

gender / rovné příležitosti / výzkum

Be what you want, but always be you.

JOHN PAUL MITCHELL SYSTEMS

AUTHENTIC PAUL MITCHELL PRODUCTS ARE CRUELTY FREE. AVAILABLE ONLY IN FINE SALONS.
FOR THE PAUL MITCHELL SIGNATURE SALON NEAREST YOU CALL 1 800 321-JPMS

John Paul Jones Declario, C.E.O./Co-Founder, John Paul Mitchell Systems
with Mural Hemingway. Hair styled with Paul Mitchell Sculpting Foam.

GENDER, ROVNÉ PŘÍLEŽITOSTI, VÝZKUM

GENDER, EQUAL OPPORTUNITIES, RESEARCH

Vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i.

Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

Redakční rada časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum*

Zuzana Uhde, Ph.D. (šéfredaktorka, SOÚ AV ČR, v. v. i., Praha)

PhDr. Hana Maříková, Ph.D. (zástupkyně šéfredaktorky, SOÚ AV ČR, v. v. i., Praha)

doc. PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc. (Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica)

PhDr. Marie Čermáková (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha)

Mgr. Radka Dudová, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha)

Éva Fodor, Ph.D. (Central European University, Budapest)

PhDr. Petra Guasti, Ph.D. (Universitaet Mainz)

doc. Haldis Haukanes, Ph.D. (University of Bergen)

PhDr. Hana Hašková, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha)

prof. Jeff Hearn, Ph.D. (Örebro Universitet)

PhDr. Marek Hrubec, Ph.D. (Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha)

Mgr. Ema Hrešanová, Ph.D. (Filozofická fakulta Západočeské univerzity, Plzeň)

prof. Nancy Jurik, Ph.D. (Arizona State University, Tempe)

PhDr. Alena Křížková, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha)

Mgr. Marcela Linková (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha)

Ing. Petr Pavlík, Ph.D. (Fakulta humanitních studií UK, Praha)

doc. Věra Sokolová, Ph.D. (Fakulta humanitních studií UK, Praha)

Mgr. Zdeněk Sloboda (Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc)

PhDr. Irena Smetáčková, Ph.D. (Pedagogická fakulta UK, Praha)

PhDr. Iva Šmídová, Ph.D. (Fakulta sociálních studií MU, Brno)

prof. Barrie Thorne, Ph.D. (University of California, Berkeley)

PhDr. Jana Valdřová, Ph.D. (Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice)

doc. Elaine Weiner, Ph.D. (McGill University, Montreal)

Asistentka redakce: Eva Nechvátalová

Časopis vychází dvakrát ročně. První číslo 15. ročníku vychází v červenci 2014.

Časopis je veden v databázi SCOPUS, European Reference Index for the Humanities (ERIH), v Central European Journal of Social Sciences and Humanities a v dalších databázích.

Internetová stránka: <http://www.genderonline.cz>

Objednávky předplatného pro ČR zajišťuje SEND Předplatné, s. r. o., Ve Žlábku 1800/77, hala A3, 193 00 Praha 9, tel.: +420/225 985 225, e-mail: send@send.cz, předplatitelský účet je možné založit na internetové stránce: <http://send.cz/casopis/732/>.

Objednávky předplatného pro Slovensko zajišťuje Magnet press Slovakia, s. r. o., P. O. Box 169, 830 00 Bratislava, tel.: +421/2/67201931-33, e-mail: předplatne@press.sk, předplatitelský účet je možné založit na internetové stránce: <http://www.press.sk/odborne-casopisy/gender-rovne-prilezitosti-vyzkum/>.

Cena 80 Kč vč. DPH, roční předplatné v ČR 160 Kč.

Cena 3,60 € vč. DPH, roční předplatné v SR 8,20 €.

Grafická úprava, obálka a sazba: studio Lacerta (www.sazba.cz)

Vytištěno na recyklovaném papíře CyclusOffset.

Titulní fotografie: © Veronika Bromová, součást fotografické instalace Fotoamputace-fotoimplantace, 1994.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2014

ISSN 1213-0028

OBSAH

STATI

- Pinzani, Alessandro, Walquíria, Leão Rêgo: *Peníze, osobní autonomie, občanství. Vliv programu Bolsa Família na zúčastněné* /3
Hearn, Jeff: *Proč je domácí násilí klíčovým tématem pro sociologii a sociální teorii: Napětí, paradoxy a důsledky* /16
Vohlídalová, Marta: *Jeho a její pohled: Střídavá péče z perspektivy matek a otců* /29
Dudová, Radka, Volejníčková, Romana: *Proč ženy pečují? Gender a neformální péče o seniory* /41

DISKUSE

- Hejzlarová, Eva: *Genderová expertka/genderový expert jako opatření ke zkvalitnění projektů ESF?* /55

ROZHOVOR

- Neudálosti a ženská akademická kariéra. Rozhovor Ivy Šmídové s Liisou Husu* /65

RECENZE

- Volejníčková, Romana: *Nedokončená, či nekonečná revoluce? Rodina, práce a gender ve světle sociálních změn* (Gerson, K. *The Unfinished Revolution*) /70
Lehmann, Štěpánka: *Konstrukce životelství v českém prostředí – „dělání“, nebo „rozvolňování“ genderu?* (Maříková, H. a kol. *Živitelé a živitelky: reflexe (a) praxe*) /73
Vohlídalová, Marta: *O proměně životních drah (převážně) z kvantitativní perspektivy* (Hasmanová Marhánková, J., Kreidl, M. eds. *Proměny partnerství*) /77
Machovcová, Kateřina: *Všechno, co jste chtěli vědět o feminismu...* (hooks, b. *Feminismus do vrecka*) /79
Hetmánková, Rad: *Ženy bez domova: identita, strategie a bezpečný prostor* /81

ZPRÁVY A KOMENTÁŘE

- Uhde, Zuzana: *Kritická teorie v globálním dialogu: Zpráva z konference Philosophy and Social Science* /70
Linková, Marcela: *Závisláci na žebříčcích, excelence a genderové předsudky. Zpráva z workshopu Empowering Women and Advancing Gender in Research and Innovation* /74
Linková, Marcela: *„Je nutné, aby lidé měli pocit, že na tom večírku musí být“: Zpráva z konference Strukturální změna na podporu genderové rovnosti ve výzkumných organizacích* /78
Zachariášová, Lucia: *Z 58. zasedání Komise pro postavení žen aneb mluvíme spolu, i když se neshodneme* /84
Křížková, Alena, Čermáková, Marie, Formánková, Lenka, Maříková, Hana: *MPSV podporuje tvorbu metodiky řízení diverzity na pracovišti* /85
Smetáčková, Irena: *Sandra Bem – silná a reflektující i ve smrti* /87
Valdrová, Jana: *Conchita Wurst „nastavila zrcadlo“ nejen genderovým stereotypům* /89

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

dostává se Vám do rukou první letošní číslo časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, ve kterém se můžete seznámit nejen s příspěvky českých autorek a autorů, ale také s některými zahraničními rozbory.

Alessandro Pinzani a Walquíria Leão Rêgo se ve svém článku věnují vlivu programu Bolsa Família – systému peněžních příspěvků chudým rodinám – , který již deset let funguje v Brazílii. Autor a autorka se konkrétně zaměřují na vliv pravidelného peněžního příjmu na proměnu subjektivního vnímání jeho příjemců a příjemkyň jak s ohledem na sebeocení, tak ve vztahu k vnímání sebe sama jako politického subjektu a nositele práv. Druhý článek, a to Jeffa Hearn, se zamýšlí nad teoretickým významem fenoménu násilí mužů na jim známých ženách pro sociální teorii. Další dva články se vztahují k praxi péče. Marta Vohlídalová prezentuje analýzu střídavé péče jako podoby porozchodového uspořádání péče o děti, která u nás dosud nebyla analyticky dostatečně reflektována. Radka Dudová a Romana Volejníčková se věnují genderovým aspektům neformální péče o seniory. Oba dva články se dotýkají politicky a společensky velmi aktuálních témat, a zaplňují tak určitou mezeru v genderové analýze těchto fenoménů v českém kontextu.

V rubrice *diskuse* otiskujeme článek Evy Hejzlarové, která se vrací k momentu zavedení institutu genderové expertky/genderového experta v jedné konkrétní výzvě Evropského sociálního fondu. Poukazuje na problematičnost a nedomyšlenost tohoto institutu a na tomto základě také otevírá diskusi o možnostech, jak posílit genderovou rovinu řešení jednotlivých projektů financovaných z ESF. V rubrice *rozhovor* si můžete přečíst interview Ivy Šmídové s Liisou Husu, profesorkou sociologie a genderových studií ve Švédsku, která se ve své práci dlouhodobě věnuje rozborům genderových bariér, nerovností ve vědě a politikám genderové rovnosti. Tímto rozhovorem se vlastně vracíme k jednomu z minulých čísel časopisu – genderovým strukturám ve vědě – , jejichž kritika je v českém kontextu s časovým odstupem ještě možná aktuálnější.

Jako vždy si v časopise můžete přečíst odborné recenze a zprávy z konferencí a jiných akcí. Za zmínku nepochybně stojí článek o organizaci *Jako doma*, která se věnuje problémům a specifickým potřebám žen bez domova. Rad Hetmánková ve svém článku stručně shrnuje také výsledky výzkumu, který *Jako doma* realizovalo s ženami bez domova v České republice. Otiskujeme zde rovněž článek o zasedání Komise pro postavení žen při OSN, každoročním významném momentu pro celosvětové úsilí o prosazování genderové rovnosti. Lucia Zachariášová v něm jednak nabízí vhled do průběhu celého zasedání a významů, které jsou jednotlivým nuancím ve vyjednávání přikládány, zprostředkovává ale také svoji zkušenost z tohoto zasedání.

Ráda bych poděkovala všem recenzentkám a recenzentům, kteří se významným dílem podíleli na práci na tomto čísle, stejně jako členům a členkám redakční rady časopisu. Přeji Vám příjemné a inspirativní čtení.

Zuzana Uhde, šéfredaktorka

PENÍZE, OSOBNÍ AUTONOMIE, OBČANSTVÍ. VLIV PROGRAMU BOLSA FAMÍLIA NA ZÚČASTNĚNÉ / ALESSANDRO PINZANI, WALQUÍRIA LEÃO RÊGO

Money, Personal Autonomy, Citizenship. Effects of the Programa Bolsa Família on Its Participants

Abstract: The paper briefly presents the results of a five-year field research project (2006 to 2011) studying the moral and political transformations amongst extremely poor women participating in the Brazilian Programa Bolsa Família (PBF). Our fundamental hypothesis was that regular monetary income would generate individual growth and an increase in personal autonomy and political inclusion. We analyse the interviews by way of a phenomenology of poverty in Brazil.

Key words: Bolsa Família, autonomy, money, poverty, citizenship

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.1.97>

Jak můžeme považovat za skutečně svobodného člověka, který je hladový, žije ve velké chudobě, nemá práci, cítí se být poníženy, protože neví, jak uživit a poskytnout vzdělání svým dětem? Toto není svobodný člověk.

Sandro Pertini

(bývalý italský prezident)

Tento článek představuje hlavní výsledky výzkumného projektu, který jsme realizovali mezi lety 2006 a 2011 v několika nejchudších regionech v Brazílii.¹ Zkoumali jsme některé dopady sociálního programu *Bolsa Família* (dále PBF) na subjektivní zkušenost a osobnost příjemkyň. Chtěli jsme zejména zjistit, zda je možné ukázat nějaké morální a politické změny jako přímý či nepřímý vliv PBF.

V následujícím textu nejprve stručně představíme program *Bolsa Família* a vysvětlíme, proč jsme se rozhodli zkoumat subjektivní proměny, místo abychom zkoumali zlepšení materiálních životních podmínek příjemkyň programu.² Poté stručně vysvětlíme metodologii a budeme reflektovat průběh rozhovorů. Dále představíme teoretický základ naší výchozí teze, uvedeme obecná data a zaměříme se na výklad toho, co nazýváme „fenomenologie chudoby v Brazílii“. Termín fenomenologie zde samozřejmě používáme v nejzákladnějším významu k označení rozboru toho, jak se chudoba projevuje, nikoli jako odkaz na fenomenologii jako filosofickou metodu nebo fenomenologii v hegelíánském smyslu. V každé části uvádíme citace rozhovorů k lepší ilustraci našich závěrů. Jména žen, se kterými jsme vedli rozhovory, byla změněna podle běžné praxe.

Program Bolsa Família

Když se stal Luiz Inácio Lula da Silva v roce 2002 prezidentem Brazílie, jednou z priorit jeho vlády byl boj s chudobou, problémem, který se stále dotýká významné části brazilské populace. Byla zavedena řada programů a některé byly rozšířeny (Lulův předchůdce, Fernando Henrique Cardoso, zahájil už některé kroky), ale žádný nebyl tak úspěšný a tak

rozebíraný (a kritizovaný) jako PBF, který je dnes největším sociálním programem v Brazílii (týká se zhruba 55 milionů z celkového počtu 200 milionů obyvatel). Na rozdíl od dalších programů, v jejichž rámci je distribuováno přímo jídlo chudým rodinám (například *Banco de Alimentos*), je PBF podmíněnou peněžní dávkou, rozdělující peníze namísto produktů.³

Bolsa Família není ani kreditním systémem ani půjčkou: účastníci nedostávají peníze na to, aby zahájili ekonomickou aktivitu nebo založili svůj vlastní podnik (i když je mohou využít k tomuto účelu), a nemusejí nic vracet. Cílem programu není zvýšit ekonomickou inkluzi či ekonomický rozvoj, ačkoli PBF působí v obou těchto směrech. Podle Institutu pro aplikovaný ekonomický výzkum (Institute for Applied Economic Research, IPEA) každý *real* vyplacený vládou prostřednictvím PBF a využitý rodinami na spotřebu přispívá k HDP 1,78 brazilského realu (celková suma vyplacená vládou v rámci PBF se rovná pouze 0,48 % brazilského HDP).⁴ Je to program občanské inkluze: má pomáhat občanům zabezpečit základní potřeby a někdy samotné přežití. Jeho cílem je podpořit *občanství*, ne podněcovat pouze podnikatelského ducha.

V současnosti je příspěvek přidělen jedincům nebo rodinám (pojímáným široce jako jednotka tvořená jedním nebo dvěma rodiči a jejich dětmi, jedním nebo dvěma prarodiči a jejich vnoučaty, tetou nebo strýcem a jejich synovci a neteřemi atd.), jejichž příjem na hlavu je menší než 70 realů měsíčně (zhruba 35 amerických dolarů nebo 21 eur).⁵ Brazilský průměrný měsíční příjem v roce 2011 byl 783 realů (390 dolarů nebo 237 eur), zatímco minimální mzda ve stejném roce byla 678 realů (335 dolarů nebo 205 eur) a byla zvýšena na 724 realů v roce 2014 (360 dolarů nebo 220 eur). PBF je podmíněným sociálním programem, který trvání nároku na příspěvek podmiňuje splněním dvou podmínek: pokud jsou v rodině děti, musejí pravidelně navštěvovat školu a musejí absolvovat pravidelné očkování.⁶

Od ledna 2014 činí základní příspěvek PBF 70 realů. Pro děti školního věku do 15 let je proměnlivý příplatek 32 rea-

lů (16 dolarů nebo 10 eur), který je vyplácen nejvýše do počtu pěti dětí. Pro mladistvé do devatenácti let je stanoven proměnlivý příplatek 38 realů (19 dolarů nebo 11 eur), který je vyplácen nejvýše do počtu dvou mladých. Celkově rodina nemůže dostat více než pět proměnlivých příplatků. Tudíž maximální dávka pro rodinu se třemi dětmi do 15 let a dvěma mladistvými do 19 let je 242 realů (120 dolarů nebo 73 eur). Existují také zvláštní příplatky pro těhotné ženy a pro děti do šesti měsíců, ty jsou ale ze své podstaty přidělovány po omezenou dobu. Očekává se, že příspěvky budou v roce 2014 zvýšeny, ale vláda dosud nic oficiálně neoznámila. Když jsme prováděli rozhovory, příspěvky byly významně nižší a nejvyšší počet dětí byl pouze tři.

Naslouchat chudým

Snažili jsme se naslouchat hlasu lidí, kteří se nacházejí v nejhrošším sociálním postavení, protože jsou velmi chudí a žijí v obzvláště znevýhodněných regionech, které jsou brazilským státem historicky nejvíce přehlíženy. Žijí v podmínkách, které z nich činí druhořadé občany, protože nemají přístup k základním sociálním službám (jako zdravotní péče, veřejná doprava, kulturní akce atd.), nebo mají problémy se dostat k těmto službám, pokud jsou nabízeny. Například školy jsou daleko od domova a cesta pěšky trvá dětem několik hodin nebo mají dostupné služby nízkou kvalitou zejména kvůli chybějící infrastruktuře a nedostatečnému vyškolení úředníků a personálu. Nedostatek pozornosti ze strany veřejných představitelů podporuje sociální atomismus a ztrátu zájmu o politiku a participaci na ní. Tito lidé jsou odloučeni od ostatní společnosti a žijí v prostředí, které nemůže stimulovat jejich lidský rozvoj.

Tento druh sociálního vyloučení se pouze stěží objeví ve statistikách a kvantitativních výzkumech. To je hlavní důvod, proč jsme se rozhodli zkoumat vliv PBF (a obecněji podmíněných peněžních dávek) na *subjektivní zkušenost* jejich příjemců a příjemkyň pomocí kvalitativního výzkumu založeného na rozsáhlých rozhovorech. Abychom mohli lépe uchopit tyto vlivy, často jsme vedli rozhovory se stejnými ženami s časovým odstupem jednoho až dvou let, snažili jsme se tak zachytit prvky, které nejsou jednoduše přístupné pomocí jiných metod (jejichž validitu tím ale nezpochybnujeme). To neznamená, že předpokládáme, že materiální a ekonomické změny v životech participantek nejsou důležité nebo stejně relevantní jako „vnitřní“ či subjektivní změny, které jsme sledovali. Naopak subjektivní proměny by nebyly možné bez materiálních a ekonomických změn. Díky materiální proměně své ekonomické situace participantky prožívaly proměnu své subjektivity, svého sebevnímání a sebeocení.

Stát řadu let zcela opomíjel potřebu zajistit práva těchto lidí, čímž vytvářel situaci, kdy velký počet jedinců nemá právo mít práva, pokud použijeme výraz Hannah Arendt (Arendtová 1996: 380–425). V důsledku toho jako kdyby je brazilský stát odsoudil k *občanské smrti*. Byli umlčeni, protože jejich veřejný hlas byl (a v podstatě stále je) nevyslyšen

kvůli chybějícím organizačním mechanismům pro vyjádření jejich situace (Georg Simmel říká, že se chudí ztrácejí z naší společnosti nikoli proto, že by byli učiněni neviditelnými, ale zejména proto, že jejich hlas je ignorován [Simmel 1965]). Mluvíme o milionech brazilských občanů, kteří nemají téměř žádné formální vzdělání, žádnou kvalifikaci pro jakoukoli práci, která vyžaduje schopnost číst a psát či která vyžaduje pochopení a následování i jen trochu složitějších pravidel a příkazů. Ukazuje to limity modelu ekonomického růstu, který nestaví jako prioritu podporu občanství a inkluze (Brazílie zažila tento jednostranně ekonomický rozvoj v 60. a 90. letech, a dokonce i nedávno). Dále to také nastoluje téma podřízení ekonomických procesů politické kontrole zaměřené na veřejnou prospěšnost místo ponechání těchto lidí na milost privátním zájmům.

Metodologie

Již jsme se zmínili, že jsme uskutečnili kvalitativní výzkum s využitím otevřených rozhovorů místo dotazníků, které jsou obvykle využívány ekonomy a výzkumníky, kteří se zajímají o kvantifikovatelné, materiální dopady PBF (např. brazilské vládní instituce jako IPEA a Ministerstvo pro sociální rozvoj).⁷ Dva důvody opodstatňují naši volbu. Za prvé, velmi záhy jsme si uvědomili, že pro dotazované ženy je těžké zodpovědět přímé otázky o objektivních věcech, jako je obnos peněz, které týdně nebo měsíčně utratí za jídlo, oblečení atd. (Domníváme se, že by tyto obtíže měla většina jedinců, pokud by měli odpovědět, aniž by prošli účty a bankovní výpisy, tyto ženy ale nedostávají žádné vyúčtování a nemají bankovní účet.) Dotazníky mají také tendenci opomenout nebo přehlížet příznačný jazyk lidí, ale to je nezbytné zlo, pokud chtějí získat data, která mohou být statisticky zpracována, shrnuta a komparována. Na druhou stranu ale přehlížením lingvistických problémů, které participanty a participantky mají, stejně jako jejich specifického pohledu na věci (který nemusí být převeditelný do čísel a předem formulovaných odpovědí), jsou dotazníky náchylné k tomu, že povedou k vzájemně si odporujícím výsledkům nebo budou poskytovat zkreslená data. Například při našem prvním rozhovoru jsme se jedné ženy dotázali, kolik obvykle měsíčně utratí za jídlo, a odpověď byla jednoznačně nerealistická (tvrdila, že jsou to stovky realů). Potom jsme otázku přeformulovali a zeptali se, jak často nakupuje zboží na trhu nebo v obchodě, a dále, co kupuje a v jakém množství. Nakonec jsme pomocí těchto otázek a s pomocí našich místních kontaktů zjistili cenu zboží, které kupovala. To nám umožnilo dojít k sumě, která byla daleko realističtější a pravděpodobně bližší realitě. Opakovali jsme tento experiment několikrát a vždy jsme zaznamenali nesoulad mezi první odpovědí na abstraktnější otázku a odpověďmi na detailnější otázky.

Druhým důvodem k využití otevřených rozhovorů je to, že tuto metodu považujeme za jedinou možnost pro náš typ výzkumu, který chce uchopit subjektivní zkušenost v hlubší rovině. Prováděli jsme dlouhé rozhovory (trvaly od 15 mi-

nut – když jsme zjistili, že žena neodpovídá otevřeně, ale je motivována strachem, že použijeme její odpovědi k tomu, abychom jí zkrátali příspěvek, nebo když do rozhovoru vstupovali jiní lidé a snažili se kontrolovat odpovědi dotazované ženy, – až po celé odpoledne), s využitím scénáře, který obsahoval určité skupiny otázek týkajících se takových aspektů jako složení rodiny, pohlaví a věk členů, příjem před PBF a po něm, způsob využívání příspěvku, změnu spotřeby v důsledku PBF atd. Vyzývali jsme k ohodnocení, a dokonce kritice programu, a k vyjádření se k situaci, že příjemkyněmi dávek jsou téměř ve všech případech ženy, ne muži. Ptali jsme se, zda si myslí, že PBF je povinnost, nebo laskavost federální vlády. Ptali jsme se na jejich přístup k volbám a politické participaci. Samozřejmě jsme tyto otázky nepokládali přímo a vyhnuli jsme se jejich formulaci sugestivním způsobem, který by mohl naznačit očekávanou odpověď (ale také jsme žádnou zvláštní odpověď nečekali). Nejprve jsme ovšem museli získat jejich důvěru (Bourdieu mluví o „smlouvě“ o důvěře mezi dotazujícím a dotazovanou osobou [Bourdieu 1993: 9n.]). Spolupracovali jsme s místními informátory, většinou sociálními pracovníky a pracovníci, často dobrovolníky, kteří nám pomáhali vytvořit vztah vzájemné důvěry a přijetí. Zásadní bylo, aby nás účastnky nevnímaly jako vládní úředníky monitorující způsob, jakým využívají peníze, nebo zkoumající jejich spokojenost s programem. Místní informátoři nám také pomohli lépe pochopit některé lingvistické zvláštnosti, sociální kontext rodiny, politickou situaci ve městě atd. Dotazovali jsme se rovněž starostů a městských úředníků, kteří měli na starosti správu PBF, nebo místních sociálních služeb, vědců atd. Na každý výjezd jsme se připravili jak pomocí odborné, tak beletristické literatury (spisovatelé jako Graciliano Ramos, Guimarães Rosa nebo João Cabral de Melo Neto nám pomohli lépe pochopit svět *sertão*⁸⁾ i dlouhých e-mailových konverzací s místními informátory.

Protože debetní karta PBF, jejímž prostřednictvím je možné si příspěvky vybrat na místní pobočce *Banco do Brasil* nebo *Caixa Federal*, je vždy vystavena na jméno ženy, která je registrována jako hlava rodiny (výjimkou jsou případy, kdy v rodině nejsou žádné dospělé ženy), rozhodli jsme se rozhovory uskutečnit se ženami. Konkrétně jsme vedli rozhovory se ženami z venkovských oblastí, malých měst ve vnitrozemních regionech nebo žijících na okraji větších měst, protože jejich situace je velmi odlišná od situace chudých lidí ve městech, kterým se již věnovalo mnoho studií. Celkem jsme provedli 154 rozhovorů. Chudí na venkově čelí odlišným problémům, počínaje geografickou izolací, která téměř ve všech případech činí nemožným dostat se k základním veřejným službám. Regiony, na které jsme se zaměřili, byly: *sertão* a pobřeží Alagoas, údolí řeky Jequitinhonha ve státě Minas Gerais, vnitrozemí států Piauí a Maranhão, a extrémně chudé čtvrti na okrajích měst São Luís (Maranhão) a Recife (Pernambuco). V některých případech se nám kvůli špatným cestám ani nepodařilo dostat se k ženám, se kterými jsme měli dohodnutý rozhovor (měli jsme použít

koně). Tato geografická izolace zvyšuje jejich potřeby a současně činí téměř nemožným je naplnit. V tomto smyslu jsou na tom hůře než chudí ve městech a můžeme říci, že se jedná o nejhůře postavenou skupinu v brazilské společnosti.

Analýza rozhovorů

Je velmi obtížné shrnout všechny poznatky do jednoho článku. Rozhodli jsme se představit naše pojetí fenomenologie chudoby v Brazílii. Nejprve se ale zmíníme o teoretických východiscích naší počáteční teze a připomeneme některá obecná data.

Peníze jako zdroj autonomie

Georg Simmel ukazuje ve své *Filosofii peněz*, že peníze mají osvobozující dimenzi, protože ovlivňují volby a přání jedinců. Jejich vlastníky činí „odhodlanějšími lidmi“, kteří vzbuzují větší úctu a jsou váženějšími ve světě ovládaném obchodními vztahy. Peníze jim dávají větší schopnost činit rozhodnutí o jejich životě a tím nabývají demokratického charakteru, který činí jedince rovnějšími, protože nerozlišuje mezi tím, zda člověk, který je používá k nákupu služeb nebo zboží, je bohatý či chudý, urozený či plebejský, muž či žena atd. Peníze osvobozují lidi z osobních vazeb ekonomické závislosti (na jejich vlastní rodině a od dalších vztahů závislosti) (Simmel 2011: 315nn.). Nezávislost je zde definována nikoli ve smyslu absence závislosti na někom – k tomu, aby člověk mohl dosáhnout svých cílů (což je nemožné, protože spolupráci s druhými potřebujeme častěji, než si uvědomujeme), ale ve smyslu schopnosti koupit si výpomoc druhých k dosažení daných cílů. Jedinci jsou autonomnější, pokud pro dosažení svých cílů nezávisěji ani na přátelské náklonnosti druhých, ani na charitě a benevolenci. Jsou schopni získat pomoc tím, že ji zaplatí, tj. díky penězům, stejně jako každý jiný člověk může očekávat, že dostane stejnou pomoc, když zaplatí stejnou sumu peněz (takto uvažoval už Adam Smith, i když v jiném kontextu⁹⁾). S ohledem na vliv PBF na každodenní život bylo celkem časté, že ženy popisovaly svou současnou situaci výrazem „*sentir-se mais à vontade*“ (cítit se klidněji) ve srovnání s obdobím, kdy neměly žádný stálý příjem. Paní Amélia z Pasmadinho (údolí řeky Jequitinhonha) jednoznačně prohlásila: „*V penězích je více svobody, protože s penězi si můžeš koupit, co chceš.*“ Čtenáři to může znít triviálně, neplatí to však pro tuto ženu nebo pro další příjemkyně PBF.

Podle Simmela tedy peníze garantují určitou individuální autonomii vnímanou jako nezávislost na vůli druhých (včetně dobré vůle), současně ale vytvářejí jinou formu závislosti, zejména na existenci pracovního trhu.¹⁰ Nicméně naší tezí bylo, že pravidelný peněžní příjem umožní jedincům dosáhnout určité autonomie, která přesáhne pouhou nezávislost na osobních vazbách. Jak tuto autonomii definujeme?

Definice autonomie

Začněme velmi obecnou definicí, která umožňuje utřídit odlišná pole a roviny autonomie. V základním smyslu být

autonomní znamená být schopný vybrat si určitou strategii jednání. To znamená být schopen formulovat své cíle, mít představu o tom, jaké strategie pravděpodobněji pomohou dosáhnout těchto cílů, a tudíž porozumět, alespoň do určité míry, důsledkům, které mohou plynout z vlastního jednání. Tato první základní rovina autonomie se shoduje se *svobodou jednání*. Autonomie ovšem může být definována v další rovině jako schopnost vzít na sebe odpovědnost za své jednání, tudíž ospravedlnit toto jednání vůči sobě samým nebo ostatním, být více než pouhým konajícím (*actor*), být aktérem (*agent*). Tento druh autonomie, *aktérství* (*agency*), je spojen s dalšími podmínkami: uvědomit si sebe samého jako jednající subjekt, být si vědom alespoň nejbližších důsledků vlastního jednání pro nás a pro ostatní, být schopen slovy vyjádřit důvody a ospravedlnit vlastní jednání. Svoboda jednání a aktérství vytvářejí elementární formy autonomie.

Na vyšší úrovni jsou lidé považováni za autonomní, pokud se snaží žít takový život, který považují za dobrý (v tomto kontextu nezáleží na tom, zda se rozhodnou následovat tradice a kulturní předpisy, nebo je odmítnout), tj. pokud jsou schopni jednat podle osobních představ dobrého života a považovat sebe samé a druhé za schopné vytvořit vzájemné vztahy morálních a právních závazků (jinými slovy, zda vidí sebe a druhé jako nositele práv a povinností). Tento druh autonomie můžeme nazvat *morální autonomií*, která může být rozvinuta v několika stupních: osoba se stane tím více autonomní, 1) čím více svůj životní plán definuje nezávisle na modelech poskytovaných okolím, jak v užším smyslu rodiny, přátel, komunity, tak v širším smyslu kultury, náboženského přesvědčení atd. (například žena pocházející z velmi šovinistické a patriarchální rodiny, která se rozhodne žít sama i za cenu toho, že se přestěhuje do jiného města nebo na vzdálené místo), a 2) čím více definuje práva a povinnosti (pro sebe a ostatní) na základě univerzálních principů na rozdíl od pouze lokálních a parochiálních, které se naučila v rodině, kostele či komunitě (například bratr výše uvedené ženy, který začne považovat životní model své sestry za morálně legitimní a začne přepisovat ženám obecně práva, která jim ostatní členové rodiny stále odpírají na základě šovinistických představ).

Tento druh autonomie nechápeme v atomistickém smyslu, naopak chceme zdůraznit přítomnou intersubjektivní dimenzi, zejména ve vztahu ke druhému aspektu vzájemného uznání jako morálních a právních subjektů. Osoby, se kterými jsme vedli rozhovory, měly tendenci vidět sebe samé zakotvené v širší síti morálních vztahů, zejména povinností spojených s jejich rolí matky, manželky, dcery atd. I když přijetí těchto rolí může být důsledkem utlačivého vzdělání, tyto osoby považují schopnost vykonávat své odpovídající povinnosti za ústřední stránku své individuální svobody. Jako sociální vědci nemůžeme tento aspekt opomenout jednoduše proto, že můžeme mít jiné ideály autonomie (a zvláště ženské emancipace). Kritizovat tyto ženy, protože chtějí být dobrými matkami nebo dobrými manželkami

místo emancipovanými ženami, by bylo stejné jako odsoudit je na základě hodnot, které ony samy nemohly autonomně rozvinout, a byl by to akt kulturní nadvlády. Měli bychom ale vidět, že věci se mění a že některé ženy ve skutečnosti začínají zpochybňovat své tradiční role.

Jakmile definujeme autonomii v takto širokém smyslu – jako mnohovrstevnatý koncept –, můžeme si položit otázku, zda a) pravidelný peněžní příjem může být chápán jako materiální předpoklad pro b) zlepšení úrovně autonomie jedince. Abychom ukázali vztah mezi a) a b), využili jsme koncept schopností¹¹ Amartya Sena (Sen 1987; 1992; Nussbaum, Glover 1995). Tento přístup se široce využívá ke zhodnocení sociálních politik na celém světě, zejména politik zaměřených na boj s chudobou, ale naším záměrem nebylo aplikovat to na PBF (viz Deneulin, Nebel, Sagovsky 2006; Comim, Qizibash, Alkire 2008; Anand, Santos, Smith 2009; Deneulin, Shahani 2009). Spíše jsme využili kategorií „schopnosti“ (*capabilities*), „fungování“ (*functionings*) a „převáděcí faktory“ (*conversion factors*), abychom lépe pochopili, jak může program ovlivnit autonomii jeho příjemců a příjemkyň. K nasměrování naší analýzy jsme zvolili dvě normativní kritéria, která měla být naplněna, abychom mohli tvrdit, že PBF skutečně vytváří příležitosti k větší individuální svobodě: 1. rovinu morální autonomie, jak jsme ji definovali výše, a 2. vnímání sebe samé jako členky politické komunity. Jinými slovy jsme hodnotili vliv PBF s ohledem na individuální morální autonomii a občanství. Oba prvky jsou spojeny s určitými základním oceňovaným fungováním. Jmenovitě jde o fungování spojené za prvé s vnímáním sebe samé jako schopné činit svobodné volby bez omezení, která na člověka kladou nenaplněné základní potřeby jídla, bydlení, minimálního fyzického a psychického zdraví, s pocitem, že člověk je (nebo se stává) pánem vlastního života, se schopností vzít na sebe odpovědnost za vlastní jednání bez vnějších materiálních tlaků nebo tlaků nejbližšího společenského prostředí (rodičů, bratrů, dalších příbuzných, manžela atd.), se schopností postarat se o vlastní rodinu (tj. nezávislost v tom smyslu, jak ji popsál Simmel). A za druhé se jedná o fungování spojené s pocitem, že stát s člověkem zachází jako se skutečnou osobou, jež má potřeby, které nemůže naplnit pouze svým individuálním jednáním, s pocitem, že vládní politiky nejsou výrazem dobré vůle nebo dobročinného přístupu některých politiků či vlády, ale že jsou výrazem individuálních práv občanů, s přesvědčením, že hlas každého je při proměně země a ve vlastní individuální situaci brán v potaz.

Využití konceptu schopností při hodnocení veřejných politik umožňuje za prvé identifikovat schopnosti nutné pro dosažení vytyčeného fungování a za druhé určit, které komodity by měly být rozdělovány, aby bylo žádoucích schopností dosaženo. V případě PBF jde o jedinou komoditu, peníze. Otázkou proto je, zda pravidelný peněžní příjem ve skutečnosti může být převeden ve schopnosti vedoucí k výše uvedenému fungování. Hodnotili jsme také, zda a do jaké míry sociální, ekonomické a politické prostře-

dí příjemkyň PBF toto převedení umožňuje. To nejprve vyžaduje obecný popis prostředí, ve kterém dotazované ženy žijí. Poté budeme pokračovat tím, co nazýváme fenomenologií chudoby v Brazílii (ačkoli mnoho charakteristik není příznačných jen pro Brazílii).

Obecný kontext

Všechny dotazované ženy tvrdily, že PBF měl nesmírný dopad na jejich materiální život, i když si podstatná část stěžovala na jeho malou výši (mnoho z nich mluvilo o dávce jako o „pomoci“) a i když téměř všechny tvrdily, že by upřednostnily stálou práci. To popírá rozšířený názor (přinejmenším mezi brazilskou veřejností), že příjemci PBF raději nepracují a spoléhají se na dávky. Nesmyslná povaha tohoto tvrzení může být vyvrácena také skutečností, že minimální mzda je mnohem vyšší než Bolsa Família (tříkrát až devětkrát vyšší v závislosti na výši příspěvku). Je ovšem pravdou, že mnoho zaměstnavatelů nevyplácí minimální mzdu (v roce 2010 to bylo 510 realů [255 dolarů, 155 eur], v současnosti 724 realů [360 dolarů, 220 eur]) nekvalifikované pracovní síle, jakou je většina příjemkyň PBF. Ze 154 žen, se kterými jsme dělali rozhovor, pouze dvě uvedly, že odešly z bývalé práce poté, co začaly dostávat příspěvek PBF. Obě pracovaly jako domácí služky v rodinách střední třídy a dostávaly za práci šest a půl dne týdně měsíční plat 150 až 200 realů (75 až 100 dolarů, 45 až 60 eur).

Pouze asi 10 % žen uvedlo, že nehraje roli, když příspěvek dostává manželka, ne manžel. Všechny ostatní tvrdily, že ženy umějí rozumněji naložit s penězi, lépe vědí, co rodina potřebuje, a lépe se orientují v cenách zboží. Některé uváděly, že by muži použili peníze na alkohol, i když jen několik připustilo, že jejich manžel by to udělal nebo že zná nějaké případy ze sousedství, z rodiny nebo mezi přáteli. Nemohli jsme zjistit, zda byla tato stížnost opodstatněná, a domníváme se, že ženy často reprodukovaly typický negativní stereotyp o chudých mužích (aniž bychom chtěli zlehčovat zjevnou skutečnost alkoholismu v této populaci).

Většina žen (asi 75 %) považovala PBS za laskavost nebo dar od vlády a připisovala to chudému původu samotného prezidenta Luly. Měly pocit, že Lula rozumí utrpení chudých lépe než jeho předchůdci (s prezidentem se identifikovaly, mluvily o něm jako o „jednom z nás“, zatímco o jiných politicích mluvily jako o „nich“ nebo o „politicích tam venku“). Několik žen prohlásilo, že má vláda povinnost pomoci chudým, a pouze pět použilo slovo „právo“ (pouze dvě z těchto pěti žen měly přiměřenou představu o tomto pojmu, zbylé tři patrně neměly jasnou představu. Jedna z nich užila ve stejné větě slovo právo a laskavost). Nepatrná většina žen (52 %) prohlásila, že volí kvůli povinnosti (v Brazílii jsou volby povinné), protože „politici jsou zkorumpovaní“ a „nic se stejně nezmění“ (toto byla nejčastější vysvětlení). Nicméně téměř všechny uvedly, že v roce 2001 volily Lulu a že jeho vítězství změnilo jejich život. Je ovšem nejasné, zda a do jaké míry viděly přímou souvislost mezi volbou Luly a Lulovou podporou vládních opatření proti chudo-

bě. Všechny vyjádřily obavy, že jiná vláda jim dávky vezme, a mnoho si nebylo jistých, jestli budoucí prezident budou v programu pokračovat (bylo to před vítězstvím Dilmy Rousseff v roce 2010, která zvýšila příspěvek a rozšířila program na více rodin).

Zkušenost s pravidelným příjmem byla nová téměř pro všechny dotazované ženy. Tento jednoduchý fakt změnil jejich život a dal jim více svobody, jak důsledně uváděly (často aniž bychom se jich ptali). Pokud jsme je žádali, aby upřesnily druh svobody, poukázaly na různé prvky reprezentující různé oblasti a roviny osobní autonomie, jak jsme ji načrtli výše.

Fenomenologie chudoby v Brazílii

V této části se budeme věnovat popisu nejrelevantnějších charakteristik chudoby v Brazílii. Tyto charakteristiky mají přímý vliv na to, co přístup schopností označuje jako převáděcí faktory, které umožňují přeměnu komodit ve schopnosti (a tedy potenciálně ve fungování).

1. Chybějící základní podmínky pro zdravý život. Pod toto heslo zahrnujeme špatnou výživu (jako důsledek nedostatku jídla nebo nezdravé stravy), nebezpečné bydlení, špatnou nebo žádnou zdravotní péči, minimální přístup ke zdravotním zařízením a lékům atd. V případech žen v našem výzkumu souvisely obtíže s přístupem ke zdravotním službám s geografickými podmínkami (např. pro ty, které bydlely na odloučených místech), ale také s politickými a ekonomickými faktory (např. pokud obecní zastupitelstvo rozhodlo nezaměstnat dostatek doktorů nebo pokud k tomu nemělo zdroje). Špatná výživa je často způsobena nedostatkem informací. Strava těchto žen a jejich rodin neměla dostatek vitaminů (zeleniny a ovoce) či bílkovin (např. červeného masa), skládala se z potravin, které jsou vysoce kalorické, ale také tučné a bohaté na sacharidy (rýže, těstoviny, salámy). Špatná výživa nejen ohrožuje fyzické a mentální zdraví, činí lidi náchylnějšími k různým nemocím, ale také poškozují jejich fyzické a mentální schopnosti, což ovlivňuje jejich pracovní příležitosti a odsuzuje je k nezaměstnanosti nebo podzaměstnanosti (Dieterlen 2003: 34). Empirické studie už dokázaly přímou souvislost špatné výživy v dětství a nižšího rozvoje základních kognitivních schopností a inteligence (Brown 1993). Jinými slovy špatná výživa se negativně odráží v možnostech fungování, protože omezuje rozvoj některých schopností.

Ovšem špatná výživa není pouze důsledkem nedostatečné informovanosti. Mnoho dotazovaných žen vědělo, že zelenina je důležitá, zejména pro děti, ale buď se k těmto potravinám nemohly dostat za přijatelnou cenu v místních obchodech (protože musely být do polopouštních *sertão* dováženy ze vzdálených úrodnějších regionů), nebo je nemohly pěstovat na zahradě kvůli nedostatku vody, případně kvůli tomu, že by na zalévání musely použít pitnou vodu a nemohly si dovolit platit takové účty za vodu. Podle paní Ines z Demerval Lobão (Piauí) je zelenina velmi drahá. Pří-

spěvek PBF používala na nákup rýže, mouky a *mistury* (výrobky bohaté na proteiny, které jsou potom smíchány s rýží nebo s těstovinami, např. drůbeží maso, salámy, vejčeka, sardinky nebo hovězí maso v konzervě). Podle ní každý týden přijíždí nákladní auto z Teresina (hlavní město státu, asi 30 km na sever), kde prodávají zbytky zeleniny z trhu, ona si ale nemůže dovolit ani to. A paní Amélia z Pasmadinho v údolí řeky Jequitinhonha uvedla o pěstování zeleniny: „*Je to nemožné. Vodu máme jen dvě hodiny denně. To nemůžeš zalévat zahradu. Mít zahrádku není možné, protože ta potřebuje hodně vody. A teď máme jen pitnou vodu. Nemůžeš zalévat pitnou vodou, to nemůžeme zaplatit.*“¹²

Některé ženy popsaly, že mohly díky PBF do stravy své rodiny přidat nové produkty. Mnoho z nich uvedlo sušenky a jogurty, které kupují zejména pro děti, ale také maso (hlavně kuřecí). Paní Claudineide z Povoado da Cruz (Alagoas *sertão*) byla velmi pyšná, že si mohla dovolit koupit celé balení těstovin (ve velmi chudých oblastech majitel obchodu otevře půlkilové nebo kilové balení těstovin nebo rýže a prodává obsah po menších dávkách, protože zákazníci si nemohou dovolit koupit celé balení). Je proto možné vyvodit, že peníze z PBF umožnily ženám zlepšit výživu rodiny. Nicméně ne vždy využily této příležitosti, protože buď peníze nestačily k nákupu hodnotných potravin jako zeleniny, ovoce nebo červeného masa, nebo protože neměly dostatek znalostí o výživě apod.

S ohledem na kvalitu bydlení se peníze z PBF ukázaly být nedostatečné. Ačkoli existují jiné federální programy zaměřené na pomoc nejnižším třídám k zajištění dostupného ubytování (například program nazývaný *Minha Casa Minha Vida*, což v překladu znamená Můj dům, můj život), *Bolsa Família* sama o sobě je příliš nízká. Žádná z dotazovaných žen nevyužívala příspěvek PBF ke zlepšení bydlení.

Zdravotní péče je v Brazílii bezplatná, ale existují nesmírné rozdíly v přístupu podle místních podmínek, jak jsme uvedli výše. Teoreticky rodiny nemusejí utrácet peníze z PBF za platbu za lékařský předpis, ale některé ženy uváděly, že používají část peněz z příspěvku PBF k tomuto účelu (někdy téměř všechny peníze).

Obzvláště tragický byl případ paní Nilzy z Itinga (údolí řeky Jequitinhonha). Léčila se se srdcem a měla cukrovku, a musela tudíž užívat denně léky. Protože byla negramotná, nemohla si přečíst příbalové informace k lékům. Někdy si spletla různé léky (se zřejmým zdravotním rizikem). To je dramatická ukázka toho, jak negramotnost může poškodit něčí život.

Ale nejilustrativnějším příkladem je pravděpodobně paní Quitéria z Araçuaí (údolí řeky Jequitinhonha), které bylo 44 let, když jsme s ní vedli rozhovor. Byla vdova a žila se šesti dětmi a malou vnučkou. Přijala nás v jednom ze dvou pokojů svého domu, cihlové stavby bez omítky se střešou z vlnitého hliníku. Celá rodina spala v zadní místnosti, v přední místnosti byla jen pec, stůl a několik židlí, žádné okno. Jediný vzduch a světlo proudily dveřmi, spolu s oblaky prachu zvířeného neustálým větrem venku (většina dětí

v této oblasti má dýchací potíže jako astma nebo chronickou bronchitidu). Paní Quitéria měla neuvěřitelně smutný výraz, její pohled byl utopen v rozjímání nad něčím, co jsme nemohli uchopit (možná štěstí, nebo méně skličující minulost?). Seděla na židli v pozici nesnesitelně unaveného člověka naprosto bez energie. Stěžovala si, že jí chtějí snížit příspěvek, protože jedno z jejích dětí nechodí do školy. Ukázala na něj a řekla nám, co se stalo: „*On má problém, od doby, kdy byl malý, problém s rukama, a když mu otečou ruce ... ruce mu natékají s ránami, nikdo nikdy nepřišel na to proč, doktoři na to nikdy nepřišli. Myslí si, že je to syfilis. Ptali se, jestli jsem ho měla, když jsem s ním byla těhotná, řekla jsem jim, že nevím. Jeho ruce otečou a jsou plné ran a nemůže ani držet tužku. Už jsem mluvila s ředitelkou [školy] a stalo se to, že na mě zírala a řekla, že musím donést papír od doktora. Donesla jsem jí ho, ... jak se to nazývá? Potvrzení, jo? Řekla, že jeho jméno vyškrtne z programu Bolsa Escola [paní Quitéria si pletla PBF s dřívějším programem, který poskytoval malé příspěvky dětem ve školním věku], teď už jsou jen dvě v Bolsa Escola. Když se mu to stane s rukama, s rukama a nohama, ou, je to plné ran, ze kterých začne téct vodička, a když to uschne, smrdí to opravdu hrozně, a děti se mu potom ve škole smějí.*“ Proto chlapec přestal chodit do školy, aby se mu děti nesmály.

Někdy použije peníze z příspěvku, aby pro syna koupila léky: injekce stojí 70 realů. „*Přestala jsem jíst, já, protože si nemůžu dovolit to zaplatit. Doktor řekl, že aby se to zastavilo [nemoc], musíme zaplatit injekci, přijet do Belo Horizonte [hlavní město státu] a dát mu injekci tam.*“

Voda a elektřina jim byly odpojeny téměř před rokem, protože nemohla zaplatit účty, takže mají vodu a elektřinu od sousedů, kteří jim pomáhají se základním přežitím. Nemá žádnou trvalou práci, protože nemůže nechat děti doma samotné (ve městě není dost jeslí a školek, rozhodně ne v její čtvrti). Přežívá pomocí pochybných prací pro rodiny v sousedství: sbírá dřevo na oheň nebo nosí na hlavě vědra s vodou od studny.

Příběh paní Quitériy ukazuje, jak jsou různé druhy strádání propojeny. Nedostatek veřejné zdravotní péče dělá z každé nemoci biblický mor s hroznými důsledky pro život jedince i celé rodiny. V tomto případě pocit hanby za nemoc a ponižování od spolužáků a dospělých vypudily chlapce ze školy, a vedly tudíž ke ztrátě jeho části příspěvku PBF. Matka by mohla jít k soudu dožadovat se po zdravotním systému zaplacení injekcí nebo zrušení odebrání příspěvku, ale protože je negramotná, neví, že to může udělat, a neví, koho by mohla požádat o pomoc (například Federální veřejnou advokacii [*Advocacia Pública Federal*], která by jí pomohla zdarma). A tento kaskádový efekt vede k dalšímu prohloubení strádání.

2. *Nedostatek stabilní práce a velmi nepravidelný příjem.* Ženy, se kterými jsme hovořili (stejně jako jejich manželé), byly buď dlouhodobě nezaměstnané, nebo měly příležitostnou a nepravidelnou práci. Většina žen nikdy nepracovala mimo svou domácnost (samozřejmě zde nemyslíme práci v do-

mácnosti spojenou s jejich rolí manželky a matky, máme na mysli placenou práci pro jedince mimo rodinu), protože se vdaly a měly děti jako velmi mladé. Někdy ony a jejich manželé dostali práci, kterou nazývali *bicos* nebo *beliscões*, tj. nezvyklé a příležitostné práce, typicky špatně placené a fyzicky namáhavé, např. práce osm hodin na poli jen za 10 realů (5 dolarů, 3 eura), jak uváděly ženy z Inhapí (Alagoas *sertão*). Někdy měli muži sezonní práce v jiných státech, například při sklizni cukrové třtiny. V těchto případech museli odejít z domova a opustit rodinu na několik měsíců každý rok (bývá to běžné v údolí řeky Jequitinhonha). Obecně řečeno tyto nepravděpodobné a neformální práce nezaručují dostatečný příjem pro uživení rodiny po celý rok a staví lidi do pozice nesmírné nejistoty do budoucna. Téměř všechny ženy, se kterými jsme vedli rozhovor, vyjádřily přání mít stabilní práci: oficiálně registrovanou se sociálním zabezpečením atd. Pokud se lidem podaří pracovat samostatně (tj. ti, kteří mají malé políčko a produkují pro svou potřebu), často čelí nepřekonatelným překážkám, např. nedostatku materiálních zdrojů, špatné výživě (a následně nepostačující fyzické síle) nebo nedostatku technických znalostí. Výsledky jejich úsilí jsou neúměrně malé v poměru k energii, kterou vynaloží na obdělávání půdy. Navíc je tu vždy riziko, že přírodní faktory (zejména sucho) zničí nebo poškodí jejich sklizeň.

Cesta oblastmi jako údolí řeky Jequitinhonha nebo Alagoas *sertão* nám neustále připomínala, že chudoba a nezaměstnanost nejsou nahodilé fenomény, ale že mají hluboké kořeny v geografii, v historii Brazílie a v politických rozhodnutích. Kdo by například otevřel továrnu uprostřed ničeho, stovky kilometrů od nejbližšího přístavu nebo letiště, se špatnými silnicemi, které trpí neustálou změnou teplot mezi horkými dny a chladnými nocemi (pokud jsou to pouze hliněné cesty, stávají se vlivem deště nesjízdnými)? A především, kdo by otvíral továrnu v oblasti, kde jsou obyvatelé většinou nevzdělaní a nekvalifikovaní, kteří budou mít pravděpodobně problémy přečíst bezpečnostní upozornění a návod na obsluhu strojů? V Delmiro Gouveia je technologicky náročná továrna na kvalitní látky, která zaměstnává asi 800 lidí (většinou z jiných regionů), ale tato výjimka pouze vyzdvihuje problémy s vytvářením pracovních míst v těchto oblastech pro nevzdělané lidi, které brazilský stát prostě přehlížel stovky let.

Chceme zdůraznit, že lidé, se kterými jsme mluvili, chtějí od života více než pouhé přežití. Chtějí pravidelný příjem, aby mohli zlepšit situaci svou a své rodiny. Často jsme slyšeli stížnost: „Nemohla jsem chodit do školy, protože byla daleko od domova.“ Nebo: „Otec mě vzal ze školy, protože potřeboval, abych pracovala.“ Kultura naší společnosti, která je založena na placené práci a na pracovní etice symbolizované neslavným aforismem svatého Pavla „ten, kdo nepracuje, ať nejí“, prostupuje hluboko do psychiky lidí, kteří se stydí za to, že nemají stabilní práci a že jsou závislí na sociálních programech (na „veřejné charitě“, jak někteří říkali, odrážející předsudky brazilské střední třídy). Na druhou stranu jsou

si ale vědomi, že na trhu práce nemají šanci kvůli nedostatečné kvalifikaci a vzdělání, a vypadají, že na svou situaci rezignovali, současně ale doufají, že jejich děti budou mít lepší možnosti díky formálnímu vzdělání. Chtěli bychom uvést dva pozitivní příklady. Ve městě Piripiri (Piauí) jsme potkali rodinu, kde byli rodiče zcela negramotní, ale jejich dcera studovala na státní univerzitě v Teresina díky lokálnímu programu, který děti z rodin, které jsou součástí PBF, připravuje na vstupní zkoušky. Na periférii São Luí (Maranhão) jsme se setkali s babičkou, která využívala příspěvek k zaplacení každodenní cesty autobusem do města a z centra města svému synovci, který měl nápadné umělecké nadání a mohl navštěvovat uměleckou školu, kterou úspěšně absolvoval.

Jedním z nejrozšířenějších předsudků o příjemcích PBF je, že přestanou pracovat a žijí na dávkách. Jak jsme se již zmínili, je to nesmyslné obvinění. Paní Palmira z Araçuaí (údolí řeky Jequitinhonha) na toto téma uvedla, že bez PBF by ona a její děti umřely hlady, „protože co tady vyděláme, nestačí. Pracuju tři dny v týdnu a vydělávám 25 realů (12 dolarů). Tři celý dny, aby člověk vydělal dvacet pět realů.“ Zeptaly jsme se, co je to za práci, a ona odpověděla: „Pracuju jako služka, dělám všechno.“ „A máte jen dvacet pět realů?“, zeptali jsme se. „Za tři dny. Paní mi platí. Tři dny bez námitek. Peru, vařím, celé tři dny, žehlím a uklízím dům. Můžete si spočítat, kolik denně vydělám.“ „Není to ani devět realů denně,“ odpověděli jsme. „Řekla, že toto může zaplatit, a já jsem řekla, že souhlasím. Takže je to dvacet pět realů. Řekla jsem, že to беру, protože to je lepší než nic. Nerada lenoším, to v žádném případě.“¹³ Kluk vstává brzo ráno, chce chleba, jak to mám udělat? Nemůžu ho koupit. Jeho otec nepomáhá. Odešel, otec těchto tří kluků. Tak co mám dělat? Musím pracovat, abych vydělala dvacet pět realů, nebo dokonce deset realů, a když by někdo řekl ‚dám ti devět realů, když mi dnes vypereš prádlo, půjdu do toho.‘

Paní Joana z Maragogi (pobřeží Alagoas), štíhlá černoška po padesátce (vypadala ale spíše hodně po šedesátce) s dlouhými kudrnatými vlasy spletenými do tlustého copu, šlachy na jejím krku byly tlusté jako provazy, velké oči plné života a energie, nám vyprávěla o jiné těžké práci. Je babičkou a dostává příspěvek, protože její vnoučata bydlí s ní. Důrazně tvrdí: „Celé moje jmění jsou měkkýši za přílivu,“ protože si vydělává na živobytí sbíráním mlžů – prací, kterou většina lidí z nějakého důvodu ve městě považuje za ponižující a ostudnou. „Když se vrátím, jsem celá rozlámaná. Už to déle nemůžu vydržet. Musíš být celou dobu na kolenou, dokud není koš plný [mlžů], velký koš, na zádech, když přijdu, toto tady [ukazuje na svá záda], moje záda už to nemůžou vydržet. Dnes jsem je musela posbírat, namočit, vrátila jsem se a trásla jsem se zimou, moje záda už to nemůžou vydržet.“ Prodává mlže za 10 realů za kilogram (5 dolarů), za směšně malou cenu. Mezi jejími kupci jsou luxusní hotely, které nabízejí mlže v restauracích za astronomicky vysoké ceny.

Je možné tvrdit, že příspěvek osvobozuje tyto lidi alespoň z části od tyranie otročké práce, kterou na ně klade stejná střední třída, jež je obviňuje z lenosti, když nechtě-

jí pracovat za hladovou mzdu. Na druhou stranu si ale tolik zvnitřnili ideologii práce naší společnosti, že se stydí za to, že jsou nezaměstnaní, i přesto, že žádná práce není k dispozici. V tomto smyslu pro ně PBF nemůže nic udělat, aby je zbavila stigma, pokud nebudou schopni změnit svou perspektivu a dívat se na příspěvek jako na právo, na které mají nárok jako občané (brazilská společnost jako celek by ve skutečnosti měla přijmout tento pohled).

3. *Dětská práce a nedokončení školy.* Chudí se začínají podílet na ekonomickém životě rodiny velmi brzy. Děti začínají pracovat velmi záhy jak doma (starají se o mladší sourozence, pomáhají matce s domácími pracemi, sbírají dřevo na podpal, starají se o domácí zvířata na dvorku atd.), tak mimo domov. To ale často znamená, že odejdou ze školy, čímž udržují tradiční nedostatek vzdělání a činí téměř nemožným překonat chudobu. Paní Luisa z Inhapí (Alagoas *sertão*) uvedla, že do školy chvíli chodila, ale „*hned jsem odešla, protože pocházím z venkova*“, jako kdyby její venkovský původ nenapravitelně určoval její osud. Nikdy se nenaučila číst a psát. Ve stejném duchu nám paní Palmira z Araçuaí (údolí řeky Jequitinhonha) řekla, že chodila do školy tři roky, „*potom mě otec vzal ze školy, abych pracovala na poli*“. Z tohoto důvodu je velmi důležité, že PBF, která je podmíněnou dávkou, vyžaduje, aby děti chodily pravidelně do školy. Nicméně hlavním problémem je velmi špatná úroveň veřejných škol v Brazílii – a to je důsledek politických rozhodnutí lokálních politiků (jak na městské, tak na státní úrovni), protože jsou podle ústavy zodpovědní za primární a sekundární školství.¹⁴ Federální vláda má ale tendenci vnímat vzdělání pouze jako formu přípravy na povolání a odborné vzdělání, nikoli jako způsob rozšíření osobního horizontu a znalostí. Nedostatek kontaktů s realitou mimo svou rodinu a nejbližší sousedy, kde je život poznamenán bídou a naléhavými potřebami, představuje pro děti z chudých rodin bariéru pro to, aby si představily, že je možný jiný život, a aby si připustily, že budou jednoho dne schopny toto prostředí opustit nebo ho změnit. Jediným kontaktem s jiným světem je někdy televize a všudypřítomné mýdlové opery, které popisují realitu, jež vypadá, že je z jiné planety, ale konfrontuje je s jinými životními styly a modely chování. V tomto smyslu by mohla jejich všudypřítomnost v domácnostech, které jsme navštívili, mít pozitivní vliv na rozšíření horizontu jejich diváků. V každém případě PBF má pozitivní vliv na to, že rodiny nechávají děti ve škole, což vytváří alespoň nějaký potenciál pro jejich budoucnost.

4. *Vysoká porodnost.* Tradičně se předpokládá, že chudé rodiny mají sklon mít hodně dětí, protože děti představují budoucí zdroj příjmu a pomoc rodičům ve stáří. Současně ale hodně dětí zvyšuje ekonomické požadavky rodiny, zejména když jsou ještě malé a nemohou pracovat nebo když pracovní trh nenabízí dost pracovních příležitostí. Vytváří to začarovaný kruh, jak uvádí Dieterlen (Dieterlen 2003). Náš výzkum ale ukázal, že vysoká porodnost v oblastech, kde jsme

byli, není ani tak výsledkem této instrumentální motivace, ale spíše nedostatku informací o kontrole početí. Těhotenství často není plánováno kvůli špatným informacím, rodinné situaci a někdy náboženskému přesvědčení. Extrémně patriarchální společnost ženy zbavuje jakékoli kontroly nad vlastním tělem. Některé ženy mluvily o svých častých těhotenstvích a velkém počtu dětí jako o „božím daru“ (například paní Luisa z Inhapí, která měla osm dětí). Na druhou stranu jsme se setkaly s ženami, které buď podstoupily sterilizaci, nebo vyjádřily přání to udělat. Paní Claudineide z Povoado da Cruz (Alagoas *sertão*) nám řekla, že nemůže brát antikoncepci a je alergická na gumu (tudíž na kondomy). Naposledy, když rodila (císařským řezem), požádala doktorku, aby jí odstranila vaječníky. Usmála se (poprvé během několika rozhovorů, které jsme s ní vedli) a řekla: „*Doktorka mi ukázala moje vyjmuté vaječníky. Teď už neriskuju, že budu znovu těhotná. Řekla jsem doktorce: proboha pomozte mi, nemůžu mít už další děti.*“

Otázka kontroly početí je dvojznačná a nemá jasné řešení. Ve většině případů ženy ale nemají možnost svobodně se rozhodnout, jestli chtějí otěhotnět, nebo ne. Spíše jsou obětmi svých manželů a rodiny, stejně jako kněžích v jejich kostele. Nedostatek svobody vede k nemožnosti uplatnit takový základní projev fungování, jakým je schopnost plánovat svůj vlastní život a být pánem nad svým vlastním tělem.

5. *Úrazy.* Chudí jsou náchylnější k úrazům kvůli nebezpečnému bydlení a příslušenství (např. nebezpečné elektrické vedení), kvůli špatné kvalitě stavebních materiálů (domy jsou obvykle stavěny z vepřovic, kovových plátů, dřevěných prken, méně často z cihel), kvůli nebezpečnému umístění jejich domů (např. blízko břehu řeky nebo přímo vedle silnice). Navíc silnice a cesty v oblastech, kde jsme dělali výzkum, nejsou dostatečně udržovány, takže mnoho domů je rychle při špatném počasí nedostupných. Otec paní Luany z Peroba (pobřeží Alagoas) měl úraz, když pracoval jako stříhač cukrové třtiny: „*Sedl si na nákladník stříhačů třtiny a ten se převrátil a on seděl nahore. Takže byl zraněný.*“ Zlomil si paži a ruku a v důsledku toho už nemohl pracovat. Tato větší náchylnost k úrazům představuje ztrátu svobody a autonomie a v důsledku toho také mnoha důležitých projevů fungování. V tomto případě nemůže PBF udělat mnoho, protože příspěvky jsou příliš nízké, aby umožnily jejich příjemcům zlepšit jejich bydlení, jak jsme již připomněli, nebo si koupit odpovídající dopravní prostředek, ačkoli některé noviny uváděly, že příjemci údajně použili příspěvek, aby si koupili motorčky na splátky (to by znamenalo zlepšení jejich mobility a bezpečnosti na silnici – do té míry, do jaké můžeme považovat jízdu na motorce na nedlážděných a zničených silnicích za bezpečnější než jízdu na kole nebo pěší chůzi na kraji silnice za tmy).

6. *Nedostatek důvěryhodnosti.* Chudí lidé nedostanou půjčku, protože nemají nic, co by mohli dát jako záruku, a nemohou snadno najít ručitele. Většina brazilských chudých nemá

přístup k bankovním službám, a tudíž k mnoha dalším službám. Nejde ale pouze o finanční půjčku, spíše o osobní spolehlivost a důvěryhodnost. Paní Ines z Demerval Lobão (Piauí) tvrdila, že jí majitel obchodu začal prodávat na dluh, když začala dostávat PBF. „*Tito lidi mi věřili, karta [Bolsa Família] mi dala důvěryhodnost. Moje karta byla jedinou věcí za celý můj život, která mi dala důvěryhodnost. Předtím jsem neměla nic. Není to ale dost, protože bych chtěla mít lepší život. Všechno, co v životě chceš, dostaneš s penězi, zaplatíš za to. Příspěvek neumlčuje ty, kteří jsou v nouzi. Být v nouzi znamená jenom, že nemáš jídlo, ne pane. Je to, když chceš jíst něco lepšího a nemáš to, nemůžeš. Je to, když chceš mít lepší oblečení, když chceš jít na zmrzlinu se synem a nemůžeš, když vidíš v obchodě hračku a nemůžeš ji svému dítěti koupit.*“ Tady se zhroutil a rozbrečela.

Obecně řečeno, ženy, se kterými jsme mluvili, nikdy nezazily to, že by dostávaly pravidelný peněžní příjem, a důvěryhodnost, kterou v očích majitelů obchodů ve svém městě získaly poté, co dostaly PBF, pro ně byla novinkou. Cítily to jako nabytí vážnosti a v důsledku toho sebeúcty, protože to, že byly objektem nedůvěry, v nich vyvolávalo velmi negativní pocity studu a ponížení, což vedlo k osobnímu strádání. Nárůst důvěryhodnosti je jedním z nejsilnějších vlivů PBF na subjektivní zkušenost, a jak se zdá, v tomto kontextu potvrzuje Simmelovu myšlenku, že peníze jsou zdrojem svobody. V tomto případě komodita reprezentovaná pravidelným peněžním příjmem je ihned převedena do souboru schopností (spolehlivost, důvěryhodnost, finanční půjčky), které umožňují důležité projevy fungování (nahlížení na sebe samé jako na důvěryhodné osoby, získání půjčky od majitele obchodu, vytvoření sebeúcty, plánování vlastní budoucnosti v oblasti spotřeby a výdajů).

7. *Neviditelnost a umlčení.* V městských oblastech jsou chudí často zneviditelnováni a vypovězeni z městského prostoru. Obvykle bydlí v chudinských čtvrtích na předměstích nebo v segregovaných lokalitách, daleko od uhlazených čtvrtí středních tříd (Rio de Janeiro je v tomto smyslu výjimkou), kde je velmi špatná infrastruktura (žádné chodníky, hřiště, špatné pouliční osvětlení, žádná kanalizace atd.). Využívají veřejnou dopravu, pokud si ji vůbec můžou dovolit, zatímco vyšší třída jezdí spíše autem. V důsledku všech těchto věcí zůstává jejich přítomnost nepovšimnuta v každodenním životě střední a vyšší třídy. Na venkově žijí chudí v odloučených domech nebo ve vesnicích, které jsou běžně velmi daleko od hlavních nebo i vedlejších silnic. Velká vzdálenost od městské radnice a dalších úřadů často vede k tomu, že mají špatný přístup k základním službám, jako je zdravotní péče, registr občanů, banky, školy atd. Někdy nemají ani elektřinu, což zvyšuje jejich izolaci a negativně ovlivňuje jejich kvalitu života, zdraví, a dokonce jejich subjektivitu. Paní Bernardete z Sítio Novo (Rio Grande do Norte) nám řekla, že, když byla dítě, neměli doma elektřinu, a že když byly postaveny první pouliční lampy na náměstí před kostelem v malé vesnici několik kilometrů od

jejich domu, každý den chodila ven a hleděla na vzdálená a slabá světla, což si vybavovala jako „nejkrásnější pohled, který kdy viděla“.

Jak jsme se již zmínili, hlas chudých zůstává často nevyvážen a jejich strádání není bráno v potaz. Během našeho výzkumu jsme dostali mnoho stížností na problémy s komunikací s místními úředníky PBF. Často jsme slyšeli, že místní úřady posílají dopisy napsané těžkopádným, nerosozumitelným, byrokratickým jazykem negramotným lidem, kteří je nemohou přečíst a porozumět jim. V mnoha případech to vede k dramatickým důsledkům, kdy rodiny ztratí nárok na příspěvek, protože promeškaly termín nebo nedodaly nějaké dokumenty. To samozřejmě ukazuje, že negramotnost znamená ve skutečnosti ztrátu hlavního lidského projevu fungování, konkrétně komunikace, ale újma je ještě zhoršována přístupem úřadů, který představuje neúctu k chudým a jejich ponížení (Margalit 1996; Nussbaum 2004; 2011). Němost chudých jde ruku v ruce s hluchostí politiků a úředníků. Zvýšení gramotnosti a školního vzdělání se stalo jednou z priorit a PBF účinně zlepšuje školní docházku dětí (podle současných dat více než 95 % dětí splní školní požadavky).¹⁵

Co je horší, ženy nám řekly, že sotva komunikují mezi sebou (připomeňme, že mluvíme o lidech, kteří žijí na venkově, často v odloučených domech), dokonce ani když čekají ve frontě, aby požádaly nebo si vyzvedly svůj příspěvek na lokální pobočce *Caixa Federal* nebo *Banco do Brasil*. Velmi by pomohlo, kdyby místní úřady pořádaly setkání, kde by mohli příjemci probrat své problémy spolu navzájem a s úředníky. Jednou jsme se zúčastnili setkání s příjemci PBF v Itinga (údolí řeky Jequitinhonha). Nebylo to běžné setkání, spíše se jednalo o neformální setkání organizované místní sociální pracovníci u příležitosti našeho příjezdu. Zajímavé bylo, že zpočátku většina žen jen vyjadřovala své stížnosti a mluvila o svých individuálních problémech. Nicméně jak diskuse pokračovala, začaly probírat obecnější otázky, například politickou situaci v Itinga nebo v celé zemi. Nakonec začaly řešit otázky práv a občanství, i když nepoužívaly tyto termíny. Naše přítomnost sloužila jako katalyzátor, který vyvolal debatu v důsledku našich otázek a s naším zprostředkováním mezi různými postoji, což jim pomohlo vidět dříve nerozpoznané podobnosti. Nakonec se nám zdálo, že na setkání přišly jako izolovaní jedinci, avšak odcházely jako skupina – možná ne plně zorganizovaná, ale alespoň na cestě k určité jednotě záměrů a cílů.

8. *Nerovnosti uvnitř rodiny.* Ve velmi chudých rodinách jsou nerovnosti mezi muži a ženami, dospělými a dětmi, mladými a starými často posíleny. V chudých a ekonomicky podrozvinutých regionech Brazílie mají ženy dosud velmi málo možností emancipovat se od manželského útlaku, většinou proto, že jsou podřízeny pevné síti kontroly dalších členů rodiny – ne pouze mužských členů (v první řadě otec, manžel, ale také bratři, strýcové, bratrance, švagrové a tchání), ale také žen (zejména tchyně).¹⁶

Téměř všechny ženy se zmínily o pozitivním přínosu skutečnosti, že na kartě PBF je jejich jméno. Klasickým argumentem, který používaly, byl předpoklad, že ženy umějí lépe organizovat výdaje domácnosti, zatímco muži nejsou schopni adekvátně peníze využít. Často obviňovaly muže, že peníze utrácí za alkohol. Podle paní Graciely z Inhapí, kdyby její muž dostával peníze, „vzal by je a šel pít *cachaçu* [brazilský rum]“. Paní Neusa z Maragogi (Alagoas) tvrdila, že kdyby muži dostávali příspěvky, „bylo by to katastrofální! Jsou prohnání. Ale my jsme více nezávislé, když je karta na naše jméno.“ Na druhou stranu se ale často ukázalo, že tato obvinění vycházejí spíše z pomluv než z reálné zkušenosti. Je to další příklad toho, jak si chudí často zvnitřňují některé běžné předsudky, které jsou proti nim rozšířeny mezi střední třídou a elitami.

Docela často jsme zaznamenali „morálku útrat“, pokud použijeme výraz Viviane Zelizer (Zelizer 1989). Chudé ženy utrácely peníze podle relativně přísné hierarchie priorit, přičemž nejvýše stálo základní přežití rodiny, následováno potřebami dětí (výživa, zdraví, škola) a dalších členů rodiny podle věku (nejmladší měli přednost). Když ženy přiznaly, že utratily pár realů za šampon nebo krém, často projevovaly nepřiměřený a většinou neospravedlněný pocit hanby, protože to udělaly pouze tehdy, když byly zabezpečeny základní potřeby rodiny. Je to další příklad toho, jak si chudí zvnitřňují některé předsudky, které jsou proti nim rozšířeny mezi střední třídou a elitami, konkrétně že nevědí, jak peníze utratit, a rozházejí je na nepotřebné nákupy. Současně to také ukazuje, že chudé ženy mají tendenci bezvýhradně přijmout roli, která je jim jejich sociálním prostředím připisována.

Některé ženy uvedly, že příspěvek poskytl jiným ženám prostředky, aby odešly z problematického manželství, ve skutečnosti jsme ale potkaly pouze jednu ženu, která odešla od svého manžela, paní Madalenu z Inhapí (Alagoas). Další rok už s ním zase bydlela, i když nepřestal pít a pravděpodobně ji zneužíval. Pro tyto ženy je stále z mnoha důvodů obtížné osvobodit se z manželského útlaku. Za prvé, příspěvky nejsou dost vysoké na to, aby mohly žít samy s dětmi bez ekonomické pomoci partnera nebo rodičů (kteří je často tlačí k tomu, aby zůstaly s manželem). Za druhé, jsou vystaveny silnému společenskému tlaku, jak ze strany své rodiny, tak ze strany okolí (zejména církve), aby vydržely manželské trápení. Za třetí, jsou socializovány nejen k tomu, aby se podřídily mužům, ale také aby chtěly toto podřízení a služebnost, jak napsal John Stuart Mill už v roce 1869 v esejí *Podřízení žen* (Mill 2007). PBF je tedy může podpořit v tom, aby ukončily neuspokojivé vztahy, ale ne proto, že by jim poskytla plnou ekonomickou nezávislost na jejich manželech, ale proto, že jim poskytuje pocit větší autonomie a kontroly nad svým životem.

Obecně řečeno, PBF přispívá k posílení postavení příjemkyň příspěvků, protože jim poskytuje určitou úroveň nezávislosti (v simmelovském smyslu) a posiluje jejich vliv v rodině. Zároveň mnoho mladých dívek, které by za „nor-

málních“ okolností odešly ze školy velmi brzy a které nyní chodí do školy kvůli tomu, že je to podmínkou PBF, uvádělo, že nechtějí mít stejný osud jako jejich matky nebo starší sestry, které byly víceméně odsouzeny k manželství a mateřství jako velmi mladé, někdy v deseti či jedenácti letech.¹⁷ Podmínka školní docházky těmto dívkám poskytuje informace o jiném životním stylu a ukazuje jim potenciál emancipace od tradičních rolí, které jsou na ně kladeny jejich společenským prostředím.

Na druhou stranu se ale situace manželů a otců nejen nezmění, dokud nebude nalezeno řešení nezaměstnanosti, může se ale i zhoršit, protože příspěvky jdou ženám a ohrožují mužskou roli (domnělého) živitele a hlavy rodiny. Muži se mohou cítit, a často se cítí, jako by se stali nepotřebnými. Tento aspekt ponížení a ztráty sebeocení mezi muži by měl být předmětem dalších výzkumů a specifických politik.

9. *Pocit hanby*. Chudoba vyvolává pocity hanby a nízké sebeocení (srov. Nussbaum 2004). Chudí lidé jsou často považováni a sami se považují za zodpovědné za svou situaci, i když objektivně nemohou nic udělat, aby překonali nedostatek vzdělání a dlouhodobou nezaměstnanost, které plynou z vnějších okolností, jež nemohou ovlivnit. V oblastech, kde jsme dělali výzkum, nebyla chudoba důsledkem souboru dočasných ekonomických problémů, ale strukturálních problémů (a to ukazuje, že podmíněné dávky – například PBF – nemohou tento problém vyřešit, pokud nejsou koordinovány s dalšími veřejnými programy a politikami, které směřují ke strukturální změně, jako některé ze současných federálních a lokálních projektů).¹⁸ Když jsme s ženami dělali rozhovory, často jsme cítili, jak silný je jejich pocit studu. Někdy byl vyjádřen přímo, když se očividně styděly za své chudinské domy a stále se omlouvaly za to, že nemají pořádné židle a stůl. Někdy vyvstával na povrch v nervózních gestech rukou, v rozpačitých výrazech, v otřesení těla, když přišla řeč na určité téma.

Pokud budou chudí považovat PBF za vládní laskavost, tj. formu charity, nepřestanou se stydět za svou chudobu. Některé ženy prohlásily, že vláda má povinnost pomoci chudým, ale jen několik z nich se domnívalo, že mají na tuto podporu právo (jak jsme se již zmínili dříve). Nicméně prostřednictvím PBF stát ukazuje a ukazuje, že tyto lidi považuje za občany a že je chce začlenit plnohodnotně do politické sféry. Silnějším ukazatelem by byla institucionalizace PBF, který je dnes pouze vládním programem a může být zrušen, když se změní politické síly.¹⁹ Negativní přístup veřejného mínění (který v Brazílii představuje jen malou minoritu, tzv. střední třídu – asi 10 % populace – a elity) a médií (vlastněných několika mocnými ekonomickými skupinami) představuje pravděpodobně hlavní překážku této institucionalizaci a ukazuje na nedostatek solidarity v brazilské společnosti. Střední třída a elity nepovažují chudou většinu, jak se zdá, za součást stejné politické sféry: nikdy neprojevily zájem o osud nejchudších spoluobčanů a pravidelně jsou proti jakýmkoli politikám, které mají chudým ulehčit

od strádání (dobrým příkladem tohoto přístupu je jejich podpora vojenského převratu v roce 1964). To je také důvod, proč mnoho žen, se kterými jsme dělali rozhovory, považovaly PBF za něco zcela neočekávaného, jako „dárek od Luly“, a dokonce jako „dárek od Boha“. Zvnitřnění stigma chudoby a především pohrdání příjemci PBF je nicméně zvláště silné mezi chudými ve městech, jak doložily některé výzkumy, které ukázaly, že ve *favelas* se rodiny, které dostávají příspěvek PBF, setkávají s nepřátelskými postoji a opovržením ze strany svých sousedů (Marins 2013). Situace je odlišná na venkově, kde přežití téměř každé rodiny závisí na PBF nebo na důchodu některých starších členů rodiny.

10. *Kultura rezignace.* Při rozhovorech jsme se často setkali s tím, co je tradičně nazýváno kulturou rezignace. Projevovale se nejen ve slovech, která ženy používaly (někdy příslovce, vsuvky, přídavná jména, která postačují k vyjádření odevzdanosti), ale také v gestech, unavenosti obličeje a těla, v zamřené pohledu, ve svěšení ramen. Ženy vypadaly, že přijaly svoji situaci jako nevyhnutelnou, nebo dokonce jako přirozený osud, ze kterého není úniku (i když stále doufají, že jejich děti mohou mít jiný osud). Rezignace souvisí s tendencí zásadně snižovat svá očekávání. Tento fenomén je dobře známý v literatuře o chudobě jako „adaptivní preference“ (Sen 1985: 191; Burstin a kol. 2010; Khader 2001). Jedinci, kteří jsou stěží schopni zajistit naplnění svých nejzákladnějších potřeb, si pravděpodobně nevytvorí přání a preference, které překračují naplnění těchto potřeb. Tito lidé jsou nejen připraveni o materiální prostředky, ale také o naději, možnost snění a přání jiného života. Ekonomická deprivace je opět doprovázena psychologickým strádáním. Nicméně PBF uvolňuje tuto svěřací kazajku rezignace, která je obmotává jako kokon. Vědí, že se mohou na příspěvek spolehnout každý měsíc, přinejmenším dokud nenastanou nějaké politické změny, a jejich děti nemusejí odejít ze školy, aby pracovaly a pomáhaly rodině. Navíc si zvykají, že jsou objektem sociálních politik a že je stát bere v potaz. Jsou si vědomy toho, že poprvé v dějinách Brazílie vystupují na politickou a společenskou scénu jako vedoucí aktéři, nikoli jen jako přivěsek.

11. *Občanské vyloučení.* Chudí jsou občansky vyloučeni jak ve formálním, tak v materiálním smyslu. Materiální stránka vyloučení odkazuje na nezaměstnanost a na to, že nemají pravidelný příjem, tudíž nedostatek kolektivních vazeb, které překračují rodinu a sousedství. Formální vyloučení odkazuje na skutečnost, že mnoho z nich ani nemá občanský průkaz (a to jim znemožňuje, aby se zaregistrovali do PBF). Být evidován v registru občanů je formální podmínkou přístupu k základním službám. Některé kroky byly podniknuty k řešení této situace jak na straně místních, tak federálních orgánů, stále máme před sebou ale dlouhou cestu.

Totéž může být řečeno o politické participaci. Jak se ukázalo při setkání v Itinga, o kterém jsme se již zmínili,

účastníci a účastnice PBF mohou mít potřebu vyjádřit svůj názor a požadavky na zlepšení, PBF sám o sobě jim ale nemůže pomoci získat hlas, pokud jeho organizace a realizace nebude demokratická (například následovat příklad participativního rozpočtu, který je v Brazílii dobře známý).

Závěr

Jak jsme již uvedli, chudí se nyní v Brazílii ocitli v centru politické scény a veřejného mínění. Největší výzvou bude jejich přeměna z pouhých objektů politik v politické subjekty. První krok byl učiněn snahami o jejich pevnější začlenění do politické komunity a jejich osvobozením od naléhavých potřeb. Nejdůležitějším dopadem PBF ovšem nebyl původní cíl programu, který směřoval k boji s extrémní chudobou, nikoli na proměnu osobnosti příjemců. PBF vytvořil příležitosti pro individuální svobodu a růst sebeocenění, i když je to stále v počátcích a i když neexistuje žádný mechanismus, který automaticky vede od pobírání pravidelného příjmu k rozvinutí autonomie. V našem výzkumu jsme se snažili ukázat, jak mohou vypadat zárodky tohoto procesu. Nemůžeme ještě předvídat, jak bude tento proces pokračovat, i když doufáme, že jsme poukázali na to, co Adorno (Adorno 2008: 43) nazývá společenskými tendencemi předurčenými k pokračování a snad k proměně brazilské společnosti.

Literatura

- Ackerly, B. A. 2000. *Political Theory and Feminist Social Criticism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Adorno, T. W. 2008. *Philosophische Elemente einer Theorie der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Anand, P., Santos, C., Smith, R. 2009. „The Measurement of Capabilities.“ Pp. 283–310 in Kaushik, B., Kanbur, R. (eds.). *Arguments for a Better World. Essays in Honor of Amartya Sen. Vol. I: Ethics, Welfare, and Measurement*. Oxford: Oxford University Press.
- Arendtová, H. 1996 (orig. 1951). *Původ totalitarismu*. Praha: Oikoymenh.
- Bourdieu, P. 1993. *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Brown, L. (ed.). 1993. *The Link Between Nutrition and Cognitive Development in Children*. Medford (MA): Center on Hunger, Poverty and Nutrition Policy, School of Nutrition, Tufts University.
- Burstin, V. a kol. 2010. *Preferencias adaptativas. Entre deseos, frustración y logros*. Montevideo: Fin de Siglo.
- Comim, F., Qizibash, M., Alkire, S. (eds.). 2008. *The Capability Approach. Concepts, Measures and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dieterlen, P. 2003. *La pobreza: un estudio filosófico*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Deneulin, S., Shahani, L. (eds.). 2009. *An Introduction to the Human Development and Capability Approach. Freedom and Agency*. London: Earthscan.
- Deneulin, S., Nebel, M., Sagovsky, N. (eds.). 2006. *Transforming Unjust Structures. The Capability Approach*. Dordrecht: Springer.

- Khader, S. J. 2001. *Adaptive Preferences and Women's Empowerment*. Oxford: Oxford University Press.
- Lamnek, S. 1989. *Qualitative Sozialforschung. Band 2: Methoden und Techniken*. München: Deutsche Verlags Union.
- Margalit, A. 1996. *The Decent Society*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Marins, M. T. A. 2013. *A construção de fronteiras simbólicas entre os „pobres“: o caso do programa Bolsa Família*. PhD Thesis. Rio de Janeiro: UFRJ.
- Mill, J. S. 2007. *On Liberty and The Subjection of Women*. London: Penguin. (Česky: Mills, J. S. 1998. „Podrobení žen.“ (úryvek) Pp. 30–37 in Oates-Indruchová, L. *Dívčí válka s ideologií*. Praha: SLON).
- Nussbaum, M. C. 2004. *Hiding from Humanity. Disgust, Shame, and the Law*. Princeton: Princeton University Press.
- Nussbaum, M. C. 2011. *Creating Capabilities. The Human Development Approach*. Cambridge (MA): Belknap.
- Nussbaum, M. C., Glover, J. (eds.). 1995. *Women, Culture, and Development. A Study on Human Capabilities*. Oxford: Clarendon Press.
- Rego, W. L., Pinzani, A. 2013. *Vozes do Bolsa Família. Dinheiro, autonomia, cidadania*. São Paulo: UNESP.
- Sen, A. 1985. „Well-being, Agency, and Freedom. The Dewey Lectures 1984.“ *Journal of Philosophy*, Vol. 82, No. 4: 169–221.
- Sen, A. 1987. *Commodities and Capabilities*. New Delhi: Oxford University Press.
- Sen, A. 1992. *Inequality Reexamined*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Simmel, G. 1965. „The Poor.“ *Social Problems*, Vol. 13, No. 2: 118–140.
- Simmel, G. 2011 (orig. 1900). *Filosofie peněz*. Praha: Academia.
- Smith, A. 2001 (orig. 1776). *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut.
- Strobl, R., Böttger, A. (eds.). 1996. *Wahre Geschichten? Zur Theorie und Praxis qualitativer Interviews*. Baden-Baden: Nomos.
- Witzel, A. 2000. „Das problemzentrierte Interview.“ [online]. *Forum Qualitative Sozialforschung*, Vol. 1, No. 1. [cit. 24. 1. 2014]. Dostupné z: <<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1132>>.
- Zelizer, V. 1989. „The Social Meaning of Money: ‚Special Monies‘.“ *American Journal of Sociology*, Vol. 95, No. 2: 342–377.
- 3** V tomto smyslu by bylo nesprávné obviňovat program z paternalismu, nebo – vyjádřeno portugalsky – z toho, že je program pouze *assistencialista* namísto *assistencial*: je zamýšlen jako pomoc v naléhavé situaci (extrémní chudoby), i když se tato situace může zdát být spíše stabilní a pravděpodobně dlouhodobá. V tomto kontextu nebudeme následovat kritiku, která tvrdí, že PBF vytváří nebezpečí, že pouze promění druh závislosti: od závislosti na soukromé charitě či pomoci lokálních elit (tzv. *coroneis*) k závislosti na státní pomoci (kterou někteří považují za formu veřejné „charity“). Rozbor tohoto problému by vedl k diskusi o povaze sociální politiky obecně, což přesahuje rámec tohoto článku.
- 4** Viz www.ipea.gov.br/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=20244&Itemid=75 (navštíveno 15. 5. 2014).
- 5** Směnný kurz brazilského realu k americkému dolaru uvádíme 1 : 2, i když v lednu 2014 měl americký dolar hodnotu 2,32 brazilských realů.
- 6** Nárok na příspěvek zanikne samozřejmě také, pokud příjem rodiny přesáhne výše uvedené limity. Za deset let trvání programu jej z tohoto důvodu opustilo okolo 1 700 000 rodin (viz http://www.istoe.com.br/reportagens/333863_EU+SAI+DO+BOLSA+FAMILIA+).
- 7** K obtížím spojeným s kvalitativním výzkumem viz (Lamnek 1989; Strobl, Böttger 1996; Witzel 2000).
- 8** *Sertão* je polopouštní oblast, která zahrnuje části několika severovýchodních států západně od atlantického pobřeží. Jsou pro ni charakteristické velmi nízké srážky a je často zasažena suchem biblických rozměrů, zobrazeným mnoha brazilskými spisovateli (např. Graciliano Ramos v jeho známém románu *Barren Lives*).
- 9** Odkazujeme zde na dobře známou práci *Bohatství národů*: „Že se můžeme naobědvat, to není z dobré vůle řezníka, sládky nebo pekaře, nýbrž proto, že dbají svých vlastních zájmů.“ (Smith 2001: 16)
- 10** Simmelova pozice byla samozřejmě komplexnější, než zde představujeme, ale v tomto kontextu postačí zdůraznit vliv peněz na jedince, aniž bychom probírali negativní aspekty procesu, který vede k modernímu individualismu (Simmelovou snahou bylo vlastně neutrálně *popsat* tyto aspekty spíše než si stěžovat na jejich vlivy na sociální uspořádání a na samotné jedince).
- 11** Anglický termín „capability“ je do češtiny překládán různými autory více způsoby, jako schopnost i způsobilost (pozn. překl.).
- 12** Situace je podobná, když jde o nákup červeného masa nebo dalších zdrojů bílkovin, protože ceny jsou příliš vysoké ve srovnání s příjmem, který poskytuje PBF.
- 13** Je možné sledovat, jak si tato žena zvnitřnila ideologii práce, která charakterizuje naši společnost.
- 14** Federální vláda má omezenou pravomoc ve věci financování veřejných škol. V jednu dobu byla snaha zvýšit kvalitu vyučování tím, že bude zavedena minimální mzda pro učitele. Některé státy (ty nejbohatší ve federaci) podaly stížnost proti tomuto zákonu, která byla Ústavním soudem zamítnu-

Poznámky

1 Podrobnější analýza tohoto výzkumu vyšla knižně pod názvem *Vozes do Bolsa Família. Dinheiro, autonomia, cidadania* (Rego, Pinzani 2013).

2 Možná bychom je měli spíše nazývat „stipendistkami“, protože Bolsa Família znamená doslova rodinný grant. Proč by neměli být příjemci sociálních dotací být nazýváni stipendisty analogicky ke stipendistům akademických a výzkumných grantů?

ta. Tyto státy se poté rozhodly platit svým učitelům a učitelkám jen minimální mzdu bez dalších příplatků (za kvalifikaci, senioritu atd.), což vedlo *de facto* ke snížení jejich mzdy. **15** Odkazujeme zde na data z roku 2013 z databáze Federálního ministerstva školství (<http://frequenciaescolarpbf.mec.gov.br/presenca/controller/login/efetuarLogin.php>).

16 K rozboru problémů, kterým čelí kritická teorie postavení žen, viz (Ackerly 2000).

17 Viz krátký dokumentární film *Severinas* od Eliza Capai (dostupné z: <http://vimeo.com/73309361>).

18 V současnosti existuje v Brazílii více než padesát federálních vládních sociálních programů, PBF je pouze jedním z nich, i když nejdůležitějším.

19 Nemůžeme zde probírat možnost nebo nutnost zavedení všeobecného, nepodmíněného základního příjmu. Ve skutečnosti brazilský parlament už schválil zákon, který k tomu má vést, ještě ale nebyl uveden do praxe.

© Alessandro Pinzani, Walquíria Leão Rêgo, 2014.

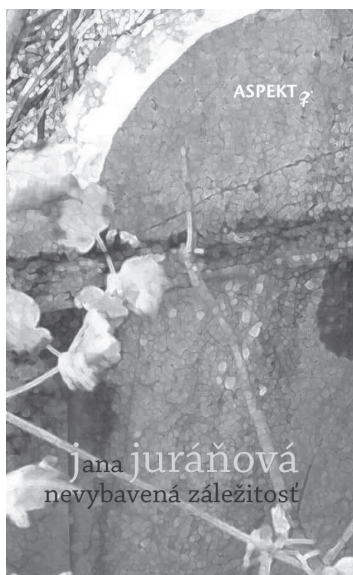
Překlad © Zuzana Uhde, 2014.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014.

Walquíria Leão Rego je profesorkou sociologie a politické teorie na univerzitě v Campinas (Universidade Estadual de Campinas) v Brazílii. Výzkumně se zaměřuje na dějiny politických idejí, demokracii a občanství. Publikovala na téma italského levicového myšlení, brazilského liberalismu a brazilského politického myšlení. Korespondenci zasílejte na adresu: w.leaorego@uol.com.br.

Alessandro Pinzani je profesorem politické filosofie na Federální univerzitě Santa Catariny v Brazílii. Ve svém výzkumu se zaměřuje na moderní a současné politické myšlení, na teorie spravedlnosti a teorie potřeb. Publikoval práce o Habermasovi, Kantovi, Machiavellim a o moderní politické teorii. Korespondenci zasílejte na adresu: alepinzani@gmail.com.

*Společně realizovali pětiletý empirický výzkum zaměřený na morální a politický vliv sociálního programu Bolsa Família na jeho příjemkyně a příjemce. Výsledky výzkumu publikovali v knize *Vozes do Bolsa Família. Autonomia, dinheiro e cidadania (São Paulo: UNESP, 2013)*, o které bylo v Brazílii široce diskutováno.*

Juránová, Jana. 2013.

Nevybavená záležitost. Bratislava: Aspekt.

Z predchádzajúcej spomienkovej knihy – rozhovoru s Agnešou Kalinovou *Mojich 7 životov* – si Jana Juránová odniesla viacero načatých príbehov. Jeden z nich sa stal inšpiráciou pre prózu *Nevybavená záležitost*. Autorka sa cez príbeh mladej ženy na starom portréte ponára do životov iných, aby do nich vtiahla aj nás: so zmyslom pre kontrast detailne konkretizuje priestory, do ktorých jemne a hlbavo skicuje protagonistky svojej prózy (ja-rozprávačku, Editu, Mačku, Soňu, Marišku...) a ich interakcie s okolím. V útržkoch minulosti sa tu zrkadlí súčasnosť a vice versa.

Prozaička adramatička Jana Juránová je autorkou rady ďalších kníh a poviedok, napríklad zbierky poviedok *Lásky nebeské* (Aspekt 2010), knihy *Žila som s Hviezdoslavom* (Aspekt 2008), ktorá sa stala aj predlohou divadelnej inscenácie *Ilona, žena Hviezdoslavova* Bábkového divadla na Rázcestí v Banskej Bystrici, či románu *Orodovnice* (Aspekt 2007), vrstvenom rozprávaní *Ruženy, Kláry a Eleny* – žien, ktoré sa len sprostredkovaním dostávajú do kontaktu s Dejinami (slovenským štátom, komunizmom i ich pokračovaním).

PROČ JE DOMÁCÍ NÁSILÍ KLÍČOVÝM TÉMATEM PRO SOCIOLOGII A SOCIÁLNÍ TEORII: NAPĚTÍ, PARADOXY A DŮSLEDKY / JEFF HEARN

Why Domestic Violence is a Central Issue for Sociology and Social Theory: Tensions, Paradoxes, and Implications

Abstract: Sociology and sociological theory have been effective in analyzing societal and institutional conflict and violence, but less so in analyzing the specifics of interpersonal violence. This article examines the sociological significance of domestic violence. This relationship, or sometimes its neglect, is underlain by several tensions and paradoxes, which in turn have broader implications for sociology, sociological theory and social theory. These matters are examined through: the possible paradox of violence and intimacy in the phenomenon of domestic violence; the importance of the naming and framing of such violence; explanation, responsibility and agency; and gender, hegemony and discourse in men's violence to known women, as part of a multi-faceted power approach.

Key words: domestic violence, intimacy, masculinities, men, sociology, transnational, violence, women

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.1.98>

Článek zkoumá význam domácího násilí pro sociologii, sociologickou teorii a sociální teorii. Tento cíl zahrnuje zvažování, jak analýza domácího násilí ilustruje obecnější otázky v sociologii a šířeji v sociálním zkoumání, i to, jak může analýza domácího násilí přispět k rozvoji sociologie. Vztah tématu domácího násilí a disciplíny sociologie, nebo někdy nedostatek či zanedbání jejich jasné souvztažnosti, je v základech poznamenán několika opomenutími, napětím a paradoxy, které mají širší dopad na sociologii. Jak rozsah domácího násilí na světě, tak výzkum, zejména feministický výzkum tohoto genderového problému, jsou obrovské, přičemž ženy tvoří většinu přeživších i obětí a muži velkou většinu pachatelů. Tak je tomu obzvláště u závažnějších a rozšířených forem násilí. I přesto jsou ale tyto otázky jen zřídka ve středu zájmu hlavního proudu západní sociologie a sociální teorie. Jejich přehlížení a důsledky, které to nese, jsou zkoumány prizmatem: možného paradoxu násilí a intimity ve fenoménu domácího násilí; důležitosti pojmenování a vymezení domácího násilí; vysvětlení odpovědnosti a jednání; a genderu, hegemonie a diskursu v násilí páchaném muži na jim známých ženách, jako součást mnohostranného mocenského přístupu.

Na závěr úvodu bych měl vyjasnit, že nenavrhuji, aby byla dána přednost domácímu násilí nebo násilí v intimních vztazích před tím, co by mohlo být nazýváno kolektivním či politickým násilím; obě konstelace násilí jsou velmi významnými společenskými procesy, a to jak pro empirický výzkum, tak pro vývoj sociálních teorií. Mým argumentem jednoduše je, že tato témata byla v hlavním proudu sociologie, sociologické teorie a sociální teorie k jejich škodě opomíjena. Dále bych také neargumentoval, že tyto dvě široce pojaté formy násilí jsou jednoduše svým vzájemným zrcadlovým odrazem, spíše jde o to, že obě mají svá specifika, formy a genderové dimenze, nebo přesněji intersekcionalní genderové dimenze.

Násilí, domácí násilí a západní sociologie

Hlavní proud západní sociologie, sociologické teorie a sociální teorie se násilí a sociálnímu konfliktu hojně věnoval a byl v jejich analýze nepochybně účinný, mnohem méně byl však účinný z hlediska specifik interpersonálního násilí, násilí na známých osobách, domácího násilí nebo násilí v intimních vztazích (Ray 2000, 2011; McKie 2006). Pokud dobře chápu závěry badatelů a badatelek, kteří mají více informací o jiných tradicích, lze podobné tendence sledovat i v jiných částech světa, například v indických, ruských nebo jihoafrických společenských vědách. Ray (2000: 145) dospěl k závěru, že zatímco „násilí je vytrvalý rys společenského života ..., (s několika výjimkami) nebylo ústředním sociologickým tématem“, a že sociologie má tendenci zaměřovat se na sociální soudržnost a konsenzus, přičemž násilí je „zbytkovou kategorií moci“. Takové tvrzení situaci pravděpodobně přehání, pokud jde o násilí *obecně*, je ale mnohem obhajitelnější s ohledem na relativní zanedbávání domácího násilí v intimních vztazích mezi známými osobami jako oblasti zájmu hlavního proudu sociologie i společenských věd obecně, a konkrétně různých kánonů společenských věd. Ačkoli mezi mezinárodními sociologickými tradicemi nevyhnutelně nalezneme velké rozdíly, toto relativní opomíjení je patrné v několika směrech.

Za prvé, mnoho autorů a kanonických textů v sociologii, sociologické teorii a sociální teorii, a to jak „klasikové“, tak zásadní texty současnosti, nečiní domácí násilí svým hlavním tématem. Otcové zakladatelé sociologie jako muži své historické doby (Gane 1993) nebyli na obecné úrovni naladěni k tomu, aby zdůrazňovali interpersonální násilí páchané na ženách. Ačkoli Marx a Engels uznávali původ třídního útlaku v prvotním útlaku žen a kontrole ženského pohlaví muži, domácí násilí nebylo v jejich práci hlavním tématem. V knize *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* Engels (1949: 62) píše: „První třídní rozpor, který se objevuje v dě-

jinách, spadá v jedno s vývojem antagonismu mezi mužem a ženou v monogamním manželství a první třídní potlačování je potlačování ženského pohlaví pohlavím mužským.“ V *Německé ideologii* Marx a Engels (1952) napsali o mnoho let dříve: „První dělbou práce je dělba práce mezi mužem a ženou v pohlavním aktu“ (viz Hearn 1991). Tématu se nicméně nevěnovali jako domácímu násilí, a to i přesto, že by bylo možné předpokládat vzhledem k tomu, že třídu chápali jako přinejmenším potenciálně násilný vztah, že potenciál násilí by se mohl obdobně vztahovat i na sexuální/genderové vztahy.

Weber psal o násilí mnoho, zejména pokud jde o stát jako držitele monopolu na násilí. Tento pohyb směrem k monopolní moci státu má velký význam v reakcích na násilí páchané na ženách v intimních vztazích, včetně odpovědi státu na takové násilí – jako dominantního legitimního kontrolora násilí – ... který „si na určitém území ... nárokuje monopol legitimní fyzické moci“ (Weber 1998: 247). Durkheim byl násilím silně zaujat, zejména sebevraždou, ale jen málo domácím násilím. Jeho práce byla použita při zkoumání války, mučení a veřejného násilí, ale jen zřídka při zkoumání domácího násilí (Mukherjee 2010). „Klasické“ sociologické teorie častěji řešily legitimní formy sociální kontroly, konsenzu a soudržnosti (jako u Durkheima) nebo zdroje nejednoty, vyloučení a konfliktu (jako u Marxe) (McKie 2006), a to i přes to, že násilí na manželkách v 19. století uznávaly kromě dalších Frances Power Cobbe a Matilda Gage.

Za druhé, hlavní západní sociologické tradice 20. století, ať už parsonovský proud, symbolický interakcionismus nebo frankfurtská škola, násilí teoreticky uchopovaly, ale obecně nestavěly do popředí domácí násilí. Interpersonální násilí, na rozdíl od institucionálního, kolektivního či revolučního násilí, bylo často bagatelizováno. Benjaminova esej „Ke kritice násilí“ (Benjamin 1990) obnažila omezení liberálního zastírání násilí a „síly“ práva, ale nebyla kritikou domácího násilí (Hanssen 2000). Foucaultův obrovský přínos ke studiu disciplinace, dohledu a pronikání epistemického a diskursivního násilí do společenského života rozšířil diskuse směrem k institucionální spíše než domácí moci. Vskutku, přes jeho zájem o tělo, subjektivitu, sexualitu a spřízněné subjekty se díky jeho vlivu začal klást důraz spíše na zveřejnění těchto „intimních“ záležitostí než na jejich domácí projevy (viz Brown 1981; Donzelot 1979; Hearn 1992; Rose 1990).

Za třetí, za nejvlivnější současné sociology v anglofonním světě jsou považováni Bauman, Beck, Bourdieu a Giddens (Outhwaite 2009). Mezi nimi Bourdieu (2000, viz Chambers 2005) zaměřil svou pozornost specificky na strukturální vztahy mužského násilí na ženách, zejména ve svém zkoumání Kabylů, a v návaznosti na další práce v oblasti symbolického násilí pak pozornost směřoval na konstruování a naturalizování genderu, genderových rozdílů a (hetero)sexuality samotné. Nejde tedy o striktně deterministický přístup k genderu a k symbolickému násilí, po-

ukazuje nicméně na to, jak obtížné je gender a genderové vztahy změnit (McNay 1999). Beck a Beck-Gersheim (1995) v některých ohledech rozšířili weberovské a durkheimovské analýzy přechodu od předindustriální k průmyslové společnosti o rozbory přechodu k postindustriální společnosti, kterou se zabývali z hlediska vytvoření individualističtějšího manželství i dalších společenských vztahů. Bauman analyzoval násilí, zejména holokaust, ale jen zřídka domácí násilí (viz Beilharz 2002).

Za čtvrté, struktura a činnost samotných sociologických institucí, např. Mezinárodní sociologické asociace, skýtají významný vhled do těchto otázek. Výzkumný výbor ISA 1 se věnuje ozbrojeným silám a řešení konfliktů, neexistuje ale žádný výzkumný výbor věnovaný násilí, natož domácímu násilí. Pokročilé vyhledávání citací pro klíčová slova v článcích v časopisech *Current Sociology* a *International Sociology* (leden 1952 až červen 2012) našlo 941 odkazů na „konflikt“, z nichž 544 odkazovalo na „válku“, 238 na „domácí“ a 46 na „intimní“, a ze 429 odkazů na „násilí“ bylo 266 na „válku“, 132 na „domácí“ a 26 na „intimitu“. Když je k násilí odkazováno, jde častěji o institucionální sílu států nebo kolektivních sociálních skupin. Zatímco kolektivní násilí je často chápáno strukturálně, násilí v intimních vztazích je jako strukturální jev chápáno méně často (viz například Dutton 2006; Corvo et al. 2008).

Za páté, hlavní oblasti zájmu současné sociologie jsou patrné v tom, na co je kladen důraz v nejnovějších učebnicích, příručkách, encyklopediích a slovnících sociologie. Například v dvousvazkovém, cca 1300stránkovém opusu *21st Century Sociology Reference Handbook* (Bryant, Peck 2007) je domácímu násilí věnována jedna strana (a to v rámci poslední položky), zatímco například vojenské sociologii je věnována celá kapitola. Jedenáctisvazková *Rizterova Blackwell Encyclopedia of Sociology* věnuje „domácímu násilí“ jednu stránku (Carmody 2006) z více než 5300 stran textu.

Jak je to možné, když vezmeme v úvahu, o jak obrovský problém se v celosvětovém měřítku jedná? Některé odhady říkají, že celosvětově je fyzickým a sexuálním útokům vystaveno mezi čtvrtinou až polovinou žen. Světová zdravotnická organizace (Krug et al. 2002) shromáždila výsledky předchozích šetření partnerských útoků na ženy v průběhu posledních 12 měsíců, jednalo se až o 27 % v Nikaragui, 38 % v Jižní Koreji a více než polovinu na Západním břehu Jordánu a v pásnu Gazy. Nedávná studie násilí páchaného na ženách v EU-28, která byla provedena na vzorku 42 000 žen, ukazuje, že většina násilí je páchána stávajícím nebo bývalým partnerem, přičemž 22 % žen ve vztahu uvedlo partnerské zneužívání v některé fázi svého života a 3 % uvedla fyzické a/nebo sexuální násilí ze strany svého současného partnera v posledních 12 měsících (FRA 2014). I když je nutné s takovými údaji z různých metodologických a politických důvodů zacházet opatrně, násilí páchané muži na jim známých ženách je jistě jednou z nejrozšířenějších forem porušování lidských práv (Renzetti et al. 2001; Lí-

bal, Parekh 2009). Základním důvodem pro sociologický význam tématu domácího násilí je tak prostě jeho rozšířenost.¹

Relativní marginalizace domácího násilí v sociologických a dalších společenských studiích stojí v kontrastu k obrovskému množství mezinárodních výzkumů a aktivismu zaměřeného na domácí násilí, realizovaných v průběhu mnoha desetiletí feministickými výzkumníci a výzkumníky (Hanmer, Saunders 1984; Hanmer, Itzin 2000; Skinner et al 2005; Hagemann-White et al. 2008). Jde o různorodou a rychle se rozvíjející oblast zájmu. Ačkoli v rámci nejnovějšího feministického výzkumu panují velké rozdíly, obecně tyto výzkumy zdůrazňují genderovou, často sexuální povahu toho, co je dominantně mužským domácím násilím, včetně psychologického násilí, emočního násilí, slovního násilí a kontroly a nátlaku (ve vztahu k přístupu k penězům, jídlu, pohybu, přátelům a rodině a tak dále), spíše než by redukovaly své zaměření na přímé fyzické nebo sexuální násilí samotné. Formy interpersonálního násilí, nebo možná přesněji zneužívání, se šířeji týkají kulturních, reprezentativních, symbolických, nebo dokonce kognitivních úrovní, včetně dominantních konstrukcí genderu a sexuality.

To, co by se dalo nazvat hnutím proti násilí páchanému na ženách a co zahrnuje směs aktivismu, politické práce, vývoje politik a výzkumu, již mnoho let řeší intersekcionalní genderové vztahy na základě rasy, třídy, národnosti, sexuality, věku, zdravotního postižení (Crenshaw 1989; Mama 1989; Nixon, Humphrey 2010; Strid et al. 2013).² Tyto práce často zdůrazňují průsečíky genderu s třídou, etnicitou a rasou (Sokoloff, Dupont 2005). Ženy z pracujících tříd a ženy z minoritních etnických a rasových skupin jsou často vystaveny větší míře interpersonálního násilí, přinejmenším přímějšímu fyzickému násilí, ať již ze strany mužů z jejich vlastní společenské skupiny nebo ze strany mužů z jiných, často nadřazených společenských skupin. Relativní znevýhodnění v jedné sociální dimenzi s vysokou pravděpodobností zvýší ohrožení interpersonálním násilím, například z důvodu nedostatku zdrojů v důsledku třídní, etnické nebo rasové podřízenosti. K této otázce se vrátím v souvislosti se symbolickým násilím při diskusi o různých materiálních praktikách mužů dále v tomto článku. Ve vzrůstající míře jsou studovány průsečíky genderu a věku, postižení a sexuality (McLennan 2005). Objevují se i studie méně zkoumaných průsečíků, jako je například geografická lokace (Sandberg 2013). Relativní opomíjení většiny těchto prací v hlavním proudu sociologie a společenských věd je možné vnímat jako ilustraci dlouhodobého popírání feministického výzkumu v akademickém prostředí.

Násilí a intimita: Základní paradox?

O jaký druh společenského jevu se tedy v případě domácího násilí jedná? Domácí násilí se týká násilí ve vztazích předchozí či současné, a někdy i budoucí, intimity, přičemž se obvykle jedná o intimitu nerovnou. Intimita předchází, shoduje se s násilím a/nebo nahrazuje násilí; a intimita se vyskytuje v rámci násilí. Intimita se může zdát v rozporu

s násilím. Ačkoli Grandin a Lupri (1997: 440) poznamenávají, že „etiologie ... partnerského zneužívání je založena na intimitě“, taková paradoxní konvergence násilí a „intimity“ obecně nebyla v sociologické teorii příliš reflektována. Ve většině tzv. obecné sociální teorie, což v praxi často znamená nefeministické teorii, se interpersonální násilí uvnitř a kolem intimních vztahů nepovažuje za charakteristickou nebo rozšířenou formu mezilidských, strukturálních nebo sociálních vztahů. V rámci hlavního proudu sociologie se jednoduše předpokládá, že mezilidské vztahy zahrnují relativně racionálně jednající jednotlivce s poměrně jednotným pojetím sebe proti „odchylce“ násilí, kteří jednají liberálně a vzájemně se přizpůsobují, dokud se nestane něco, co poruší rutinní „klid“. Domácí násilí ale ukazuje, že takové pojetí je problematické.

Sociologie hlavního proudu se může velmi poučit ze spleti rozporů násilí a intimity, které zahrnují sexualitu a často privatizaci lásky, (hetero)sexualitu, péči, důvěru, známost, temporalitu a nerovnou intimitu. Násilí v intimních vztazích je páčáno především na známých ženách, ne na ženách cizích. Tento druh násilí se vyskytuje v kontextech *intimních* vztahů, které zahrnují důvěrnosti, péči o děti, domácí práci, fyzickou blízkost, rozmluvy, ticho a často také sexuální aktivitu. Známé vztahy mezi muži a ženami pravděpodobně zahrnují společnou historii, společné zkušenosti, možnou budoucnost. Násilí se vyskytuje ve spojení s další znalostí dané osoby, často jde o znalost intimní. Muž ví o ženě, její minulosti, možná i předchozím zneužívání, jejich silných a slabých stránkách. Žena ví o muži, jeho minulosti, jeho možném předchozím násilí. Násilí se převážně odehrává v privatizovaných heterosexuálních „intimních“ vztazích. Implicitní nebo explicitní hierarchie v heterosexuálních vztazích, či přinejmenším v heterosexuálních formách, se ukazuje v mužském násilí páchaném na známých ženách a přispívá k erotizaci dominance.

Intimita se zdá být velmi specifickým interpersonálním a intrapersonálním sociálním jevem či souborem jevů. Intimita je často ideologicky připisováno (příliš) pozitivní místo, stejně jako se o lásce a potěšení často předpokládá, že jsou vždy prospěšné. Tato ideologická konstrukce intimity může zdanlivě destabilizovat rozdíl mezi tím, co je násilné a nenásilné, a zpochybnit také jednostranné zaměření pouze na násilí v intimních vztazích. Ale intimita může být rovněž způsobem, kterým mohou být některé formy (hetero)sexuálního násilí diskursivně formovány. Intimita se může jevit jako pozitivní, ale co když je „intimita“ aspektem genderových intersekcionalních nerovných mocenských vztahů, včetně hlubokých afektivních nerovností (Lynch et al. 2009)? Mocenské vztahy domácího násilí na základě genderu a pohlaví jsou v každém případě utvářeny v násilí a intimitě. Nerovná intimita je totiž jedním z aspektů genderových, intersekcionalních, nerovných mocenských vztahů, který může udržovat heterosexuální násilí. Výpovědi a zkušenosti intimity lze pak číst jako *posílení* násilí, ve kterém hrají emoce jako láska a náklonnost důležitou roli, jak to

vyjádřil tento muž z Velké Británie, když se snažil vysvětlit své násilí: „*Já nevím. Řeknu vám, kdy jsem to zjistil sám. Já prostě upřímně nevím. Nemůžu ... Prostě na to nemůžu přijít. Opravdu ne. Možná, a je to opravdu jen myšlenka, ale možná je to proto, že jsem ji tolik miloval, a nechtěl jsem ji ztratit, víte. Pro mě to byl způsob, jak si ji udržet, tím, že ji držím v šachu. V tom by to mohlo být.*“ [můj důraz] (cit. v Hearn 1998: 153–154).

Berlant a Warner se pozastavují nad tím, že „v heterosexuální kultuře se komplexní shluk sexuálních praktik zaměňuje za milostný příběh intimity a familialismu, který značí hlubokou a normální přínaležítost ke společnosti“ (Berlant, Warner 1998: 554). Intimita se může pojit s násilím, tedy ideologií a institucí, které mohou dát smysl násilným situacím a učinit je srozumitelnými (srov. Sandberg 2011), spíše než by byla součástí pozitivního sebevědomého osobního projektu (Giddens 1992) nebo jednoduše mírou, do jaké se lidé podílejí na životě druhých (Black 1976). Jedním způsobem, jak dát smysl intimitě spojené s násilím, je chápat intimitu paradoxně jako „vzdálenou intimitu“, kde je vyšší vztahová vzdálenost spojována s větší pravděpodobností domácího násilí (Michalski 2004: 667). Přílišné zdůrazňování této vzdálenosti ale může vést k tomu, že opomeneme některé důležité aspekty toho, jak mohou násilí a intimita koexistovat. To se tedy pojí se širšími otázkami kolem vztahů lásky, moci, péče a útisku (Benjamin 1988; Goldner et al. 1990; Hearn 1998; Jónasdóttir 2009).

Složitost a souběžnost násilí a intimity si je možné uvědomit na příkladu kousnutí z lásky. V nenásilném láskyplném vztahu může jít o tělesné známky lásky a oddanosti. Ale v situaci násilné intimity nese složitější paradoxní význam v podobě násilné praxe, která se používá jako prostředek kontroly a (sexuální) majetnickosti spíše než jako specificky erotický akt. Jak uvedla jedna Australanka zažívající fyzické násilí: „*Než jsem šla ven, pokračoval pořád dál [ve svých výhrůžkách] a vynutil si milostné kousnutí na krk, což mě ho ještě více znechutilo.*“ (cit. v Jones, Hearn 2008: 60).

Zatímco takové násilí se typicky odehrává v soukromí, „domácí násilí“ probíhá také mimo domov, na veřejných prostranstvích, jako jsou ulice, hospody, kluby a pracoviště. Výzkum v oblasti feministické antropologie a geografie ukázal, jak jsou v mnoha společenských kontextech veřejné prostory pro ženy mnohem nebezpečnější než domov (Low, Lawrence-Zuniga 2003: 13; Harvey, Gow 1994).

Vazby mezi (domácím) násilím, intimitou a vztahovou vzdáleností jsou dále komplikovány prostřednictvím různých a vzdálených míst mimo bezprostřední blízkost, například v procesech transnacionalizace. Mnohačetné formy transnacionálního násilí na ženách se obvykle vyskytují v rámci transnacionálních patriarchálních řádů (Hearn 2009). Procesy transnacionalizace přidávají násilí a intimitě další rozměr a ovlivňují formu i procesy násilí v intimitě. Transnacionální násilí v intimitě, primárně tedy mužské násilí, může zahrnovat násilí v transnacionálních mezilidských vztazích, hrozby na dálku, únosy, „násilí ze cti“, „vraž-

dy ze cti“, obchodování s lidmi, pašování lidí, nucené sňatky (Gill, Anitha 2011) a masivní rozšíření obchodu se sexem a zjednodušení sexuálního násilí prostřednictvím informačních a komunikačních technologií (Hearn 2006).

Řada teorií, feministických i nefeministických, které se týkají transnacionálních vztahů, komplexity transnacionální ekonomické, politické a kulturní změny, deterritorializace a translokality a hybridity, je relevantní pro přehodnocení různorodých a měnících se forem a procesů transnacionálního násilí v transnacionální intimitě (např. Appadurai 1996; Hannerz 1996; Ong 1999; Faist 2000; Westwood, Phizacklea 2000; Hearn 2004b; Merry 2006; Vertovec 2009; Hearn et al. 2013). Transnacionální násilí v intimitě se odehrává rozptýleně, jako rozptýlené a vzdálené násilí, překračující státní hranice a společenské formy, které mohou přesahovat národní stát, stejně jako virtuální násilí (Hearn 2010).

Konkrétně se násilí a intimita vyskytují v celé řadě transnacionálních kontextů utvářených transnacionálními rozptýlenými rodinami, nadnárodními korporacemi, nadnárodním organizovaným zločinem, migrací, domácí nájemní prací, řetězci péče, kde hraje zásadní roli také status „nelegálních“ migrantů, migrantů s neplatnými dokumenty a uprchlíků, kteří čelí různým ohrožením, jež jsou vzájemně propojena. Rozsáhlý výzkum intersekcionalních vazeb mezi migrací a ohrožením žen intimním partnerským násilím zdůrazňuje „...mnohostranné interakce kultury, chudoby, imigračních zákonů a politik v hostitelské zemi a jiných kontextuálních faktorů, [které] zjevně posilují ohrožení migrantek genderovým násilím ...“ (Kiwauka 2010: 164; viz Lefko-Everett 2007). V případě žen je imigrační status obzvláště důležitým faktorem (Menjívar, Salcido 2002; Burman, Chantler 2005; Raj et al. 2005), kvůli kterému je tak obtížné objasnit spleť násilí a intimity. Jak to vyjádřila jedna z migrantek ve výzkumu provedeném Monicou Kiwanuka (2010: 167): „*Byla jsem s ním, protože jsem nebyla usazená, dali jsme se dohromady, protože jsem neměla kam jít, byla jsem bez jídla a především jsem se musela držet Jihoafričana, aby mi pomohl sehnat papíry [právní dokumentaci] ... Dělal to [zneužíval mě], protože věděl, že nemám kam jít ...*“

Násilí a intimita se vyskytují také v kontextech transnacionálního kolektivního násilí, války a militarismu. To platí ve válečných zónách a postkonfliktních situacích, kdy prvky války nebo militarismu pokračují i v období míru v podobě násilí mužů na ženách, přičemž domácí násilí a válka se často vzájemně posilují; jedna forma násilí se vyskytuje v kontextu dalších forem násilí. Transnacionální vztahy násilí, včetně transnacionální dělby práce, mají dopad na násilí v intimitě. Transnacionalizace, s neoliberálními i dalšími trajektoriemi, produkuje „komplexní socialitu, ve které se protínají generační, lokální a globální procesy“ s genderem a dalšími faktory. Ray dále doplňuje: „Mezinárodní projekty neoliberálních strategií vytvořily násilnou formu ohrazení a vyvlastnění“, což vytváří podmínky pro další interpersonální a strukturální násilí (Ray 2011: 80). Jak vysvětluje

Walby (2009), násilí mocných je mnohem rozšířenější, než je násilí méně mocných; společenské režimy nerovnosti jsou klíčem k pochopení interpersonálního násilí.

Pojmenování a rámování

Vedle obrovského rozsahu domácího násilí a paradoxu násilí a intimity existují i další důvody, proč je domácí násilí významným tématem sociologie a sociální teorie. Jako jiné formy násilí vyžaduje ze strany sociologie a sociologů a socioložek uvědomění si vlastní pozice, orientaci a rámování, které zahrne intersekcionalní genderové vztahy moci. Proto třetí oblast sociologického významu domácího násilí spočívá v politice jeho pojmenování a rámování, a to jak lingvistického, tak společenského (Klein, Kelly 2013). Tato sada fenoménů, jednání a procesů je neobvyklá vzhledem k rozličnosti svých pojmenování a rámců, v nichž je v sociologických a příbuzných kontextech koncipována, například: „domácí násilí“, „rodinné násilí“, „manželské násilí“, „intimní násilí“, „partnerské násilí“, „intimní partnerské násilí“, „týrání žen“, „násilné vztahy“, „týrání manželky“, „bití manželky“, „násilí proti ženám“, „násilí proti manželkám“, „násilí proti známým ženám“, „donucovací kontrola“, „týrání žen a dětí“ a formy „sexuálního násilí“.

Důležité je nechápat všechny tyto koncepty jako ekvivalentní. Jednotlivé rámce se liší v tom, jak jsou explicitně nebo implicitně genderovány, a ve svých klíčových sociálních a institucionálních odkazech. I když všechny narážejí na určité limity, existují pragmatické důvody pro to, abychom nadále používali koncept domácího násilí, i proto, že ho přijímají mnohé ženy, i když násilí se neomezuje na domácí prostředí a vztahy. Poznání a teoretická chápání neslouží jen akademickým debatám. Jejich rezonance s žitou realitou je totiž zjevně důležitá. Pojmenování není nevinné. Další násilí na známých osobách může zahrnovat „sexuální vykořisťování“, „obchodování s lidmi“ a „pašování lidí“, které zdůrazňují protnutí například se sexualitou, migrací a národností. I když obecně dominuje mužské heterosexuální násilí, násilí páchané ženami a transgenderové násilí jsou také v různé míře uznávány.

Různá pojmenování a rámování se úzce pojí s otázkami definice toho, co ustavuje násilí v situacích intimity a kolem nich, a s otázkami explanace obecně. Různí výzkumníci a výzkumnice mají tendenci definice domácího násilí redukovat nebo rozšiřovat (Bufacchi 2005). Násilí může být chápáno v intencích určitých aktů obvykle přímého fyzického nebo sexuálního násilí, zejména v oblasti práva a v mnoha šetřeních výskytu násilí (viz Martinez, Schrötte et al. 2006), zaměřit se ale pouze na ně nestačí. Kdo definuje násilí a jak je definováno, je stěžejní. Ženy, které zažívají násilí v intimních vztazích, zakoušejí obrovskou šíři násilí, jehož jednotlivé podoby jsou oddělené nebo propojené: fyzické násilí a výhrůžky, sexuální, emocionální/verbální/psychologické násilí, ekonomické/vyživovací, reprodukční/zdravotní, sociální, prostorové, časové a reprezentační násilí (Hanmer 1996). Pluralizace násilí na násilí v množném

čísle je způsobem, jak tento fakt uznat. Násilníci mívají užší definice, které se zaměřují na „incidenty“ fyzického násilí ve specifickém čase a místě, které (i) je více než strkanecem, nebo (ii) obsahuje usvědčení, nebo (iii) pravděpodobně způsobí poškození, zejména viditelné poškození, nebo (iv) není chápáno útočníkem jako specificky sexuální. Tato omezená chápání toho, co se považuje za násilí, jsou potom typicky konstruována jako úchylka a jsou odlišena od normálního, každodenního života. Je důležité si uvědomit, že mezi mužskými vysvětleními jejich vlastního násilí a tím, jak muži často rozvíjeli sociální teorii, existují často paralely v tom smyslu, že v obou případech jsou bagatelizovány takové otázky, jako je interpersonální nebo domácí násilí, se zdůvodněním, že nejsou skutečné a že nepředstavují jak hlavní oblast každodenního domácího života, tak hlavní aspekt pro konstruování „té pravé“ sociální teorie. Násilí je konstruováno jako odehrávající se v „epizodách“, jako „epizodické“. Je epizodizováno.

Ve skutečnosti ale existuje velká šíře násilí a zneužívání, včetně ponižování, výhrůžek a kontroly. Navíc platí, že čím častěji násilí probíhá, tím méně je pravděpodobné, že takové jednání bude chápáno jako násilí. A čím více násilí, tím menší může být potřeba násilí páchat, aby byla udržena kontrola. Domácí násilí, tak jak ho chápe většina feministek a feministů a odborníků a odbornic v praxi, zahrnuje vzorce násilného chování uplatňující moc a kontrolu v intimních vztazích prostřednictvím zastrašování, výhrůžek a poškozujícího nebo obtěžujícího chování (Carmody 2006; Stark 2007; Brush 2009). Domácí násilí proto závisí na chápání újmy, kterou zakouší týraná osoba či osoby. Je proto lépe násilí vidět jako materiální, tělesné a poškozující procesy v čase, spíše než zdravotně nebo právně definované specifické chování (viz zločin „hrubého porušení integrity“ ve švédském trestním právu z roku 1999).

Existují také méně studované formy domácího násilí, jako je násilí na sestřích, jiných členech domácnosti, domácích zaměstnankyních nebo sousedkách, násilí páchané dětmi, často syny, na rodičích, často matkách, nebo mateřské odcizení, kde muž zničí vztah mezi matkou a dítětem (Morris 2008). Nové formy domácího násilí vznikají prostřednictvím informačních a komunikačních technologií. Důležité jsou zejména transnacionální patriarchální procesy a virtuální násilí pomocí informačních a komunikačních technologií, jako je vynucené používání pornografie, používání pornografie s dětmi, digitální šikana, kyberpronásledování, internetové obtěžování, „nahrávání násilí pro zábavu“ (*happy slapping*), výhrůžné blogování atd. Používání sexuálních panen, sexuálních robotů a teledildoniky vytváří další možnosti násilí a zneužívání (Levy 2007). Domácí násilí již není založeno pouze na bití za zavřenými dveřmi domácnosti.

Zaměřit se na specifické, předem určené akty fyzického násilí může opomíjet další formy násilí. Co se počítá jako násilí nebo zneužití, zahrnuje předchozí nebo potenciální násilí, předpokládané nebo skutečné výhrůžky a zastrašování, násilí ukotvené v sociálních vztazích, procesech kumula-

ce násilí v čase a různé psychologické, emocionální, verbální a jemné násilnosti a kontroly, pocity strachu, ponižování, zavražďování, pokoření, izolaci, zajetí, virtuální nebo skutečně uvěznění a situace, kdy lidé kolem, okolí a události vyvolávají pocit nepohodlí nebo pocit, že člověk ztrácí kontrolu. Pojmenování, rámování a definice takového násilí poukazují na obtíže v chápání sociálních fenoménů mimo sociální kontext. Jejich sociologický význam spočívá v tom, že poukazují na napětí mezi jasnými mocensky nabitými společenskými a mezilidskými vzorci, že upozorňují na *nemožnost rozhodnout* o významu *specifických* typů chování, zakoušených důsledků a povahy kontroly, i když to nezahrnuje nic víc než pohled nebo zdvižené obočí jako varování. Úzce empirická, *a priori* behaviorální pojetí nejsou v tomto smyslu dostačující pro pojmenování, rámování a definici domácího násilí, a někdy jsou dokonce nebezpečná.

Vysvětlení, odpovědnost a jednání

Čtvrtá oblast sociologického významu se také týká napětí, či dokonce paradoxu, totiž vztahu mezi eticko-politickými otázkami odpovědnosti a analytickým vysvětlením. Různá pojmenování, rámování a definice se vepisují do různých vysvětlení a předkládají různá vysvětlení, která jsou více či méně genderovaná a více či méně intersekcionalní. Zahrnují individuální, psychologická a psychodynamická vysvětlení; rodinné, komunitní, environmentální, (sub)kulturní, systémové a ekologické teorie; společenské, strukturální, patriarchální, poststrukturální, postkoloniální a intersekcionalní přístupy. Shrnutí mezinárodního výzkumu „rizikových faktorů“ „domácího násilí“ poukázalo na tyto rizikové faktory: předchozí domácí útok; drobné násilí předznamenávající eskalaci v hrubé násilí; izolace; genderové nerovnosti ve vztahu;³ chudoba, sociální vyloučení; zaměstnanecký status žen; těhotenství, špatné zdraví, postižení; násilí v rodině původu/přítomnost u násilí; kriminální historie; spolu-výskyt násilí na dětech a mladistvých (Walby, Myhill 2001). Fyzické partnerské násilí bylo také spojeno s riskantními sexuálními praktikami, včetně praktik mimo daný sexuální vztah (Jewkes et al. 2011). Různá vysvětlení mohou koexistovat a protirečit si, přičemž ale rovněž platí, že různé formy násilí vyžadují různé přístupy.

Konstrukce vysvětlení však musí být opatrná. Každé vysvětlení totiž může být využito násilníkem jako vysvětlení, které je již zaužívané, nebo dokonce jako racionalizace, která odvrací pozornost od merita věci. Jak násilí, tak intimita se mohou jevit jako paradoxní formy jednání, kdy může být člověk pouze konajícím, nebo aktérem. Když je muž násilný vůči ženě, kterou „miluje“ nebo se kterou „má sexuální vztah“, násilí je obvykle muži konstruováno jako úchylka. Může se mu zdát, že násilí se mu „děje“, že v něm není vlastním aktérem a že za ně nenese odpovědnost, jak to vyjádřil jeden muž z Velké Británie, když hovořil o svém násilí: „... ještě před pár lety jsem si nemyslel, že jde o násilný incident, když jsem ji přišpendlil ke stěně, to se prostě dělo pořád ...“ [můj důraz]. (cit. v Hearn 1998: 119).

Oproti tomu může být násilí vnímáno jako výraz aktérství, volby a záměru zranit, za což jsou (obvykle) muži (individuálně) odpovědní, jako je tomu v právním diskursu. Rozpracování adekvátní teorie jednání, volby a odpovědnosti ve vztahu k násilí je ale problematické. Na pojetí individuální odpovědnosti se odvolávají jak neoliberální, tak sociálně-demokratické ideologie: v první jsou jedinci často vnímáni jako atomizovaná, negenderovaná, ekonomická, suverénní individua, ve druhé jako „odpovědní jednotlivci“, kteří mají určitou pozici v rámci společenských tržních sil, i když nejednoznačnou nebo protichůdnou.

Feministické přístupy k odpovědnosti situaci dále komplikují. Feministická teorie/praxe obecně trvá na odpovědnosti mužů za jejich násilí. Ale pojetí volby a odpovědnosti musejí být používána opatrně, neboť mohou podporovat liberální individualismus, který je sám předmětem některých forem feministické poststrukturalistické kritiky autonomního, unifikovaného, racionálního negenderovaného jednotlivce, a zároveň přispívá k přehlížení strukturálních aspektů. Otázky odpovědnosti a volby jsou důležité zejména v souvislosti s rozptýlením domácího násilí do oddělených domácností. Bez diskursu, který bude zdůrazňovat společenské dimenze spíše než dimenze aktérské, může být ale násilí jednoduše redukováno na určité typy chování, aniž bychom věnovali odpovídající pozornost významům nebo společenským formám, které konstruují intersekcionalní genderové vztahy. V takovém případě se ale problém odpovědnosti může objevit v jiném hávu, neboť zde existuje nebezpečí, že domácí násilí bude jednoduše konstruováno jako strukturální násilí, aniž by byla uznána důležitost aktérství.

Gender, hegemonie a diskurs

Pátou oblastí napětí a paradoxu, která má význam ve vztahu ke změně, je místo násilí ve vztahu ke společenské patriarchální genderové hegemonii (Hunnicut 2009) a komplexitě intersekcionalních genderových vztahů a diskursů. To neznamená, že by „domácí násilí“ mělo být chápáno jednoduše jako specifické chování, „věc“, která má být vysvětlena, ale jako hluboce ukotvený politicko-ekonomicko-kulturní fenomén se širšími společenskými formacemi. Taková perspektiva je protichůdná jak k přístupům, které vidí „domácí násilí“ *uvnitř* politické ekonomie, tak těch, které nejsou schopny uznat jeho politicko-ekonomickou povahu. Hybridní a mnohopříčinná vysvětlení, která kombinují několik faktorů nebo oblastí, se významným způsobem posouvají tímto směrem, například směrem k ekonomii, vyloučení na trhu práce, izolaci, bytové situaci, nemožnosti muže dostát roli živitele, k zohlednění stresu a patriarchální mužské podpory mezi vrstevníky (DeKeseredy, Schwartz 2002, 2005). Nebo směrem k zahrnutí sociální izolace, chybějících podpůrných sítí, nerovného přístupu ke zdrojům, centralizované autority a nedostatku přístupu k nenásilným sítím (Michalski 2004). Anebo také k zahrnutí makrogenetické, mezogenetické, mikrogenetické a ontogenetické úrovně (European Commission 2010, kap. 5).

Oproti tomu, jak je intimní násilí prezentováno v některých mediálních a akademických diskusích, je intimní násilí charakterizováno silnou genderovou asymetrií (Walby, Allen 2004). V šetřeních incidence, která znovu analyzují data z hlediska frekvence a rozsahu dopadu, je genderová dělba viktimizace zřejmá. Nejtypičtější formou dospělého násilí uvnitř rodin, domácností, spolubydlení, intimních vztahů a jejich následných rozpadů a obnovení, je mužské násilí na ženách a dětech. Ve většině společností jsou muži většinou původci násilí, zejména takového, které je *plánované, promyšlené, silné, fyzicky poškozující, zanechávající trvalé poškození, fyzicky ohrožující, dlouhodobé, eskalující, kumulativní, sexuální nebo sexualizované, trvalé, neodvetné, neobrané, násilně kontrolující* stejně jako většina násilí, které je *kolektivní, institucionální, organizované a vojenské*, tyto formy jsou někdy „domácí“ a mohou utvářet kontexty pro mužské domácí násilí (Hearn, McKie 2010). Zatímco frekvence a závažnost násilí vykonávaného mužskými partnery je mnohem větší, ženy mohou být a také jsou násilné; nicméně se odhaduje, že tři čtvrtiny ženských násilných aktů jsou sebeobrané, přičemž 90 % veškerého násilí ve veřejných prostorech, uvnitř a kolem domova a v intimních vztazích vykonávají muži (Kimmel 2002). V této sekci se proto zaměřím specificky na mužské násilí na jim známých ženách a dětech, spíše než na genderově neutrální „domácí násilí“.

Zároveň je ale možné tvrdit, že to ve skutečnosti nejsou „muži“, kdo vykonávají násilí na ženách, ale státy, trhy a sociální struktury, které jsou odpovědné za dělbu moci a práce, jež jsou odpovědné za dělbu násilí či zneužívání mužských a ženských těl. Nicméně státy, trhy a sociální struktury nejsou odtělesněné, bez genderové entity, obvykle jim totiž dominují muži. Zaměřit se tímto způsobem zcela jistě neznamená, že budeme chápat muže a mužské násilí esencialisticky nebo naturalisticky. Jde spíše o to zvážit společenskou kontextualizaci a odlišnosti mezi muži a mezi typy mužského násilí. I když násilí může být středem patriarchálních vztahů, muži a násilí se nerovnaj sobě navzájem a muži nejsou deterministicky násilní. „Muži“ jsou zde konceptualizováni jako neesenciální sociální kategorie, která není záležitostí biologického pohlaví nebo kulturního genderu, ale je to „postkonstrukce“ vtěleného materiálně-diskursivního genderu/pohlaví nebo jednoduše „genhlaví“ (v originále „gex“, pozn. překl.) (Lykke 2010b; Hearn 2012a).

V soudobých kritických studiích mužů a maskulinit má důležité místo koncept hegemonie, např. „mužská hegemonie“, „maskulinní hegemonie“ atd. Je to nicméně sám rámec „hegemonické maskulinity“, který se stal téměř hegemonním, zejména v anglofonním výzkumu. Nejcitovanější definice maskulinity je, že je to „konfigurace genderové praxe, která zahrnuje aktuálně přijímanou odpověď na problém legitimacy patriarchátu, která garantuje (nebo se má za to, že garantuje) dominantní pozici mužů a podřízenost žen“ (Connell 1995: 77). Pro koho nebo jak je ale legitimita získávána v případě mužského násilí na známých ženách?

Často totiž není jasné, zda je takové násilí součástí legitimizační konfigurace praxe nazývané hegemonická maskulinita nebo takovou „hegemonii“ podkopává tím, že narušuje to, co je považováno za samozřejmost.

Vysvětlovat mužské násilí na známých ženách pomocí hegemonické maskulinity může zastínit materiální moc mužů uvnitř patriarchálních řádů tím, že se pozornost soustředí na „maskulinitu“ jako základ pro jeho legitimizaci. To by ovšem posunulo analýzu směrem od gramsciovské politicko-kulturně-ekonomické hegemonie vtělené materiálně-diskursivní moci mužů k maskulinitě určené přídatným jménem „hegemonická“ (která je tak hypoteticky intuitivně rozpoznána), která je chápána jako konfigurace praxe, jež legitimizuje genderovou nadvládu. Navíc zatímco hegemonická maskulinita je těžko uchopitelná a je chápána různě jako *konfigurace praxe, aspirace, kulturní ideály, způsoby, jak být mužem a typy mužů* (s různými implikacemi pro patriarchální legitimitu), mužské násilí na známých ženách je *absolutně uchopitelné*. Takové násilí se týká mnohem více než jen odkazu k hegemonické maskulinitě. Předkládám zde tedy spíše obrys širšího pohledu na hegemonii a mnohostranné mocenské analýzy vztahů mužů, maskulinit a mužského násilí na známých ženách (Hearn 2012b). Teoretizace mužského násilí je klíčovou otázkou v hodnocení teorií mužů a maskulinit (McCarry 2007).

Intersekcionalní genderová formace. Ve většině analýz maskulinit je koncept hegemonie používán omezeně a odkazuje na utváření „maskulinit“ spíše než na genderová „uskupeň“ a kategorie (Carrigan et al. 1985: 594). Kategorie „muži“ je ale mnohem hegemoničtější než maskulinita/y (Hearn 2004a). Termín hegemonie mužů přihlíží ke dvojí komplexitě: muži jsou jak sociální kategorie, tak dominantní kolektivní a individuální aktéři sociální praxe (Hearn 2004a; Aboim 2010; Lykke 2010a). Kategorie muži je (znovu)vytvářena v konkrétním každodenním životě a v institucionálních praktikách a na průsečíku s dalšími sociálními kategoriemi, jako je třída, etnicita a sexualita (Lykke 2010a: 64). Stejně jako „ženy“ jsou i „muži“ sociální kategorií otevřenou k pluralitním interpretacím a vyjednáváním (Butler 1994); „muži“ jsou mocná abstrakce ve strukturálních genderových vztazích vůči ženám, která ovlivňuje společenské přerozdělování a uspořádání (Gunnarsson 2011) a je nabitá mocí, včetně násilí na ženách, a to prostřednictvím asociace nebo potenciální možnosti. Mužské domácí násilí se odehrává uvnitř vztahů mezi formacemi „mužů“, „žen“ a dalších genderů v genderové hegemonii a hegemonických rozdílů mezi muži. Zatímco v rámci hegemonické maskulinity je násilí obvykle vykreslováno jako prostředek k dosažení již existujících cílů, a tudíž svou povahou instrumentální nebo strategické (Connell 1995; Gadd 2003: 334), mužské násilí na ženách také ustavuje genderové vztahy (Lundgren 1995). Násilí může být přijatým, i když ne vždy přijatelným, způsobem, jak být mužem. Může fungovat jako odkaz pro chlapce a muže, jak být mužem, jako mocný performativní způsob, jak dokázat, že někdo je mužem, jak

v obecné povaze násilí, tak spíše z hlediska mužského násilí na ženách. Při verbalizaci a ukazování odlišností od žen (Bourdieu 2000; Anderson 2009) se muži často stávají specialisty, experty na násilí, i když některé formy násilí, jako je genitální zmrzačení, mohou být ženskou výsadou.

Intersekcionalní genderová struktura. Rozšíření mužského násilí proti ženám se vztahuje k ideologické a institucionální síle nerovných intersekcionalních genderových struktur (Lundgren et al. 2001; Walby 2009), včetně takového strukturního násilí, jako jsou účinky státu a spřízněných institucí; války a násilí mezi komunitami; chudoba a nerovnosti, lokální i globální; a sociální strukturní vztahy institucí, které byly historicky násilné nebo budovaly nebo byly zbudovány na násilí, jako například kapitalismus. Míra, do jaké je mužské násilí na známých ženách součástí „hegemonické maskulinity“ nebo se s ní překrývá, se bude pravděpodobně lišit podle společenského kontextu. V některých společnostech a společenských podmínkách může takové násilí podřývat *legimititu* mužské nadvlády; v jiných může být pravdou opak. Ve společnostech s vyšší mírou interpersonálního násilí nalezneme argumenty, že mužské násilí na ženách je vlastností hegemonické maskulinity (Morrell et al. 2012);⁴ ve společnostech s nižší mírou násilí a silněji ukotvenou ideologií genderové rovnosti bývá argumentováno, že takové spojení není vhodné (Hearn et al. 2012). V rostoucí míře je nutné chápat násilí jako transnacionální, s mnohačetnými formami uvnitř trans(nacionálních) patriarchátů.

Mužské pluralitní materiální praktiky. Různé struktury násilí zahrnují systémy distinkcí a kategorizací mezi různými intersekcionalními formami mužů a mužských materiálních praktik vůči ženám, dětem a dalším mužům. Mnohostrannost moci se týká širokých variací v násilí, od častějších forem k těm méně častým, jako je vražda. Spíše než chápat formy násilí jako kontinuum mohou být různé typy násilí charakterizovány jako shluky nebo usazeniny činů. To vyžaduje komplexní pohled na intersekcionalní genderovou hegemonii. Hegemonie zahrnuje nejrozšířenější, opakované formy mužských praktik, které jsou relevantní pro násilí. Ty nazývané „komplicitní“ jsou ústřední pro konstrukci mužů a způsobů, jak být mužem ve vztahu k ženám, dětem a dalším mužům. Možná to, co je komplicitní, je také hegemonické, jako v každodenních typech násilí ve sportu, mezi některými chlapci nebo v souvislosti s ukončením vztahu.⁵

Existuje množství způsobů bytí mužem, které udržují násilí. Je zajímavé, že tři z nejvíce uznávaných, bytí soupeřících maskulinit mohou napomáhat mužskému násilí na ženách: a) hegemonická maskulinita jako legitimizující patriarchální řád; b) komplicitní ve smyslu schvalující; c) podřízená ve smyslu vynahrazující si relativní nedostatek moci. Takové praktiky se pojí s třídním postavením a dalšími sociálními průsečíky. V některých společnostech vyvěrá symbolické násilí třídy – systémů významů prezentovaných jako čistě legitimních a vnucených druhým s cílem udržet mocenské vztahy – částečně z toho, že jak fyzické násilí, tak symbolické násilí nejsou uznávány jako násilí mezi osobami z vyš-

ších tříd, zatímco násilí, zejména fyzické a sexuální násilí, může být uznáváno hlavně nebo pouze mezi osobami z pracující třídy. Na základě toho se můžeme ptát, které praktiky mužů ve státu, náboženství, médiích a tak dále, na národní i transnacionální úrovni, jsou nejmocnější z hlediska nastolování agendy v systémech rozlišování a uznávání násilí. Mužská nadvláda pokračuje v násilných institucích a státní kontrole násilí, v konstrukcích, identifikaci, pojmenování a definování násilí. Samotná konstrukce toho, co je chápáno jako násilí, se týká historického průsečíku genderové moci, sociálních rozdílů, ideologie a hegemonie.

Mužské pluralitní materiální diskursy. Proměnlivé, často protichůdné diskursy mužů týkající se určitých forem násilí a násilných maskulinit přetrvávají. Různorodé mužské každodenní, „naturalizované“ a nezpochybňované praktiky a diskursy zahrnují mnohačetné, často protichůdné, odůvodnění násilí. Mužské násilí může být zdrojem pýchy, může být ostudné nebo rutinní při znovuvytváření moci, nebo být protireakcí na ztrátu nebo pocítované ohrožení moci. Konstrukce mužů, maskulinit a násilí si mohou protičelit, přičemž mezi „odpovědností“ a „násilím“, „ctí“ a „násilím“, „respektem“ a „násilím“ mohou existovat komplexní vztahy. Mužské násilí na známých ženách může být snahou posílit ideologii, která je již více než nezpochybnitelná: například ideologie lásky v manželství. Násilí může být konáno pro téměř protichůdné důvody: brutální projev syrové moci, po kterém již nemusí být nutné vynucovat poslušnost násilím; a opětovné potvrzení toho, co je považováno za ztrátu moci, odpověď na výzvy vůči této autoritě, když ženy *nedělají* to, co muži očekávají, v péči o děti, o domácnost, v sexualitě, v kterémžto případě může být násilí považováno za známku (možné) slabosti. Může jít o obojí. Použití násilí může být ostudné. Jak podotýká Jefferson (2002: 71), násilníci se zřídka svým násilím chlubí; obvykle nejde o kulturní hrdiny. V mnoha kontextech je násilí proti ženám daleko od „nejuznávanějšího způsobu, jak být mužem“. Na druhou stranu může odsouzení násilí zhodnotit jiné nebo dominantní formy mužů/maskulinit jako „nadřazenost“ nenásilných nebo méně nápadně násilných mužů/maskulinit. Tyto kombinace přispívají ke konstrukci mužů. Nutná je taková materiálně-diskursivní analýza násilí, která *neredukuje* tělo, zneužívané a zneužívající, na text (Hearn 2014). Mužské násilí na známých ženách zahrnuje jak násilí, tak mluvení o násilí, a obě jsou *zároveň materiální a diskursivní*.

Závěrečné poznámky: Násilí a znalost

Domácí násilí má sociologický význam jako paradoxní fenomén, ve složitých vztazích intimity a násilí, v jeho pojmenování a rámování, z hlediska vysvětlení a odpovědnosti a s ohledem na jeho ukotvenost v hegemonických společenských formacích. Konkrétněji je nutné chápat mužské násilí na jim známých ženách jako mnohem více než jen výsledek hegemonní maskulinity, ale jako prostředek mnohostranné mocenské analýzy místa násilí v rámci hegemonie.

Při analýze domácího násilí panuje neustálé pokušení snažit se vysvětlit domácí (většinou mužské) násilí *odkazem k „něčemu jinému“*, k dalším společenským rozdílům, zejména k rozdílům v ekonomické třídě, ale také věku, lokalitě, náboženství, sexualitě. Může se to zdát jako zcela zřejmé, nestačí to ale k postižení autonomie a sebeprodukující se povahy násilí a systémů násilí. Násilí není vždy jednoduše podmnožinou nějakých dalších společenských rozdílů. To implikuje změnu perspektivy od chápání násilí jako vždy „způsobeného“ něčím jiným k pojetí, kde praktika násilí je sama formou společenské nerovnosti, nerovného a znerovnoprávnující sociálního strukturního rozdělení a vztahu *sama o sobě*. Násilí je sociální distribucí toho, *kdo dělá co komu*. Je často prostředkem k cíli, ke kontrole žen ze strany mužů a udržení patriarchálních institucí a moci a dalších intersekcionalních systémů, a občas je to cíl sám o sobě, „autotelický“, sám pro sebe (Schinkel 2010). Násilí je prostředkem, jak posílit moc a kontrolu, a je mocí a kontrolou samo o sobě. Násilí *rozlišuje* lidi, individuálně a strukturně, jde o formu zásadní tělesné diskriminace. Domácí násilí zahrnuje jak detailní specifika brutální i jemné každodenní aktérské kontroly času, tak společenské, komparativní a transnacionální procesy. Mužské násilí na jim známých ženách je strukturou, procesem a výsledkem nadvlády.

Násilí je také *formou znalosti*, samo je ovlivňováno předchozím násilím, společenským a mezilidským. Zkušenost bytí, dokonce bytí naživu, je ovlivněna tím, co je chápáno jako platná znalost o násilí. Násilí konstruuje znalost, vytváří znalost pro ty, na kterých je násilí páčáno, a redukuje jejich hlas, někdy dokonce úplně, v případě zabití. Tyto konstrukce poskytují kritéria pro posuzování spolehlivosti další znalosti o násilí.

Konstruování sociologické znalosti o genderovaných intersekcionalních formách domácího násilí vyžaduje, aby tomuto tématu bylo věnováno více pozornosti jak v empirickém výzkumu, tak v teorii. Znamená analýzu různých již uvedených otázek: paradoxu násilí a intimity; sociálních procesů pojmenování a rámování; metodologických otázek vysvětlení, odpovědnosti a jednání; hegemonie a diskursu (v intersekcionalní genderové formaci a strukturách a pluralitních materiálních praktikách a diskurzech mužů), stejně jako otázek samotných vztahů násilí a různých druhů znalosti. Často stojí za to se ptát, jak uspokojivá může být sociologická teorie nebo sociální teorie pro analýzu domácího násilí jako test takové teorie. Sociologie a sociologové by se měli snažit být nenásilní/neškodit, nejen v etických kodexech pro výzkum „těch druhých“, ale jako disciplína, instituce a v každodenních praktikách mimo dosah veřejného pohledu.

Poděkování

Tento článek je zásadně přepracovanou verzí článku „Sociologický význam domácího násilí: napětí, paradoxy a důsledky“, který byl zveřejněn v roce 2013 ve zvláštním vydání časopisu *Current Sociology* „Násilí a společnost: Úvod do nově vznikajícího oboru sociologie“, roč. 16, č. 2: 152–170. Jsem

vděčný Sylvii Walby a anonymním recenzentům jak v časopise *Current Sociology*, tak v časopise *Gender, rovné příležitosti, výzkum* za jejich konstruktivní připomínky k předchozí verzi tohoto článku.

Literatura

- Aboim, S. 2010. *Plural Masculinities*. Farnham: Ashgate.
- Anderson, K. L. 2009. „Gendering Coercive Control.“ *Violence Against Women: An International and Interdisciplinary Journal*, Vol. 15, No. 12: 1444–1457, <http://dx.doi.org/10.1177/1077801209346837>.
- Appadurai, A. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Beck, U., Beck-Gersheim, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Oxford: Polity.
- Beilharz, P. (ed.). 2002. *Zygmunt Bauman: Four-Volume Set*. London: Sage.
- Benjamin, J. 1988. *The Bonds of Love*. New York: Pantheon.
- Benjamin, W. 1990. „Ke kritice násilí.“ *Sociologický časopis*, roč. 26, č. 6: 543–551.
- Berlant, L., Warner, M. 1998. „Sex in Public.“ *Critical Inquiry*, Vol. 24, No. 2: 547–566.
- Black, D. 1976. *The Behavior of Law*. New York: Academic.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Brown, C. 1981. „Mothers, Fathers, and Children: From Private to Public Patriarchy.“ Pp. 239–267 in Sargent, L. (ed.). *Women and Revolution*. Boston: South End Press.
- Brush, L. D. 2009. „Guest Editor’s Introduction.“ *Violence Against Women: An International and Interdisciplinary Journal*, Vol. 15, No. 12: 1444–1457, <http://dx.doi.org/10.1177/1077801209346837>.
- Bryant, C., Peck, D. L. (eds.). 2007. *21st Century Sociology Reference Handbook*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bufacchi, V. 2005. „Two Concepts of Violence.“ *Political Studies Association*, Vol. 3, No. 2: 193–204.
- Burman E., Chantler, K. 2005. „Domestic Violence and Minoritisation: Legal and Policy Barriers facing Minoritised Women Leaving Violent Relationships.“ *International Journal of Law and Psychiatry*, Vol. 28, No. 1: 59–74, <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijlp.2004.12.004>.
- Butler, J. 1994. „Contingent Foundations: Feminism and the Question of ‚Postmodernism‘.“ Pp. 153–170 in Seidman, S. (ed.). *The Postmodern Turn: New Perspectives of Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511570940.011>.
- Carmody, D. C. 2006. „Domestic Violence.“ In Ritzer, G. (ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. 11 Volumes. Oxford: Blackwell.
- Carrigan, T., Connell, R. W., Lee, J. 1985. „Towards a new sociology of masculinity.“ *Theory and Society*, Vol. 14, No. 5: 551–604.
- Chambers, C. 2005. „Masculine Domination, Radical Feminism and Change.“ *Feminist Theory*, Vol. 6, No. 3: 325–346, <http://dx.doi.org/10.1177/1464700105057367>.

- Connell, R. W. 1995. *Masculinities*. Cambridge: Polity.
- Corvo, K., Dutton, D. G., Chen, W. Y. 2008. „Toward Evidence-Based Practice with Domestic Violence Perpetrators.“ *Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma*, Vol. 16, No. 2: 111–130, <http://dx.doi.org/10.1080/10926770801921246>.
- Crenshaw, K. W. 1989. „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics.“ *University of Chicago Legal Forum*, No. 140: 138–167.
- DeKeseredy, W. S., Schwartz, M. D. 2002. „Theorizing Public Housing Woman Abuse as a Function of Economic Exclusion and Male Peer Support.“ *Women's Health and Urban Life*, Vol. 1, No. 2: 26–45.
- DeKeseredy, W. S., Schwartz, M. D. 2005. „Masculinities and Interpersonal Violence.“ Pp. 353–366 in Kimmel, M., Hearn, J., Connell, R. W. (eds.). *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Domestic Violence Against Women Report 2010. Special Eurobarometer 344. Conducted by TNS Opinion & Social for Directorate-General for Justice, Freedom and Security, European Commission.
- Donzelot, J. 1979. *The Policing of Families*. New York: Pantheon.
- Dutton, D. G. 2006. *Rethinking Domestic Violence*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Engels, B. 1949. *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha: Svoboda.
- European Commission 2010. *Feasibility Study to Assess the Possibilities, Opportunities and Needs to Standardise National Legislation on Violence Against Women, Violence Against Children and Sexual Orientation Violence*. Luxembourg: European Commission.
- Faist, T. 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon.
- FRA 2014. *Violence Against Women: An EU-wide survey*. Vienna: Fundamental Rights Agency.
- Gadd, D. 2003. „Reading between the Lines: Subjectivity and Men's Violence.“ *Men and Masculinities*, Vol. 5, No. 4: 333–354, <http://dx.doi.org/10.1177/1097184X02250838>.
- Gane, M. 1993. *Harmless Lovers? Gender, Theory and Personal Relationships*. London: Routledge.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity.
- Gill, A., Anitha, S. (eds.). 2011. *Forced Marriage: Introducing a Social Justice and Human Rights Perspective*. London: Zed.
- Goldner, V., Penn, P., Sheinberg, M., Walker, G. 1990. „Love and Violence: Gender Paradoxes in Volatile Relationships.“ *Family Process*, Vol. 29, No. 4: 343–364, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1545-5300.1990.00343.x>.
- Grandin, E., Lupri, E. 1997. „Intimate Violence in Canada and the United States: A Cross-cultural Comparison.“ *Journal of Domestic Violence*, Vol. 12, No. 4: 417–443.
- Gunnarsson, L. 2011. „A Defence of the Category ‚Women‘.“ *Feminist Theory*, Vol. 12, No. 1: 23–37, <http://dx.doi.org/10.1177/1464700110390604>.
- Hagemann-White, C. et al. 2008. *Gendering Human Rights Violations: The Case of Interpersonal Violence*. Brussels: European Commission.
- Hanmer, J. 1996. „Women and Violence: Commonalities and Diversities.“ Pp. 7–21 in Fawcett, B., Featherstone, B., Hearn, J., Toft, C. (eds.). *Violence and Gender Relations*. London: Sage.
- Hanmer, J., Itzin, C. (eds.). 2000. *Home Truths about Domestic Violence: Feminist Influences on Policy and Practice, A Reader*. London: Routledge.
- Hanmer, J., Saunders, S. 1984. *Well-founded Fear: A Community Study of Violence to Women*. London: Hutchinson.
- Hannerz, U. 1996. *Transnational Connections: Culture, People, Places*. London: Routledge.
- Hanssen, B. 2000. *Critique of Violence*. New York: Routledge.
- Harvey, P., Gow, P. (eds.). 1994. *Sex and Violence: Issues in Representation and Experience*. London: Routledge.
- Hausmann, R., Tyson, L. D., Zahidi, S. 2012. *The Global Gender Gap Report 2012*. Geneva: World Economic Forum.
- Hearn, J. 1991. „Gender: biology, nature and capitalism.“ Pp. 222–245 in Carver, T. (ed.). *The Cambridge Companion to Marx*. New York: Cambridge University Press.
- Hearn, J. 1992. *Men in the Public Eye*. London: Routledge.
- Hearn, J. 1998. *The Violences of Men: How Men Talk About and How Agencies Respond to Men's Violence to Women*. London: Sage.
- Hearn, J. 2004a. „From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men.“ *Feminist Theory*, Vol. 5, No. 1: 49–72, <http://dx.doi.org/10.1177/1464700104040813>.
- Hearn, J. 2004b. „Tracking ‚the Transnational‘: Studying Transnational Organizations and Managements, and the Management of Cohesion.“ *Culture and Organization*, Vol. 10, No. 4: 273–290, <http://dx.doi.org/10.1080/1475955042000313722>.
- Hearn, J. 2006. „The Implications of Information and Communication Technologies for Sexualities and Sexualized Violences: Contradictions of Sexual Citizenships.“ *Political Geography*, Vol. 25, No. 8: 944–963, <http://dx.doi.org/10.1016/j.polgeo.2006.08.007>.
- Hearn, J. 2009. „Patriarchies, Transpatriarchies and Intersectionalities.“ Pp. 177–192 in Oleksy, E. (ed.). *Intimate Citizenships: Gender, Sexualities, Politics*. London: Routledge.
- Hearn, J. 2010. „‚It Just Happened‘: Elements of a Transnational Sociology of Men's Violence to Women in Intimate Relationships.“ *Plenary Paper*, the International Sociological Association Conference, Gothenburg, July.
- Hearn, J. 2012a. „Male Bodies, Masculine Bodies, Men's Bodies: The Need for a Concept of Gex.“ Pp. 307–320 in Turner, B. S., Davis, K., Evans, M., Pitts, V., Weinberg, D., Soon-hee, W. (eds.). *Handbook of the Body*. London: Routledge.

- Hearn, J. 2012b. „A Multi-faceted Power Analysis of Men's Violence to Known Women: From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men.“ *Sociological Review*, Vol. 60, No. 4: 589–610, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.2012.02125.x>.
- Hearn, J. 2014. „Men, Masculinities and the Material(-)discursive.“ *NORMA: The International Journal of Masculinity Studies*, Vol. 9, No. 1: 5–17, <http://dx.doi.org/10.1080/18902138.2014.892281>.
- Hearn, J., Blagojević, M., Harrison, K. (eds.). 2013. *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*. New York: Routledge.
- Hearn, J., McKie, L. 2010. „Gendered and Social Hierarchies in Problem Representation and Policy Processes: ‚Domestic Violence‘ in Finland and Scotland.“ *Violence Against Women: An International and Interdisciplinary Journal*, Vol. 16, No. 2: 136–158, <http://dx.doi.org/10.1177/1077801209355185>.
- Hearn, J., Nordberg, M., Andersson, K., Balkmar, D., Gottzén, L., Klinth, R., Pringle, K., Sandberg, L. 2012. „Hegemonic Masculinity and Beyond: 40 years of Research in Sweden.“ *Men and Masculinities*, Vol. 15, No. 1: 31–55, <http://dx.doi.org/10.1177/1097184X11432113>.
- Heiskanen, M., Piispa, M. 1998. *Faith, Hope, Battering. A Survey of Men's Violence Against Women in Finland*. Helsinki: Statistics Finland/Council for Equality between Women and Men.
- Human Development Report 2009. *Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*. New York: UNDP. Dostupné z: <http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2009_EN_Complete.pdf>.
- Hunnicutt, G. 2009. „Varieties of Patriarchy and Violence Against Women: Resurrecting „Patriarchy“ as a Theoretical Tool.“ *Violence Against Women: An International and Interdisciplinary Journal*, Vol. 15, No. 5: 553–573, <http://dx.doi.org/10.1177/1077801208331246>.
- Jefferson, T. 2002. „Subordinating Hegemonic Masculinity.“ *Theoretical Criminology*, Vol. 6, No. 1: 63–88, <http://dx.doi.org/10.1177/136248060200600103>.
- Jewkes, R., Sikweyiya, Y., Morrell, R., Dunkle, K. 2011. „The Relationship between Intimate Partner Violence, Rape and HIV amongst South African Men: A Cross-Sectional Study.“ *PLOS ONE*, Vol. 6, No. 9: e24256, <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0024256>.
- Jones, M., Hearn, J. 2008. „Physical Bruises, Emotional Scars, and ‚Love-bites‘: Women's Experiences of Men's Violence.“ Pp. 53–70 in Burr, V., Hearn, J. (eds.). *Sex, Violence and The Body: The Erotics of Wounding*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Jónasdóttir, A. G. 2009. „Feminist Questions, Marx's Method, and the Actualisation of ‚Love Power‘.“ Pp. 58–83 in Jónasdóttir, A. G., Jones, K. B. (eds.). *The Political Interests of Gender: Reconstructing Feminist Theory and Political Research*. Manchester: Manchester University Press.
- Kimmel, M. 2002. „‚Gender Symmetry‘ in Domestic Violence: A Substantive and Methodological Research Review.“ *Violence against Women: An International and Interdisciplinary Journal*, Vol. 8, No. 1: 1332–1363, <http://dx.doi.org/10.1177/107780102237407>.
- Kiwanuka, M. 2010. „For Love or Survival and Intimate Partner Violence in Johannesburg.“ Pp. 163–179 in Palmary, I., Burman, E., Chantler, K., Kiguwa, P. (eds.). *Gender and Migration: Feminist Intervention*. London: Zed.
- Klein, R., Kelly, L. (eds.). 2013. *Language, Terminology, and Gender-based Violence: How does Language Frame Violence Interventions?* Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Krug, E., Dahlberg, L., Mercy, J., Zwi, A., Lozano, R. 2002. *World Report on Health and Violence*. Geneva: World Health Organization.
- Lefko-Everett, K. 2007. *Voices from the Margins: Migrant Women's Experiences in Southern Africa*. Cape Town: Migration Policy Series 46.
- Levy, D. 2007. *Love and Sex with Robots: The Evolution of Human-Robot Relationships*. New York: Harper.
- Libal, K., Parekh, S. 2009. „Reframing Violence Against Reframing Violence Against Women as a Human Rights Violation: Evan Stark's Coercive Control.“ *Violence Against Women: An International and Interdisciplinary Journal*, Vol. 15, No. 12: 1477–1489, <http://dx.doi.org/10.1177/1077801209346958>.
- Low, S. M., Lawrence-Zúñiga, D. 2003. „Locating culture.“ Pp. 1–47 in Low, S. M., Lawrence-Zúñiga, D. (eds.). *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Oxford: Blackwell.
- Lundgren, E. 1995. *Feminist Theory and Violent Empiricism*. Aldershot: Avebury.
- Lundgren, E., Heimer, G., Westerstrand, J., Kalliokoski, A. M. 2001. *Captured Queen: Men's Violence Against Women in ‚Equal‘ Sweden – A Prevalence Study*. Stockholm: Fritzes Offentliga Publikationer.
- Lykke, N. 2010a. *Feminist Studies*. New York: Routledge.
- Lykke, N. 2010b. „The Timeliness of Post-constructionism.“ *NORA: Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, Vol. 18, No. 2: 131–136, <http://dx.doi.org/10.1080/08038741003757760>.
- Lynch, K., Baker, J., Lyons, M. 2009. *Affective Equality: Love, Care and Injustice*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Mama, A. 1989. *The Hidden Struggle: Statutory and Voluntary Sector Responses to Violence Against Black Women in the Home*. London: Runnymede.
- Martinez, M., Schröttle, M. et al. 2006. *State of European Research on the Prevalence of Interpersonal Violence and its Impact on Health and Human Rights*. EU FP6 Co-ordination Action on Human Rights Violations. Dostupné z: <[http://www.cahrvi.uni-osnabrueck.de/reddot/CAHRV-reportPrevalence\(1\).pdf](http://www.cahrvi.uni-osnabrueck.de/reddot/CAHRV-reportPrevalence(1).pdf)>.
- Marx, K., Engels, B. 1952. *Německá ideologie*. Praha: Svoboda.
- McCarry, M. 2007. „Masculinity Studies and Male Violence: Critique of Collusion?“ *Women's Studies Interna-*

- tional Forum*, Vol. 30, No. 5: 404–415, <http://dx.doi.org/10.1016/j.wsif.2007.07.006>.
- McClennen, J. 2005. „Domestic Violence between Same-Gender Partners: Recent Findings and Future Research.“ *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 20, No. 2: 149–154, <http://dx.doi.org/10.1177/0886260504268762>.
- McKie, L. 2006. „Sociological Work on Violence: Gender, Theory and Research.“ *Sociological Research Online*, Vol. 11, No. 2. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/11/2/mckie.html>>.
- McNay, L. 1999. „Gender, Habitus and the Field: Pierre Bourdieu and the Limits of Reflexivity.“ *Theory, Culture & Society*, Vol. 16, No. 1: 95–117, <http://dx.doi.org/10.1177/026327699016001007>.
- Menjívar, C., Salcido, O. 2002. „Immigrant Women and Domestic Violence: Common Experiences in Different Countries.“ *Gender & Society*, Vol. 16, No. 6: 898–920, <http://dx.doi.org/10.1177/089124302237894>.
- Merry, S. E. 2006. *Human Rights and Gender Violence: Translating International Law into Local Justice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Michalski, J. H. 2004. „Making Sociological Sense out of Trends in Intimate Partner Violence.“ *Violence Against Women: An International and Interdisciplinary Journal*, Vol. 10, No. 6: 652–675, <http://dx.doi.org/10.1177/1077801204265018>.
- Morrell, R., Jewkes, R., Lindegger, G. 2012. „Hegemonic Masculinity/ies in South Africa: Culture, Power and Gender Politics.“ *Men and Masculinities*, Vol. 15, No. 1: 11–30, <http://dx.doi.org/10.1177/1097184X12438001>.
- Morris, A. 2008. *Optimising the „Spaces in-between“: The Maternal Alienation Project and the Politics of Gender in Macro and Micro Contexts*. Doctoral Thesis. Adelaide: University of Adelaide.
- Mukherjee, S. M. (ed.). 2010. *Durkheim and Violence*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Nixon, J., Humphreys, C. 2010. „Marshalling the Evidence: Using Intersectionality in the Domestic Violence Frame.“ *Social Politics*, Vol. 17, No. 2: 137–158, <http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxq003>.
- Ong, A. 1999. *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationalism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Outhwaite, W. 2009. „Canon Formation in Late 20th-Century British Sociology.“ *Sociology*, Vol. 43, No. 6: 1029–1045, <http://dx.doi.org/10.1177/0038038509345696>.
- Raj, A., Silverman, J. G., McCleary-Sills, J., Liu, R. 2005. „Immigration Policies Increase South Asian Immigrant Women’s Vulnerability to Intimate Partner Violence.“ *Journal of the American Medical Women’s Association*, Vol. 60, No. 1: 26–32.
- Ray, L. 2000. „Memory, Violence and Identity.“ Pp. 145–159 in Eldridge, J., MacInnes, J., Scott, S., Warhurst, C., Witz, A. (eds.). *For Sociology: Legacies and Prospects*. York: Sociologypress.
- Ray, L. 2011. *Violence and Society*. London: Sage.
- Renzetti, C., Edleson, J., Bergen, R. K. (eds.). 2001. *Sourcebook on Violence Against Women*. London: Sage.
- Rose, N. 1990. *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Routledge.
- Sandberg, L. 2011. *Getting Intimate: A Feminist Analysis of Old Age, Sexuality and Masculinity*. Linköping: Linköping University Press.
- Sandberg, L. 2013. „Backward, Dumb, and Violent Hillbillies? Rural Geographies and Intersectional Studies on Intimate Partner Violence.“ *Affilia: Journal of Women and Social Work*, Vol. 28, No. 4: 350–365, <http://dx.doi.org/10.1177/0886109913504153>.
- Schinkel, W. 2010. *Aspects of Violence: A Critical Theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Skinner, T., Hester, M., Malos, E. (eds.). 2005. *Researching Gender Violence: Feminist Methodology in Action*. Devon: Willan.
- Sokoloff, N. J., Dupont, I. 2005. „Domestic Violence at the Intersections of Race, Class, and Gender: Challenges and Contributions to Understanding Violence Against Marginalized Women in Diverse Communities.“ *Violence Against Women*, Vol. 11, No. 1: 38–64, <http://dx.doi.org/10.1177/1077801204271476>.
- Stark, E. 2007. *Coercive Control: The Entrapment of Women in Personal Life*. New York: Oxford University Press.
- Strid, S., Walby, S., Armstrong, J. 2013. „Intersectionality and Multiple Inequalities: Visibility in British Policy on Violence Against Women.“ *Social Politics*, Vol. 20, No. 4: 558–581, <http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxt019>.
- Vertovec, S. 2009. *Transnationalism*. London: Routledge.
- Walby, S. 2009. *Globalization and Inequalities: Complexity and Contested Modernities*. London: Sage.
- Walby, S., Allen, J. 2004. *Domestic Violence, Sexual Assault, and Stalking: Findings from the British Crime Survey*. London: Home Office Research Study.
- Walby, S., Myhill, A. 2001. „Assessing and Managing Risk.“ Pp. 309–335 in Taylor-Browne, J. (ed.). *What Works in Reducing Domestic Violence?* London: Whiting and Birch.
- Weber, M. 1998. „Politika jako povolání.“ Pp. 246–296 in Weber, M. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.
- Westwood, S., Phizacklea, A. 2000. *Trans-nationalism and the Politics of Belonging*. London: Routledge.

Poznámky

1 V evropském srovnání vykazuje Česká republika poměrně neobvyklý třídní a genderový strukturální profil. Na straně jedné se z hlediska ekonomické třídy zdá rovnější, než je většina evropských zemí, s nižším poměrným podílem příjmů a výdajů nejbohatších 10 % k nejchudším 10 % na úrovni 5,2, což je méně než ve Finsku (5,6) a Švédsku (6,2) (Human Development Report 2009, tabulka M: Ekonomika a nerovnost). Na druhou stranu ale Česká republika vykazuje jeden z nejvyšších poměrných podílů mužů vůči ženám z hlediska předpokládaného příjmu a jeden z nejvyšších po-

měrných podílů mužů vůči ženám z hlediska míry ekonomické aktivity, přičemž obě hodnoty jsou vysoko nad většinou ostatních evropských zemí (Hausmann et al. 2012). Jak přesně taková protichůdná společenská situace dopadá na domácí násilí, je obtížné říci, ale ve zprávě k celoevropskému průzkumu domácího násilí a povědomí o něm její autoři došli k závěru: „Pouze 50 % respondentů/tek v České republice považuje domácí násilí za velmi časté nebo poměrně časté, přičemž relativně nízké skóre vidíme také v Bulharsku (56 %), Rakousku (63 %) a Německu (64 %). 47 % lidí v České republice nepovažuje domácí násilí za velmi časté nebo vůbec běžné, což je mnohem více, než je evropský průměr 18 %, a mnohem více, než kolik vykazuje země s druhou nejvyšší hodnotou – Bulharsko s 33 %. Leda že by se domácí násilí v České republice nevyskytovalo v podstatné míře, tato zjištění mohou naznačovat, že povědomí o problému je v daném členském státě neobvykle nízké.“ (Domestic Violence Against Women Report 2010: 40) Nedávné šetření *Fundamental Rights Agency* nicméně ukazuje, že násilí páchané na ženách v České republice může být na relativně stejné hladině, jako je průměr v EU-28 (FRA 2014).

2 Intersekcionalní analýza značí různé linie mocenské nerovnosti mezi genderovým intimním partnerským násilím a násilím souvisejícím s věkem a mezigeneračními vztahy dospělých žen a mužů k dětem, kde jsou na jedné straně ženy oběťmi mužského genderového sexuálního násilí a na straně druhé jsou ženy i muži potenciálními i skutečnými pachateli násilí ve vztahu k dětem.

3 Vzájemný posilující se vliv nerovností v rozhodování v domácnosti a v dělbě práce na jedné straně a domácího násilí na straně druhé byl zaznamenán v nedávném norském

výzkumu (osobní komunikace, Øystein Gullvåg Holter, 30. prosince 2011; viz také Michalski 2004).

4 V nedávném šetření více než 1700 náhodně vybraných mužů v Jižní Africe 27 % uvedlo, že znásilnili ženu nebo dívku (Jewkes et al. 2011).

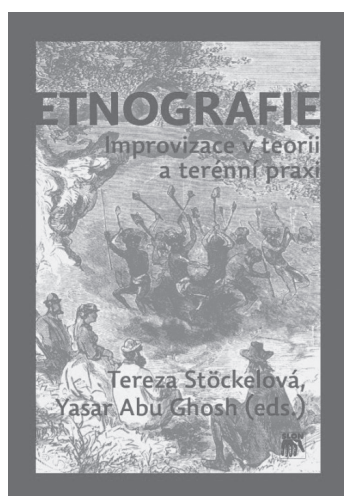
5 Ve Finsku, nordické sociální společnosti, první národní šetření násilí proti ženám ukázalo, že „násilí nebo hrozby [násilí] ze strany svého bývalého partnera zažilo 50 % všech žen, které žily ve vztahu, který skončil“. (Heiskanen, Piispa 1998: 3)

© Jeff Hearn, 2014.

Překlad © Marcela Linková, 2014.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014.

*Jeff Hearn je hostující profesor na Fakultě humanitních a sociálních věd Univerzity Örebro ve Švédsku, se zaměřením na genderová studia; profesor managementu a organizace na Hanken School of Economics ve Finsku; profesor sociologie na Huddersfieldské univerzitě ve Velké Británii a člen Akademie sociálních věd Spojeného království. Je autorem řady článků a knih, z poslední doby například *Rethinking Transnational Men* (Routledge, 2013). Dále je spolueditorem knižní edice *Routledge Advances in Feminist Studies and Intersectionality* a spolueditorem časopisu *NORMA: International Journal of Masculinity Studies*. Ve svém výzkumu se zaměřuje na gender, sexualitu, násilí, organizace a transnacionální procesy. Korespondenci zasílejte na adresu: hearn@hanken.fi.*

Stöckelová, Tereza, Abu Ghosh, Yasar (eds.). 2013.

***Etnografie. Improvizace v teorii a terénní praxi.* Praha: SLON.**

Kniha představuje etnografii jako komplexní metodologicko-teoretický přístup ke skutečnosti. Na rozdíl od většiny sociálněvědních metodologií nepovažuje etnografie problémy, s nimiž se výzkumníci a výzkumnice v terénu setkávají, za překážky, ale naopak za možný zdroj a prostředek poznávání. Nesourodost a mnohoznačnost skutečnosti, její neurčitosti, paradoxy a protiklady tvoří nedílnou součást pole zkoumání a vyžadují tvůrčí přístupy k psaní a žánrovým formám reprezentace. Východiskem etnografické práce musí být všestranná otevřenost k experimentování. Kniha nabízí panoráma metodologických kauz, které zvou čtenáře do výzkumnické „kuchyně“, kde se zvažují, míchají, pečou a někdy i připalí ingredience etnografického vědění. Autorky a autoři kombinují příběhy s teoretickou reflexí a v jednotlivých kapitolách pojednávají o specifických „problémech“, se kterými se vyrovnávali při práci v terénu, analýze a psaní textů. Kde a kdy začíná a končí terénní výzkumu? Jak vypadá etnografický experiment? K čemu nás využívají ti, které zkoumáme? Jak vytvářet reflexivní vědění a vyhnout se přitom sebestřednosti? Kdy a proč podléháme autocenzuře?

JEHO A JEJÍ POHLED: STŘÍDAVÁ PÉČE Z PERSPEKTIVY MATEK A OTCŮ¹/ MARTA VOHLÍDALOVÁ

His and Her View: Shared Custody from mothers' and fathers' perspective

Abstract: The number of children in shared custody has been growing slowly in the CR. Today shared custody presents about 8 % of divorce cases with dependent children decided by courts. Despite this trend, there is a lack of research on how shared custody is practiced and experienced by Czech parents. The aim of this paper is to partially fill this gap. In the paper I ask how shared custody is related to the disruption of traditional gender ideology and performance of paternal and maternal roles and gender inequalities between partners. The analysis is based on 13 in-depth interviews with couples (mothers and fathers separately) who have shared custody. The analysis indicated that even if shared custody may be considered to be a tool for disrupting gender stereotypes and gender inequality between parents, it proved to be associated both with the confirmation and disruption of gender stereotypes associated with fatherhood and motherhood. While certain aspects of the practices and culture of shared custody are associated with “undoing gender” (especially regarding fatherhood), in other aspects it enhances and reproduces the gender power inequality between ex-partners and traditional expectations associated with parental roles.

Key words: shared custody, joint physical custody, gender, motherhood, fatherhood

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.1.99>

Střídavá péče může být vnímána jako nástroj, který narušuje genderové stereotypy spojené s výkonem mateřské a otcovské role a narušuje i tradiční genderovou strukturu vztahů mezi partnery v rodině (Bartlett, Stack 1986). V jejím jádru totiž stojí odmítnutí předpokladu, že ženy jsou automaticky předurčeny k péči o děti, zatímco mužům náleží primárně živitelská role. V souvislosti s tím, jak nákladné je pro ženy jejich úzké sepětí s mateřstvím, které je mnohdy vykoupeno (dočasnou) ekonomickou závislostí na partnerovi nebo zhoršenými možnostmi pracovního uplatnění, může střídavá péče představovat šanci, jak matkám po rozvodu či rozchodu jejich situaci alespoň částečně ulehčit (Bartlett, Stack 1986: 11–12). Střídavá péče však může v neposlední řadě také znamenat lepší šanci pro muže, kteří usilují i po rozvodu či rozchodu o to, aby se plnohodnotně podíleli na výchově svých dětí. Z tohoto důvodu může být střídavá péče chápána jako jedna z cest k emancipaci žen, narušování genderových stereotypů a ke zrovnoprávnění mužů a žen nejen v rodině. Jak ale upozorňují Bartlett a Stack (1986: 12–14), interpretace dopadů střídavé péče nemusí být zdaleka tak jednoznačná.

Podle feministické kritiky oslabila střídavá péče pozici žen v rodině, protože znamenala rapidní zlepšení vyjednávací pozice muže během rozvodu či rozchodu (Bartlett, Stack 1986). Ženy se totiž staly mnohem zranitelnější vůči požadavkům muže během rozvodového vyjednávání. Studie (např. Folk, Graham, Beller 1992) ukazují, že dohody o výživném, rozdělení majetku a uspořádání péče probíhají obvykle souběžně a že ženy často obětují vlastní ekonomické požadavky (výživné, finanční vyrovnání), aby získaly děti do své výhradní péče. Feministická kritika dále upozorňuje, že muži získávají prostřednictvím střídavé péče lepší možnost vstupovat svým expartnerkám do života, a pravidelný

kontakt mezi partnery, který střídavá péče vyžaduje, otevírá prostor k tomu, aby pokračovala případná kontrola či násilí ze strany muže. V ostrém kontrastu k rovnostářské ideji střídavé péče pak podle feministické kritiky stojí také strukturální podmínky. Ženy totiž stále vydělávají méně a mají na starost většinu domácích prací i péče o domácnost (Bierzová 2006; Křížková, Penner, Peterson 2010; Vohlídalová 2007). Značným problémem je střídavá péče také v situaci, kdy ženy, které se mnohdy celý život věnovaly svým dětem jako primární pečovatelky, a neměly proto příliš příležitostí rozvíjet svou pracovní kvalifikaci, se mají své domény a zdroje vlastní identity najednou vzdát (Bartlett, Stack 1968: 19–23). Zatímco pro některé ženy proto může střídavá péče znamenat určité osvobození a nové příležitosti, pro jiné eskaluje mocenské nerovnosti mezi partnery.

V článku se zaměřím na střídavou péči z perspektivy samotných rodičů, kteří tuto formu péče praktikují. Soustředím se na to, jak probíhá rozhodování o střídavé péči, jakou podobu má pečovatelská a živitelská praxe v těchto postnukleárních rodinách a jak tuto formu péče hodnotí a prožívají sami rodiče. Položím si otázku, jakým způsobem jsou v souvislosti se střídavou péčí v promluvách rodičů utrzovány nebo naopak narušovány genderově tradiční představy spojené s výkonem otcovské a mateřské role a genderové nerovnosti mezi rodiči.

Vzhledem k tomu, že střídavá péče patří v českém kontextu k málo probádaným a rozebíraným tématům, budu se nejprve věnovat přehledu empirických zjištění týkajících se střídavé péče. Poté vysvětlím svůj interpretační rámec, kterým jsou koncepty *dělání genderu* (West, Zimmerman 1987) a *rozvolňování genderu* (Deutsch 2007; Risman 2009), a krátce se zastavím také u kultury a praxe mateřství a otcovství. Poté se budu věnovat metodologii,

kteřou byly párové hloubkové rozhovory provedené odděleně s otci a matkami praktikujícími střídavou péčí. Následuje vlastní analýza a závěry.

Střídavá péče v českém kontextu a v perspektivě zahraničních studií

Přestože střídavá péče v ČR není příliš rozšířenou formou porozvodového uspořádání, její zastoupení neustále roste. Ve většině případů bývají děti po rozvodu svěřovány do výhradní péče matek (v roce 2011 to bylo téměř 85 % případů), podíl případů, kdy jsou děti svěřeny do střídavé nebo společné² péče, však vzrostl z 1,9 % v roce 2000 na téměř 8 % v roce 2011 (ČSÚ 2013). Vzhledem k tomu, že střídavá péče bývá často praktikována na neformální bázi (Juby, Le Bourdais, Marcil-Gratton 2005; Markham Stafford, Coleman 2012), lze předpokládat, že podíl rodin praktikujících střídavou péčí je vyšší, než ukazují oficiální statistiky.

Institut střídavé péče v praxi znamená, že dítě pobývá určitou dobu s každým z rodičů, přičemž rodiče sdílejí životelskou i pečovatelskou odpovědnost za dítě. Podmínkou svěřením dítěte do střídavé péče je výchovná způsobilost obou rodičů a jejich zájem o péči, přičemž hlavním kritériem je, aby tato skutečnost byla v souladu se zájmy dítěte. Kromě toho musí být v případě dítěte školního věku zachována školní docházka do jedné školy i možnost realizovat mimoškolní aktivity (Dudová, Dudová 2007: 74–75).

Střídavá péče o děti po rozvodu či rozchodu a její větší prosazování je přitom téma, které budí řadu rozporuplných emocí. Poslední velká diskuse o střídavé péči se v ČR uskutečnila na konci roku 2011 v souvislosti s návrhem novely zákona o rodině. Podle návrhu by soud byl povinen nařídít střídavou péči vždy, pokud by měli oba rodiče zájem pečovat o děti, pokud by k tomu byli způsobilí a pokud by to bylo v zájmu dítěte.³ Zákon nakonec sněmovnou neprošel a střídavá péče zůstala i nadále možností, ale nikoliv povinností.

Přestože tedy tato forma uspořádání pečovatelských a životelských rolí po rozvodu či rozchodu představuje stále častější životní realitu rodin, v českém prostředí byla tomuto problému dosud věnována jen velmi malá výzkumná pozornost. Odborně-populární diskurs v ČR, který ovládají převážně psychologové, se týká téměř výhradně diskuse o (ne)vhodnosti střídavé péče pro děti. Česká odborná literatura se zaměřuje především na právní aspekty střídavé péče a rozhodování soudů (např. Kornel 2009). V zahraniční literatuře se však můžeme setkat s řadou empirických studií, které mapují různé charakteristiky rodin praktikujících střídavou péči.

Anglosaská literatura pracuje s různými termíny. „Společná rodičovská zodpovědnost“ (*joint legal custody*) označuje stav, kdy oběma rodičům zůstávají i po rozvodu veškerá rodičovská práva. Většina těchto dětí však žije ve výhradní péči matek (Seltzer 1988). V ČR zůstávají rodičovská práva po rozvodu zpravidla automaticky oběma rodičům (Dudová, Dudová 2007: 74). Pro střídavou péči tak, jak tento termín chápeme v našem kulturním kontextu, se v zahraniční literatuře používají výrazy „společná fyzická péče“ (*joint physi-*

cal custody) nebo „sdílená péče“ (*shared custody*). Zahraniční výzkumy zaměřené na střídavou péči se nejčastěji věnují zkoumání charakteristik lidí, kteří praktikují střídavou péči, nebo dopadům střídavé péče na děti a vztahy mezi dětmi a rodiči (zejména otci).

Pokud jde o to, *kdo nečastěji praktikuje střídavou péči*, výzkumy se shodují, že střídavá péče je typická pro páry s vyšším socioekonomickým postavením (pro lidi s vyšším vzděláním a vyššími příjmy) (Seltzer 1988; Donnelly, Finkelhor 1993; Cancian, Meyer 1998 aj.). Tato forma péče je totiž finančně nákladná např. z důvodu vyšších nákladů na dopravu, bydlení, potřebu vlastnit řadu věcí dvakrát (Cancian, Meyer 1998; Hastrmanová 2007: 94–95). Lidé s vyšším vzděláním mají kromě vyšších příjmů obvykle také lepší možnosti prosadit střídavou péči u soudu (Donnelly, Finkelhor 1993) a muži s vyšším vzděláním mohou mít rovněž vyšší důvěru ve své rodičovské schopnosti (Fox, Kelly 1995). Šance na získání dítěte do střídavé péče se u mužů naopak snižuje, pokud má jejich partnerka vyšší vzdělání a vyšší příjem a pokud je muž nezaměstnaný (tamtéž: 705). Střídavou péči praktikují častěji lidé, kteří žijí ve velkých městech (Cancian, Meyer 1998), a mladší rodiče (Juby, Le Bourdais, Marcil-Gratton 2005). Častěji jsou do střídavé péče umísťovány starší děti a chlapci (Fox, Kelly 1995; Seltzer 1988; Cancian, Meyer 1998) a střídavou péči mají obvykle méně početné rodiny s jedním dítětem (Seltzer 1988: 3).

Výsledky výzkumů týkající se *dopadů střídavé péče na děti a vztahy mezi rodiči a dětmi* však nevyznívají jednoznačně. Některé (zejména starší) studie (např. Hetherington, Cox, Cox 1978; Wallerstein, Kelly 1980) tvrdí, že dětem, které udržují po rozvodu rodičů častější kontakty se svými otci, se daří lépe než dětem, které žijí pouze s matkou. To nepřímou souvisí také se zjištěním, že užší a častější kontakt otců s jejich dětmi je spojen s ochotou platit (vyšší) výživné. Tento fenomén byl zkoumán zejména v souvislosti se sdílením „společné rodičovské zodpovědnosti“ (tj. *joint legal custody*) mezi partnery (např. Seltzer 1998). Novější studie však nabádají k opatrnosti při posuzování dopadů střídavé péče na děti a před její jednoznačnou glorifikací. Upozorňují, že skutečnost, že se dětem z těchto rodin vede po rozvodu lépe, je silně ovlivněna efektem předvýběru. Nejenže totiž tyto rodiny obvykle pocházejí z vyšších socioekonomických vrstev, ale lze předpokládat, že střídavou péči praktikují častěji páry, které jsou lépe schopny spolupracovat při výkonu rodičovské role, ve srovnání s rodinami, kde jsou děti ve výhradní péči matky (Markham Stafford, Coleman 2012). Maccoby, Depner a Mnookin (1990) např. zjistili, že rodiče, kteří praktikují střídavou péči, sice vykazují obdobnou míru konfliktu jako páry, v nichž je dítě ve výhradní péči matky, dovedou však tyto neshody spíše překonat a spolupracovat při výchově dětí. Ukázalo se také, že ženy, které mají děti ve střídavé péči, častěji pozitivně hodnotí rodičovské kompetence svého partnera i dopady úzkého kontaktu otce pro dítě. To je podle některých studií zároveň klíčové pro to, aby se muži mohli plnohodnotně realizovat ve své otcovské roli,

protože ženy obvykle v rodinách působí jako tzv. strážky-ně brány, tedy zprostředkovatelky vztahu mezi otci a jejich dětmi (Madden-Derdich, Leonard 2000; Dudová 2007b,c). Donnelly a Finkelhor (1992) proto upozorňují, že jednoduchá kauzalita mezi střídavou péčí a kvalitním vztahem mezi dětmi a jejich rodiči nefunguje. Klíčovým faktorem, který ovlivňuje rodičovskou praxi po rozvodu, je totiž spíše míra konfliktů mezi rodiči (tamtéž; Maccoby et al. 1990).

Dělání a rozvolňování genderu

Podstatou přístupu *dělání genderu* (*doing gender*) autorské dvojice West a Zimmerman (1987) je pojetí genderu nikoliv jako něčeho, co máme nebo čím jsme, ale jako něčeho, co je neustále utvářeno a potvrzováno prostřednictvím interakcí s ostatními lidmi. Gender musí být podle tohoto přístupu soustavně rekonstruován ve světle normativních očekávání spojených s příslušnými pohlavními kategoriemi,⁴ tedy podle toho, jaká očekávání jsou spojena s chováním ženy či muže. Klíčovým znakem *dělání genderu* je totiž čitelnost (tzv. *accountability*), která znamená chovat se srozumitelně pro ostatní v souladu s očekáváním spojeným se svou pohlavní kategorií (West, Zimmerman 1987: 127). *Dělání genderu* v sobě přitom nese důležitou dimenzi produkce, reprodukce, a především legitimizace sociálního řádu. Gender, jakožto vynořující se rys sociálních interakcí, se totiž stává zároveň výsledkem i odůvodněním určitého sociálního řádu – právě z náležitosti k určité pohlavní kategorii přitom vyplývají nerovnosti v alokaci moci a zdrojů, a to nejen v oblasti soukromé sféry a domácnosti, ale také v oblasti ekonomické a politické (tamtéž: 145). *Dělání genderu* je tento sociální řád legitimizován jako něco přirozeného, normálního a nevyhnutelného (tamtéž: 126). Pokud tedy *děláme gender*, jak se patří (v souvislosti s normativními očekáváním spojenými s pohlavními kategoriemi mužů a žen), simultánně udržujeme, reprodukuje a legitimizujeme uspořádání, která jsou založená na sociálních kategoriích muže a ženy (tamtéž: 146). Vzhledem k tomu, že jsou pohlavní kategorie muž a žena používány jako základní kritérium rozlišování, je *dělání genderu* permanentním procesem, kterému se nelze vyhnout, protože pohlavní kategorie může být relevantní v každé situaci či mezilidské interakci (tamtéž: 145).

Přeloženo do jazyka výzkumu, koncept *dělání genderu* bývá využíván zejména pro vysvětlení udržování sociálního řádu a přetrvávání genderových nerovností. Bývá proto obvykle využíván k popisu situací, kdy se genderové nerovnosti reprodukuje i přes zjevný pozitivní posun ve vnějších (strukturálních) podmínkách. Jak uvádí Deutsch, mottem těchto studií bývá zjištění, že: „čím více se věci mění, tím více zůstávají stejné.“ (Deutsch 2007: 108) Typické studie vycházející z přístupu *dělání genderu* tak např. vysvětlují, proč i v případech, kdy ženy vydělávají více nebo stejně peněz jako jejich partneři, zároveň vykonávají větší podíl domácích prací než jejich partneři (např. Maříková, Křížková, Vohlídalová 2012). Výkon domácích prací je totiž v této perspektivě bytostně spojen s výkonem a potvrzováním ženské role.

Podle Deutsch (2007) i Risman (2009) je však třeba zaměřit se naopak na rezistenci vůči tradičnímu genderovému řádu a potenciál sociální změny proto, aby mohly být nerovnosti mezi muži a ženami časem úspěšně narušeny a eliminovány. Risman (2009) upozorňuje na potřebu přemýšlet o *dělání genderu* v jeho dynamické podobě, protože mezi interakcemi a strukturami je úzký vztah: struktury sice omezují naše jednání, stejně tak jsou ale tímto jednáním spoluvytvářeny (tamtéž: 83). *Dělání genderu* proto v sobě implicitně nese potenciál *rozvolňování genderu* (*undoing gender*) – proměny genderových stereotypů, tradičních rolí a narušování genderových mocenských nerovností. Přestože strukturální podmínky nepochybně vytvářejí nerovnosti mezi muži a ženami, tyto nerovnosti jsou zprostředkovány sociálními interakcemi, a proto se mohou měnit (Deutsch 2007: 107).

Koncepty *dělání* nebo *rozvolňování genderu* mohou být přitom velmi užitečné v případě, kdy se snažíme popsat a vysvětlit vztahy mezi rodiči v souvislosti se střídavou péčí, její praxí a vyjednáváním. Podle West a Zimmerman (1987) je totiž otázka *dělání genderu* zvláště relevantní všude tam, kde se jedná o alokaci času, zdrojů, úkolů apod. – tedy při rozhodování o tom, kdo co dělá, získává nebo vykonává, v němž kategorie „mužské“ a „ženské“ nabývají na významu (tamtéž: 143). Rozvod či rozchod partnerů spojený s přeuspořádáním živitelských a pečovatelských rolí mezi partnery je přitom úzce spojen s přerozdělením kompetencí. Střídavá péče může být chápána také jako opatření, které má potenciál měnit zajeté koleje genderových vztahů mezi partnery, a jako něco, co podkopává tradiční rodičovské a potažmo i genderové role. Může být tedy prostorem pro *rozvolňování genderu*. Z perspektivy *dělání a rozvolňování genderu* přitom můžeme sledovat, jakým způsobem se v průběhu vyjednávání o střídavé péči a její praxi promítají genderové vztahy mezi rodiči, mocenské nerovnosti mezi nimi a jakým způsobem se v tomto kontextu reprodukuje nebo naopak narušují genderové stereotypy vážící se k výkonu mateřské a otcovské role.

Mateřství a otcovství

Vzhledem k tomu, že se analýza týká mateřských, otcovských, a potažmo i genderových rolí v rodinách se střídavou péčí, je třeba se stručně zmínit také o tom, s jakými hodnotami, ideologiemi i praxí je mateřství a otcovství v současnosti spojováno. Rodičovské role jsou přitom velice úzce svázány s genderovými rolemi – být matkou znamená zároveň být ženou, přičemž totéž platí také pro otce, pro které je jejich otcovství úzce spojeno s jejich maskulinitou (Cowdery, Knudson-Martin 2005). Obsah, stejně tak jako ideologie spojené s mateřstvím a otcovstvím a jeho podoba, se přitom proměňují v čase i mezi jednotlivými kulturami a jsou sociálně konstruovanými fenomény (Arendell 2000).

Přestože jsem si vědoma značného zjednodušení, autoři a autorky se většinou shodují, že dominantními charakteristikami, které jsou v naší západní kultuře spojovány s mateřstvím, jsou péče a vztahy k druhým lidem (viz Arendell

2000). Dominantní ideologii vyjadřující hodnoty, normy a očekávání spojená s mateřskou rolí přitom představuje tzv. *intenzivní mateřství* (Hays 1996) – mateřství je zaměřeno výhradně na dítě a jeho zájmy, je silně emocionálně angažované a časově náročné. Je spojeno s fyzickou blízkostí matky a dítěte a povinností matky přizpůsobit se co nejvíce zájmu dítěte, které se pro ni stává středobodem jejího života. Ideologie intenzivního mateřství tak předpokládá i implikuje poměrně výraznou genderovou dělbu práce mezi partnery žijícími v úplně nukleární rodině (Fineman 1995, cit. dle Arendell 2000: 1194). Tato ideologie, která je sama o sobě výrazně normativní, přitom produkuje řadu „diskursů deviace“ negativně stigmatizujících ženy, které tomuto ideálu nejsou schopny či ochotny dostát (např. výrazně kariérově orientované ženy, ženy z nižších sociálních vrstev, osamělé matky apod.) (Arendell 2000: 1195).

Pokud jde o otcovství, kromě *tradičního otcovství*, které je založeno téměř výhradně na roli otce jakožto vzdáleného živatele, jehož úkolem je primárně ekonomicky zabezpečit rodinu, se zhruba od 80. let začíná hovořit o tzv. *novém otcovství* (Pleck 1987), které klade důraz na sdílení fyzické péče o děti a na úzký vztah otce s dětmi.

Jak ale ukazuje LaRossa (1988), je třeba rozlišovat mezi ideologickou rovinou spojenou s otcovstvím (kulturou otcovství) a reálnou praxí otcovství (chováním otců). Zatímco v rovině ideologické podle jeho názoru v posledních letech došlo k výrazné proměně otcovství a otcovských identit, proměny otcovské praxe však za těmito kulturními změnami značně pokulhávají. Přestože se praxe otcovství proměňuje, nerovnosti mezi ženami a muži v oblasti péče zůstávají stále velmi výrazné a matky neustále představují primární pečovatelky. Podle českých dat z roku 2005, která zahrnovala rodiče dětí do 18 let věku, má přes 69 % párů tradiční rozdělení péče mezi partnery (ženy trávily více času péčí o děti než muži), rovné rozdělení péče praktikovalo pouze 24 % párů a pouze 6 % párů mělo uspořádání, v němž muži trávili s dětmi více času než ženy, které v těchto rodinách často fungovaly jako hlavní žitelky. Ukázalo se přitom, že rovnější rozdělení bylo patrné u rodin se staršími dětmi a u mladších mužů do 45 let a u těch s vyšším vzděláním (Vohlídalová 2007: 37–38). Nové otcovství tak v českém kontextu zůstává patrně spíše otázkou kultury než praxe, přestože určitý potenciál pro změnu se v některých skupinách bezpochyby projevuje.

Metodologie

V analýze vycházím z hloubkových rozhovorů se sedmi heterosexuálními páry, které v době rozhovoru (v letech 2010 a 2011) po rozchodu či rozvodu praktikovaly střídavou péči. U šesti párů byl proveden zvláště rozhovor s mužem a se ženou, v jednom případě muž rozhovor odmítl a rozhovor poskytla pouze žena. Celkem tedy analyzuji 13 rozhovorů. Kromě rozvedených manželství jsou v souboru zahrnuta i dvě nesezdaná soužití. Většinou šlo o lidi ve věku mezi 30–40 lety pocházející z velkých měst. V pěti párech měl alespoň jeden z partnerů (většinou však oba) vysokoškolské

ské vzdělání. Pokud jde o partnerskou situaci, většina participantů se rozvedla či rozešla před 1,5 až 5 lety a střídavou péči praktikovali v rozmezí od 9 měsíců do 5 let. Čtyři páry měly děti předškolního věku (v rozmezí 3–5 let), tři páry měly starší děti ve věku 11–20 let.

Vzhledem k tomu, že v případě rodičů se střídavou péčí jde o poměrně specifickou a nepříliš početnou skupinu, byly páry rekrutovány metodou sněhové koule. Je přitom zřejmé, že zejména vzhledem ke svému rozsahu a způsobu rekrutace jde spíše o prvotní sondu do života rodičů praktikujících střídavou péči, a nikoliv o vyčerpávající plně saturovaný vzorek. I přes tato omezení však jeho složení v řadě ohledů odpovídá typické skupině lidí, kteří podle zahraničních studií praktikují střídavou péči (tj. lidé s vyšším vzděláním, mladší rodiče a lidé žijící ve velkých městech (Cancian, Meyer 1998).

Střídavá péče nebyla limitována pouze případy, kdy tuto formu péče explicitně rozhodl soud, ale vycházela jsem z praxe péče. Zahrnula jsem tedy i takové případy, kdy partneri střídavou péči soudně ošetřenou neměli, ale v určité podobě ji praktikovali. Střídavá péče má přitom řadu různých podob časového uspořádání péče o děti (Brown, Melli, Cancian 1997). Vzorek se proto neomezoval pouze na lidi s typickou podobou střídavé péče, v níž dítě tráví stejné období s matkou i s otcem, ale zahrnoval i páry, v nichž byla v tomto ohledu patrná určitá nerovnováha (tj. dítě trávilo více času s matkou). Podmínkou bylo, aby oba rodiče udržovali pravidelný kontakt s dětmi na bázi celodenní péče (aby děti u každého z rodičů pobývali v průměru nejméně 2–3 dny a noci týdně) a aby sami rodiče svou péči interpretovali jako „střídavou“.

Rozhovory měly předem připravenou strukturu, ale zároveň reagovaly na podněty, které do rozhovoru přinášeli sami participanté (Kaufmann 2010). Při analýze jsem vycházela z konstruktivistické verze zakotvené teorie, podle níž jsou rozhovory určitým odrazem interpretačního procesu každého člověka (Charmaz 2006). Cílem analýzy bylo proto porozumění subjektivním významům zkoumaných subjektů a studium toho, jak jsou tyto významy utvářeny samotnými participanty. K vytváření tezí, hypotéz nebo typologií jsem v souladu se zakotvenou teorií přistupovala induktivním způsobem.

Rozhodování o střídavé péči: jeho a její perspektiva

Rozvod a rozchod, zvláště pokud je spojený s následovným vyjednáváním o rozdělení péče o děti, může představovat vysoce konfliktní situaci, v rámci níž vystupují do popředí mocenské nerovnosti mezi partnery, stejně jako představy o rolích matky a otce a správném výkonu těchto rolí.

Teoretické přístupy věnující se zdrojům mocenských nerovností v páru přitom zdůrazňují především roli ekonomických aspektů v dynamice partnerských vztahů (např. Blumberg, Coleman 1989), roli sociálního kapitálu, expertizy či nastavení legálního systému (pro podrobný přehled teoretických přístupů viz Straus, Yodanis 1995). Velice důležitá je však také role kulturních aspektů a genderových ideolo-

gií (Xu, Lai 2002) a genderových mocenských nerovností na strukturální úrovni (např. Gillespie 1971).

Přestože střídavá péče vyžaduje vysokou míru kooperace mezi rodiči, rozhovory naznačily, že toto uspořádání často nebylo výsledkem vzájemného konsenzu mezi partnery, ale procesem, v němž rodiče mobilizovali různé zdroje a diskursy.

Ve vzorku byly zastoupeny pouze dva páry, v nichž oba partneři interpretovali rozhodování o střídavé péči jako harmonické a v nichž byla reflexe obou partnerů v souladu. Jedním z těchto párů byli i Tim se Saskií:

„Já jsem to bral jako takový samozřejmý, že když se ty lidi rozejdou a oba ty rodiče jsou schopni a ochotni se o ty děti postarat, takže to tak má být. Každý jiný řešení je špatný.“ (Tim, 42 let, VŠ, děti 8 a 16 let, rozchod a SP 4 roky⁵)

„Nepřišli jsme na jiný, lepší řešení.“ (Saskia, 42, VŠ, dtto)

V obou případech šlo přitom o poměrně rovnostářské páry, v nichž měli oba partneři vyrovnané postavení (jak z hlediska příjmu, tak z hlediska vzdělání) a i po rozchodu spolu podle svých slov vycházeli dobře.

Větší část rodičů v této sondě však rozhodnutí o střídavé péči popisovala jako konfliktní záležitost. V těchto případech se přitom pohled muže a ženy na rozhodování o střídavé péči často výrazně odlišoval. Jako konfliktní jej přitom popisovaly zejména ženy, zatímco muži většinou hovořili o tom, že ke střídavé péči dospěli s partnerkou po vzájemné dohodě. Rozdíly v interpretaci rozhodování o střídavé péči ze strany mužů a žen u těchto párů názorně ilustruje následující citace exmanželů Sáry a Teodora:

„Střídavá péče vyšla samozřejmě od mého bývalého manžela, s tím, že já ji respektuju.“ (Sára, 30, VŠ, dítě 3 roky, rozvod 3 roky, SP 9 měsíců)

„My tu střídavou péči vnímáme oba jako docela přirozenou věc.“ (Teodor, 30, VŠ, dtto)

Podobně i Simona, Sofie i Světlana v rozhovoru líčily konflikty při vyjednávání i střídavé péči se svými partnery, aniž by se však tyto dramatické momenty jakkoliv odrazily ve vyprávění jejich expartnerů:

„Přistoupila jsem na střídavou péči s tím, že chci, aby syn – Nebo takhle: přistoupila jsem na střídavou péči, protože manžel žádnou jinou variantu nepřipouštěl.“ (Simona, 33 let, VŠ, dítě 5 let, rozvod a SP 5 let)

Zatímco tyto ženy často vyjadřovaly, že by preferovaly svěření dětí do své výhradní péče, muži byli těmi, kdo střídavou péči iniciovali.

U většiny párů v této skupině byly přitom patrné mnohem výraznější rozdíly, pokud jde o ekonomické zdroje a někdy i vzdělání. Ženy měly většinou nižší příjmy i hor-

ší postavení na pracovním trhu než muž, často byly v době rozchodu na rodičovské, závislé na příjmu muže.

Zejména u párů, které střídavou péči praktikovaly i přes značné konflikty, byl přitom patrný důraz mužů na soudní rozhodnutí o střídavé péči, která, jak se ukázalo, výrazným způsobem vstupuje do mocenských vztahů mezi partnery. Zatímco v párech, které měly soudně nařízenou střídavou péči, ženy musí respektovat otcovská práva a příliš do nich nezasahují, v párech, u nichž nedošlo k soudnímu rozhodnutí, je patrná daleko větší kontrola ženy nad stykem otce s dětmi. V těchto párech jsou to právě ženy, u nichž je patrná snaha o tzv. mateřské střežení brány (*maternal gatekeeping*) (Coltrane 1996; Allen, Hawkins 1999). Tyto ženy svou úlohu často interpretují v dimenzích tradiční mateřské role – tj. považují se za primární pečovatelky, jejichž kompetencí je rozhodovat o dětech, o tom, zda si muž může dítě vzít a kdy, ale často mají také rozhodující slovo v dalších aspektech výchovy dítěte. Větší zapojení otce pak tyto ženy mohou chápat jako ohrožení své mateřské identity, jako určité narušení svých představ o adekvátním výkonu mateřské role.

Příkladem takového páru je např. Tadeáš a Sabina, kteří právě praktikují určitou formu střídavé péče na neformální bázi, ale Tadeáš by rád nechal střídavou péči rozhodnout soudně. V rozhovoru vyjadřoval obavy z toho, že mu jeho expartnerka dceru vezme:

„... kdyby byl návrh teď střídavá péče úplně se vším všudy, tak bych v tuhle chvíli řekla, že ne. Protože se teď chci víc a intenzivně podílet na výchově.“ (Sabina, 32 let, VŠ, dítě 4 roky, rozchod a SP 1,5 roku)

„Předpokládám, že mi dceru nechce sebrat, ale když je v ráži, tak řekne třeba, že ona bude rozhodovat o tom, kdy já si vezmu dceru.“ (Tadeáš, 34, SŠ, dtto)

U párů, v nichž je střídavá péče soudně rozhodnuta, se taková míra mateřského střežení brány obvykle nevyskytovala. Je tedy pochopitelné, proč na potřebu soudního rozhodnutí o střídavé péči kladou důraz především muži, zatímco ženy ji většinou považují za zbytečnou či nežádoucí. Prostřednictvím soudního rozhodnutí střídavé péče totiž otcové získávají záruku nedotknutelnosti svých otcovských práv, eliminují projevy „mateřského střežení brány“, zatímco ženy naopak část své předchozí „sféry vlivu“ ztrácejí.

Muži, a zvláště ti lépe ekonomicky a vzdělanostně situovaní, proto hovořili o různých strategiích, které mobilizovali v souvislosti se snahou „pojistit“ si svůj úspěch u soudu. Tobiáš si například podle svého vyprávění najal advokátku, která se znala se soudkyní, která jeho případ rozhodovala, Tibor pak využil svého kontaktu se sociální pracovníci, která byla sestrou soudkyně, jež případ rozhodovala. Kromě toho tito muži také často hovořili o tom, že se snažili získat expertizu v oblasti střídavé péče prostřednictvím konzultací s různými odborníky a studiem literatury. Ženy o takových strategiích mobilizovaných ze své strany zpravidla nemlu-

vily, což může souviset s jejich omezenými ekonomickými zdroji, které většinou měly v době rozchodu (často byly totiž doma s dětmi na rodičovské). Ženy naopak v několika případech mobilizovaly zdroje týkající se jejich expertizy jakožto primárních pečovatelek a praktikovaly „mateřské střežení brány“ ve vztahu otce k dítěti. Ukazuje se tedy, že také soukromá sféra a jejich vztahy k dětem se pro ženy stávají významným zdrojem moci v případě vyjednávání o střídavé péči a zejména tam, kde střídavá péče není nařízena soudně.

Argumentace spojená s rozhodováním o střídavé péči

V souvislosti s rozhodováním o střídavé péči aktéři mobilizovali různé způsoby argumentace, mezi nimiž se ukázaly výrazné genderové nerovnosti. V následující části si přitom nekladu za cíl pojednat vyčerpávajícím způsobem o všech diskursivních strategiích, které se v rozhovorech objevily, ale představit pouze hlavní z nich, které jsou relevantní vzhledem k potvrzování či narušování tradičních rodičovských a genderových rolí.

Diskurs blaha dítěte, nenahraditelné role biologického otce a traumatu rozchodu a neúplné rodiny

Klíčové diskursy blaha dítěte, povinnosti přizpůsobit se zájmu dítěte a usilovat o to, aby dítě co nejméně trpělo rozchodem rodičů, které byly úzce navázány na interpretaci rodiny s jedním rodičem jako prostředí nepříliš vhodného pro výchovu dětí, byly jednou z nejvýraznějších argumentačních linií, kterými se ženy vztahovaly ke střídavé péči a rozhodování a vyjednávání o ní. Tento argument přitom ženy používaly jak ve smyslu zdůvodnění, proč se střídavou péčí souhlasily i přes svůj původní odpor, tak jako hlavní argument, proč nesouhlasily s prohlubováním střídavé péče nebo s jejím soudním rozhodnutím.

Diskurs týkající se blaha dítěte je přitom úzce spojen s percepcí rozpadu rodiny jako fatálního životního selhání, o němž ženy a priori předpokládaly, že má negativní dopady na děti. K tomu se ve vyprávění žen často váže argument nenahraditelnosti biologického otce a důležitosti otcovského modelu pro dítě. Simona, která se střídavou péčí souhlasila i přes svůj odpor, své konečné rozhodnutí pro střídavou péči zdůvodňovala následovně:

„Manžel žádnou jinou variantu nepripouštěl a určitě je zásadní, že ten otec je, že funguje, že je to pro syna nějaký model a je to vlastní otec. (...) Tobě se rozpadne ta rodina, ale ty se snažíš vytvořit nějaký nejšetrnější model pro dítě, aby se oba partneři podíleli na výchově a na péči a na té lásce k tomu dítěti.“ (Simona, 33 let, VŠ, dítě 5 let, rozvod a SP 5 let)

Jako argument proti prohlubování střídavé péče pak blaho dítěte použila Sabina, která má nového přítele, s nímž by ráda založila rodinu:

„Ty návštěvy u jejího táty jsou hezký, fajn, ale ta aklimatizace je vždycky strašně dlouhá a náročná. Kdyby byla týden

u něj a týden u nás, tak to s ní dokáže hrozně moc zacvičit. Že prostě nezíská někde nějakou oporu a prostředí, kterému věří a kde je uvolněná, protože za chvíli jde zase jinam. To je z pozice malého človíčka, který se dívá na všechny lidi kolem sebe, dost těžký.“ (Sabina, 32 let, VŠ, dítě 4 roky, rozvod a SP 1,5 roku)

V případech mužů se tato rétorika vyskytovala pouze výjimečně. Někteří muži vyzdvihovali důležitou roli otce a mužských vzorů v životě dětí, ale tato argumentace netvořila natolik zásadní součást jejich výpovědí jako v případech žen.

V rozhovorech se ženami, nikoliv však s muži, tak v souvislosti s uspořádáním péče vystupoval do popředí imperativ zájmu dítěte a povinnosti matky udělat maximum pro jeho blaho, který je plně v souladu s ideálem intenzivního mateřství (Hays 1996).

Střídavá péče jako systematický projekt rozvolňování genderu

Zcela odlišná situace však byla patrná, pokud šlo o způsob, jímž zdůvodňovali své rozhodnutí pro střídavou péči muži. V jejich případech vystupovalo zcela jednoznačně do popředí pojetí střídavé péče jako systematického a zamýšleného projektu narušování tradičních genderových schémat spojených s výkonem otcovské role.

Rodinný model založený na rolích ženy pečovatelky soustředící se převážně na péči o děti a domácnost a muže živitele zaměřeného především na profesní život a budování kariéry, byl muži reflektován jako utlačující, staromódní a nevyhovující. Odstup od tradičních genderových rolí se projevoval zejména způsobem, jakým chápali svou otcovskou roli. Muži praktikující střídavou péči totiž jednoznačně odmítali její redukci na „pouhé“ živitelství a jako klíčovou dimenzi svého otcovství spatřovali pečovatelské, které zároveň vyzdvihovali jako jeden z hlavních důvodů, proč usilovali o střídavou péči:

„Tím, že ta role toho otce je ve společnosti vnímána trošku jinak, mě to možná motivovalo k tomu, dělat ty věci trošku jinak. Člověk je na to [střídavou péčí] pyšnej, že to umí a zvládne. Kolikrát se na tebe lidi tváří, že to nemůžeš zvládnout. A ty jim předvedeš, že úplně klidně. Tak to je faktor, který mě možná přiměl k tomu, že jsem to někdy trochu přeháněl...“ (Tobiáš, 34 let, VŠ, dítě 5 let, rozvod a SP 5 let)

„Lidi na to nejsou stavěný, předpokládají, že žena má být doma a starat se o děti a otec má nosit peníze. Já chci ale být se synem víc. Proto nemůžu být jenom živitelem, potřebuju o něho pečovat a myslím, že by to mělo být rozdělené mezi oba. Aby jeden jenom nevydělal a druhý se jen nestaral, a to i když je rodina pohromadě.“ (Tomáš, 30 let, SŠ, dítě 3 roky, rozvod 3 roky, SP 1 rok)

V argumentaci otců se tedy objevovaly všechny rysy tzv. nového otcovství (LaRossa 1988). Pozoruhodné však bylo, jak

může být tento diskurs systematického narušování tradičních genderových očekávání spojených s výkonem rodičovské role v konfliktních situacích také mobilizován proti ženám, jak vypověděla Sofie:

„Když jsme se rozváděli, tak mi to docela omlacoval o hlavu a říkal: ‚Ty jsi ta feministka, tak já si ty děti vezmu, ať vidíš, jak to funguje, když to prosazuješ.‘“ (Sofie, 31 let, VŠ, děti 11 a 13 let, rozvod 5 let, SP 3,5 roku)

Diskurs kontinuity péče

Třetí klíčovou diskursivní strategií týkající se rozhodování o střídavé péči, která byla na rozdíl od dvou předchozích využívána jak muži, tak ženami, byl argument kontinuity péče. Ukazuje se přitom, že pečovatelská role hraje při vyjednávání o střídavé péči zcela primární roli, zatímco živitelská role je výrazně upozaděna. Muži i ženy v rozhovorech chápali střídavou péči jako legitimní a často i přirozenou pouze tehdy, pokud navazovala na předchozí praxi extenzivní péče o děti ze strany muže. Ve většině případů se muži i ženy shodovali, že muži byli v těchto rodinách aktivními a přítomnými otci již před rozvodem či rozchodem, což platilo i v případě párů, které v souvislosti s vyjednáváním o střídavé péči prožívaly hluboké konflikty, jako např. Sofie s Tiborem:

„Se střídavou péčí přišel můj muž. Když jsme se rozváděli, řekl mi: ‚Stěhuju se od tebe, ale děti chci mít i nadále.‘ Je to daný tím, že v době, kdy byly děti malé, je docela často hlídá, protože já jsem docela brzy pracovala. (...) Od začátku se hodně aktivně staral jako tatínek. Přebaloval, nosil v šátku, uspával. Co se týká dětí, tak kromě kojení jsme to neměli rozdělený tak, že děti jsou moje a tatínek se nestará. To vůbec ne.“ (Sofie, 31 let, VŠ, děti 11 a 13 let, rozvod 5 let, SP 3,5 roku)

„Nechci jí křivdit, ona s nimi taky trávila hodně času, ale jednu dobu jsem s ní trávil zase víc času já. Nefungoval tam ten klasický model toho, že by jeden byl doma a ten druhý se vrátil z té práce, to určitě ne.“ (Tibor, 33 let, VŠ, dtto)

V některých případech byl pohled na pečovatelské role mezi partnery odlišný, jako v případě Sáry a Teodora. Argument kontinuity byl však i zde využíván pro (v případě muže) soudní rozhodnutí o střídavé péči a její prohloubení nebo proti nim (v případě ženy):

„Pokud ten táta chce o dítě pečovat, tak na to samozřejmě má totální právo, to respektuju, ale upřímně já bych radši zůstala u toho modelu, jaký je teď. Protože si to nedovedu představit, jak to pak zvládnou. Přece jen jsem ho měla permanentně u sebe hodně dlouho a my jsme se vlastně rozešli úplně hned, co se nám syn narodil, takže já jsem s ním od začátku byla sama a manžel se o něj začal starat až kolem roku a půl.“ (Sára, 30, VŠ, dítě 3 roky, rozvod 3 roky, SP 9 měsíců)

„Model střídavé péče chápu jako přirozený vyústění těch tří let, kdy jsem se snažil o to dítě intenzivně starat. (...) Rád bych, abychom to nějak soudem dali stvrdit a požádat o schválení toho modelu, aby se to stalo normálem.“ (Teodor, 30 let, VŠ, dtto)

Střídavá péče v praxi

Střídavá péče může nabývat mnoha různých podob. Tři páry ve vzorku se v péči střídaly po týdnů, dva páry po 14 dnech, z toho tři páry nedodržovaly tyto periody přesně, ale prostřídávaly se ještě na kratší období uprostřed těchto „základních“ týdenních či čtrnáctidenních intervalů. Dva páry praktikovaly model střídavé péče, který zahrnoval delší periodu, kterou dítě trávilo v domácnosti matky, a kratší periodu, ve které dítě pobývalo v péči otce (otec si bral dítě na 2–3 dny a noci v každém pracovním týdnu a jednou za 14 dní s ním trávil víkend).

Během „svých“ period otcové o děti zpravidla sami osobně pečují. Nevyužívají k péči tzv. ženské expertky (své nové partnerky či matky), jak tomu často bývá v případě rozvedených mužů, jejichž děti jsou svěřeny do výhradní péče matky a které si k sobě otcové berou pouze jednou za čas (Dudová 2007a, b, c).

U řady mužů praktikujících střídavou péči byla patrná velká míra „otcovské sebedůvěry“, jak tento termín použil Tim. Řada mužů byla hrdá na svou pečovatelskou roli, na to, že jsou jiní otcové, že se dovedou postarat i o relativně malé dítě, dokážou s ním komunikovat nebo mu vymyslet zajímavý program. Řada z nich hovořila o tom, že se díky střídavé péči zintenzivnil jejich vztah s dětmi, čehož si velmi cenili. Rodičovství v podobě plně angažovaného otcovství bylo pro tyto muže často důležitým zdrojem vlastní identity a střídavou péči chápali obvykle velmi pozitivně jako něco obohacujícího.

Pečovatelskou praxi spočívající v neustálém střídání období „s dětmi“ a období „bez dětí“ však těžce snášely ženy. Periody „bez dětí“ většinou popisovaly jako období prázdna, kdy „nejsou matkou“. Tuto situaci označovaly za „schizoidní“, „hroznou“ nebo „krutou“, např. jako Simona.

„Představa, že tam to dítě není, je hrozná. Hlavně ty první dny, když to dítě člověk předá otci a teď tam prostě zakopává o ty hračky, který jsou roztahaný po celým bytě, ale to dítě tam nemám a nebudu mít.... Tak to jsou ty pocity prázdna. To si člověk říká, že je to úplně absurdní. Krucinál, co to tady dělám? Já mám dítě, a já ho nemám!“ (Simona, 33 let, VŠ, dítě 5 let, rozvod a SP 5 let)

Praxe střídavé péče totiž pro ženy představuje zásadní konflikt s dominantní ideologií intenzivního mateřství (Hays 1996). Narušení této ideologie je proto ženami prožíváno často velice emocionálně. Vyprávěním o tom, jak oddělením od svých dětí trpí, přitom v rozhovorech zároveň demonstrovují, že i přesto, že nemohou být stále se svými dětmi, zůstávají správnými matkami. V případě mužů v našem

výzkumném souboru se přitom s něčím takovým vůbec ne-
setkáme. Ti líčili periody „bez dětí“ spíše pozitivně, jako
chvilu, kdy mají volný čas sami pro sebe a svou práci:

*„Myslím, že jsme oba zvyklí, že máme ten týden pro sebe. To
je docela příjemná věc. Určitě je fajn fungovat v rodinné jed-
notce, ale tohle má taky něco svýho. Já myslím, že tohle byl je-
den z důvodů, proč Simona, která se nejdřív střídavý péči spíš
bránila, na ni nakonec přistoupila. Ten volný týden je pro ni
něco, na co si člověk snadno zvykne, ať už má práci nebo ně-
jaký svůj osobní život. Většina kamarádů, kteří mají manžel-
ky nebo manžely a děti, mi tohle upřímně závidí.“ (Tobiáš,
34 let, VŠ, dtto)*

Důležitým tématem rozhovorů s rodiči praktikujícími stří-
davou péčí byla také problematika kombinace pracovního
a rodinného života, která byla ve výpovědích velice úzce
spojena s pečovatelskou a živitelskou praxí. Na rozdíl od
rodin s oběma rodiči, případně monoparentálních rodin,
v nichž pečují o děti výhradně ženy a kde je otázka kom-
binace pracovního života a rodičovství obvykle považová-
na za ženský problém, v případě střídavé péče řešili tento
problém i muži. I oni totiž osobně pečují o dítě a stojí tedy
před reálnou otázkou, jak tuto péči sladit s pracovní akti-
vitou. Práce a péče v těchto rodinách přitom, jak u žen, tak
u mužů, fungovaly jako spojené nádoby: lidé se snaží při-
způsobit svou práci a pracovní režim tomu, jaký mají rozvrh
péče, ale zároveň i režim péče přizpůsobují svému pracov-
nímu režimu. Pracovní režim byl přitom kromě věku dětí
v rozhovorech označován jako klíčové kritérium pro volbu
určitého modelu uspořádání střídavé péče, někdy dokonce
i jako jedna z podmínek střídavé péče.

Mezi rodiči, kteří praktikovali střídavou péči, bylo při-
tom možné identifikovat dvě formy sdílení živitelských
a pečovatelských rolí mezi partnery: model „neoklasický“,
který připomínal rozšířený způsob porozvodového uspořá-
dání, kdy muži platí výživné na děti, které jsou svěřeny do
výhradní péče ženy, a „pseudoegalitární“, kdy spoluživitel-
ství vychází z ideálu striktního půlení živitelství a pečova-
telství mezi expartnery.

„Neoklasický“ model

„Neoklasický“ model sdílení živitelských rolí mezi expartne-
ry zahrnoval případy, kdy muž, přestože partneri praktikují
určitou formu střídavé péče, ženě vyplácí výživné na dítě.
V případě soudem nařízené střídavé péče přitom nárok na
výživné ze strany otce zpravidla nevzniká (Dudová, Dudo-
vá 2007). Tento živitelský model se proto objevoval u párů,
které praktikovaly střídavou péči na neformální bázi bez
soudního rozhodnutí (u rozpadlých nesezdaných soužití
a tam, kde bylo dítě po rozvodu svěřeno do výhradní péče
matce). Šlo přitom o páry, v nichž ženy celodenně pečovaly
o dítě (byly na rodičovské, a tedy bez plnohodnotného pří-
jmu) a kde střídavá péče neprobíhala v režimu „půl na půl“,
ale kde dítě trávilo delší časovou periodu s matkou.

Na rozdíl od výživného v klasickém modelu porozvodové
péče, kdy je dítě ve výhradní péči matky (srov. Dudová, Has-
trmanová 2007; Schaeffer 1990), se však ukázalo, že muži
se placení výživného zpravidla nevyhýbají, a pokud jim
to jejich ekonomická situace dovolila, nezdráhali se platit
i vyšší částky, než jim vyměřil soud. Kromě toho však tito
muži, pokud jim to jejich ekonomická situace umožnila, pla-
tili řadu dalších nákladů vztahujících se k výchově dětí, jako
např. sportovní vybavení, dovolené, kroužky, hračky apod.
Samozřejmostí pro ně bylo také pokrytí nákladů spojených
s péčí o dítě v době, kdy je měli na starosti.

Tyto rodiny se podobaly spíše tradičnímu porozvodovému
uspořádání péče o děti v tom smyslu, že na ženách spočívala
větší část pečovatelské práce. V těchto rodinách ženám jejich
vyšší podíl na péči o děti zároveň garantoval velkou míru au-
tonomie v rozhodování o dítěti, ale i o tom, jak výživné od
otce použijí. Od klasického porozvodového uspořádání se
však tyto rodiny lišily v tom, že otcové zůstávali přítomnými
a aktivně pečujícími a nevyhýbali se plnění svých finančních,
ani pečovatelských závazků vůči dětem. Muži v našem vzor-
ku však s tímto modelem často nebyli spokojeni a mnohdy
usilovali o soudní rozhodnutí, případně prohloubení střídavé
péče, které často podmiňovali vyšším věkem dítěte.

„Pseudoegalitární“ model

Druhým způsobem sdílení živitelských rolí v režimu střída-
vé péče byl „pseudoegalitární“ model. Toto uspořádání za-
hrnovalo na rozdíl od předchozího modelu střídavou péči ve
„standardní podobě“ – oba partneři by si náklady spojené
s péčí a výchovou dětí, stejně jako péči samotnou měli v ide-
álním případě dělit napůl. Děti v těchto rodinách, v nichž
byla střídavá péče rozhodnuta zpravidla soudně, trávily
s každým z rodičů přibližně stejný čas, přičemž muži nevy-
pláceli svým expartnerkám výživné na děti. Jak však ukázu
dále, toto rozdělení nutně neznamenovalo, že by ve vztahu ex-
partnerů neexistovaly výrazné nerovnosti.

V praxi vypadá tato forma sdílení péče tak, že si oba part-
neři hradí každý své vlastní životní náklady, včetně nákladů
na péči o děti během „svých“ období. V případě náklad-
nějších položek, jako jsou např. mimoškolní aktivity, školní
pobyty a akce, sportovní vybavení nebo dražší oblečení, se
rodiče o financování většinou dělí.

Tento způsob fungování je však určitým ideálem, jehož
naplnění závisí na bezproblémové komunikaci mezi expartne-
ry a vyžaduje určitou shodu v představách o potřebách
dítěte. V řadě párů však v tomto ohledu přetrvávaly konflik-
ty. Skutečnost, že ideální fungování tohoto modelu nemusí
být vždy samozřejmostí, ilustruje i příběh Světlany.

Světlana si v rozhovoru stěžovala, že přestože se s part-
nerem původně dohodli na striktním dělení veškerých ná-
kladů na péči o děti, postupem času zjišťovala, že na ní leží
stále větší díl finanční zodpovědnosti za potřeby jejich té-
měř dospělých dětí. Její plnoletý syn omezil své pobyty
u otce na formu návštěv, což vedlo k narušení ekonomické
rovnováhy spoluživitelství. Světlana totiž v souladu s logi-

kou střídavé péče, podle níž platí každý rodič běžné náklady vznikající v souvislosti s pobytem dítěte ve své domácnosti, automaticky hradila většinu běžných vydání za výchovu syna. Tato finanční nerovnováha byla přitom ještě zdůrazněna skutečností, že se Světlana už v době manželství starala o potřeby dětí, které se na ni obracely, pokud něco potřebovaly koupit či zaplatit. Tato její role přitom pokračovala i po rozvodu. V rozhovoru si stěžovala, že exmanžel odmítá dávat dětem peníze, a proto se děti častěji obrací na ni. Světlana pak na sebe bere břemeno vyjednávání a stává se v tomto ohledu určitým prostředníkem mezi dětmi a exmanželem:

„Exmanžel nerad vydává peníze a nerad je dává dětem. Když si mu mají říct o peníze na obědy, říká jim: „Já teď nemám, to jsi mi měla říct předevčirem a já teď musím do banky. Já mám jenom dva tisíce.“ Pro ty děti je to nepříjemný, až potupný, takže si o takový ty základní věci začaly říkat mně. Já jsem vůbec plnila tu roli vyjednávání o financích s dětma. Většinou jsem mu řekla, kam mají děti v plánu jet nebo co mají se školou za akci a kolik to stojí a on teda, že dá tu půlku a že mi ji pošle (...). On má vždycky nejdřív negativní a zlostnou reakci, že na něco nedá peníze, ale teď už s ním s odstupem let umím jednat bez emocí a normálně mu to, jako dítěti, vysvětluju a on nakonec za tři dny ty peníze pošle.“ (Světlana, 39 let, SŠ, 2 děti, 15 a 19 let, rozvod a SP 2 roky)

V situaci, kdy má Světlana přibližně o 20 % nižší příjem než její exmanžel, k tomu ze svého platu sama splácí hypotéku, protože po rozvodu musela bez jakékoliv finanční kompenzace opustit společný dům, rozhodla se veškerá, byť i drobná vydání evidovat a posílá exmanželovi pravidelná vyúčtování. Podle jejích slov exmanžel tyto závazky obvykle plní, byť je pro ni neustálé vyjednávání, vysvětlování a odůvodňování velice vyčerpávající.

Příběh Světlany přitom ukazuje, jak může také v praxi vypadat zdánlivě rovné sdílení živitelských a pečovatelských rolí, které předpokládá standardní uspořádání střídavé péče. Systém spoluživitelství v pseudoegalitárním modelu sice vychází z ideálu rovné dělby nákladů na výchovu dětí mezi expartnery. Jakýmsi zamlčeným předpokladem je ale fakt, že rovné sdílení nákladů na výchovu dětí je mezi partnery obvykle praktikováno i bez ohledu na rozdíly v individuálních příjmech obou partnerů, případně na skutečnost, zda měli rodiče dostatečnou možnost se na svou spoluživitelskou roli připravit (zda např. do té doby pobývali na rodičovské). Pro některé ženy se tak přechod na systém regulérní střídavé péče může stát zdrojem stresu a ekonomických problémů, jako např. pro Sárú, která dosud praktikovala střídavou péči v „neoklasickém“ modelu:

„Teď jsem v období hrůzy, že musím sehnat nějakou strašně dobře placenou práci, protože v momentě, kdy přijde ta střídavá péče, tak mi manžel nebude těch 7 tisíc platit vůbec. Tak jsem si spočetla, že aby nám na život a na jídlo a na obleče-

ni zbylo 10 tisíc na měsíc, musím vydělat nějakých 25 000,- čistého. Takže jsem z toho v takový polohrůze.“ (Sára, 30 let, VŠ, dítě 3 roky, rozvod 3 roky, SP 9 měsíců)

V souvislosti s postavením žen na českém trhu práce, kde jsou diskriminovány (nejen) na základě svého mateřství, kdy dosahují nižších pracovních příjmů a jsou častěji ohroženy dlouhodobou nezaměstnaností (Křížková, Vohlídalová 2009), se tak ukazuje, že pro matky může být striktně praktikovaný model střídavé péče značně problematický, protože může vést k výraznému zhoršení jejich ekonomické situace a zvyšování ekonomických nerovností mezi otci a matkami.

Muži byli s tímto typem uspořádání střídavé péče naopak spokojeni. V rozhovorech netematizovali žádné problémy, s nimiž by pro ně tato forma péče byla spojena.

Diskuse a závěry

Aniž by si tato studie vzhledem k rozsahu vzorku a jeho záběru kladla za cíl zmapovat komplexně situaci párů, které praktikují střídavou péči, zprostředkovala unikátní pohled na střídavou péči, konkrétně na proces jejího vyjednávání, praxi a prožívání z perspektivy samotných rodičů.

Kromě toho, že představila řadu zjištění deskriptivního charakteru, jejichž cílem bylo přiblížit, jak může střídavá péče v praxi vypadat, bylo cílem textu popsat a vysvětlit, jakým způsobem jsou v souvislosti se střídavou péčí narušovány nebo reprodukovány tradiční mateřské a otcovské role a genderové nerovnosti mezi partnery.

Analýza ukázala, že dopady střídavé péče na utvrzování či naopak narušování tradičních genderových schémat spojených s otcovstvím a mateřstvím nejsou zdaleka jednoznačné. Zatímco v určitých aspektech je střídavá péče ve své praxi a symbolické rovině ve výpovědích rodičů spojena s *rozvolňováním genderu* (tj. narušováním tradičních představ o výkonu mateřské a otcovské role), v jiných aspektech genderové stereotypy a genderové mocenské nerovnosti mezi partnery zvýrazňuje a reprodukuje (tj. je spojena s *děláním genderu*).

Pokud se zaměříme na to, jakým způsobem rodiče argumentovali v souvislosti s vyjednáváním o střídavé péči, ukázaly se velice výrazné genderové rozdíly. U žen byla mateřská role reflektována v poměrně tradičních mantinelech. Svou identitu ženy úzce vázaly ke svým dětem a jejich zájmům, které ve svých naracích konstruovaly jako klíčový důvod, proč byly ochotny akceptovat střídavou péči i přes to, že s ní zpočátku nesouhlasily. Blaho dítěte, snaha nepřipravit dítě o kontakt s biologickým otcem a chápání monoparentální rodiny jako prostředí nepřiliš vhodného pro výchovu dítěte byly hlavními argumenty, které ženy vztahovaly k rozhodování o střídavé péči. Mateřství tedy ženy ve svých promluvách dělají v souladu s normami intenzivního mateřství (Hays 1996), podle nichž se žena musí zcela podřídit zájmům dítěte a mít na mysli zejména jeho blaho a prosperitu.

Oproti tomu muži chápali střídavou péči a její prosazování jako určitou vzpouru proti zasetým pořádkům, které definují muže jako primární živitele a ženy jako hlavní pečovatelky. Střídavou péči popisovali jako systematický projekt založený na reflexi genderových stereotypů a snahy o jejich proměnu. Tento diskurs byl přitom posilován také další klíčovou diskursivní strategií kontinuity péče. Otcí získávají z perspektivy mužů i žen legitimitu usilovat o střídavou péči pouze tehdy, pokud byli již v době před rozvodem či rozchodem aktivními a pečujícími rodiči. Otcovství je tedy v rovině těchto diskursů spojeno spíše s narušováním tradičních očekávání spojených s otcovskou rolí, a neslo proto velice silný potenciál *rozvolňování genderu*.

Diskursy spojené se střídavou péčí tedy v mnohém narušují tradiční představy spojené s otcovstvím, nikoliv však s mateřstvím. To přitom může být také jedním z důvodů, proč je střídavá péče většinou těžce prožívána ženami, zatímco muži s ní zpravidla vyjadřovali spokojenost. Zatímco otcovská identita mužů praktikujících střídavou péči je totiž s touto formou péče víceméně v souladu, v případě mateřské role a identity je dominantní představa o jejím správném výkonu v ostrém kontrastu s reálnou praxí střídavé péče. Ženy, které *dělají* svou mateřskou roli v souladu s ideologií intenzivního mateřství (Hays 1996), tedy nutně narážejí na limity, které jim režim střídavé péče nastavuje.

Přestože LaRossa (1988) upozorňuje na velký rozdíl mezi kulturou otcovství a jeho praxí, v případě střídavé péče se zdá, že otcovská role byla nejen v rovině kultury otcovství, ale i v rovině praxe spojena se zásadním narušením tradičních očekávání spojených s otcovstvím. Muži jsou v tomto režimu podle výpovědí vlastních i svých partnerek skutečně pečujícími otci, kteří se svým dětem věnují a pro něž je jejich vztah k dětem klíčovou součástí jejich otcovské identity. Zatímco ženy se tedy víceméně pohybovaly v dimenzích tradiční mateřské role a demonstrovaly své úzké sepětí s dětmi, těžké vyrovnávání se se střídavou péčí apod., muži své otcovství prezentovali prostřednictvím negace tradičního otcovství.

Ukázalo se však, že zatímco střídavá péče nabourává nerovnosti spojené s distribucí péče o děti, zároveň reprodukuje nerovnosti jiné. Zejména šlo o nerovnosti v rozhodování o dětech a jejich výchově, které v případě *neoklasického modelu* uspořádání střídavé péče zůstávalo většinou v rukou ženy, tak nerovnosti ekonomického rázu, které vystupovaly do popředí zejména v *pseudoegalitárním* uspořádání střídavé péče. *Pseudoegalitární* uspořádání spočívá v ideálu rovné dělby pečovatelských a živitelských povinností mezi partnery. Jak se však ukazuje, takové uspořádání bývá zpravidla spojeno s růstem ekonomických nerovností mezi rodiči, protože rovnoměrné dělení živitelských povinností mezi partnery probíhá bez ohledu na rozdíly v jejich příjmech nebo živitelské kapacitě, která je u žen zejména v důsledku jejich znevýhodněného postavení na pracovním trhu často mnohem nižší než u mužů. Naopak v případě *neoklasického*

modelu střídavé péče (který je typický zejména pro rodiny s malými dětmi cca do tří let věku, v němž tráví děti více času s matkami, střídavá péče zpravidla nebývá soudně nařízena a muži ženám platí výživné na děti), byly ženy většinou primárními osobami rozhodujícími o dětech, jejich výchově a péči. V některých případech ženy uplatňovaly tzv. mateřské střežení brány (*maternal gatekeeping*) ve vztahu otce a dětí.

Je tedy možné shrnout, že střídavá péče je spojena s reprodukcí (v případě mateřství), zároveň však i s narušováním tradičních genderových a rodičovských rolí (v případě otcovství). Zatímco v některých ohledech může střídavá péče vyrovnávat genderové mocenské nerovnosti mezi partnery, v jiných oblastech (např. ekonomických) může tyto nerovnosti ještě prohlubovat. Při uvažování o střídavé péči je proto třeba brát v úvahu rozmanitost těchto uspořádání, stejně tak jako důkladně analyzovat dopady různých variant střídavé péče na muže a ženy a v neposlední řadě i na samotné děti.

Poděkování

Děkuji Marcelu Tomáškoví a Lence Formánkové za realizaci rozhovorů a dvěma anonymním recenzentům/kám, díky jejichž podnětným a věcným komentářům jsem článek dopracovala do stávající podoby.

Literatura

- Allen, S., Hawkins, A. 1999. „Maternal gatekeeping: Mothers' beliefs and behaviors that inhibit greater father involvement in family work.“ *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 61, No. 1: 199–212, <http://dx.doi.org/10.2307/353894>.
- Arendell, T. 2000. „Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade's Scholarship.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 62, No. 4: 1192–1207, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.01192.x>.
- Bartlett, K. T., Stack, C. B. 1986. „Joint Custody, Feminism and the Dependency Dilemma.“ *Berkeley Women's Law Journal*, No. 9: 9–41.
- Bierzová, J. 2006. „Rozdělení domácích prací v rodinách s dětmi.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, Vol. 7, No. 1: 19–26.
- Blumberg, R. L., Coleman, M. T. 1989. „A Theoretical Look at the Gender Balance of Power in the American Couple.“ *Journal of Family Issues*, Vol. 10, No. 2: 225–250.
- Brown, P., Melli, M., Cancian, M. 1997. *Physical Custody in Wisconsin Divorce Cases 1980–1992*. Wisconsin: Institute for Research and Poverty.
- Cancian, M., Meyer, D. R. 1998. „Who Gets Custody?“ *Demography*, Vol. 35, No. 2: 147–57, <http://dx.doi.org/10.2307/3004048>.
- Coltrane, S. 1996. *Family man*. New York: Oxford University Press.
- Cowdery, R. S., Knudson-Martin, C. 2005. „The Construction of Motherhood: Tasks, Relational Connection,

- and Gender Equality." *Family Relations* Vol. 54, No. 3: 335–345, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3729.2005.00321.x>.
- ČSÚ 2013. *Zaostřeno na muže a ženy 2012*. [online]. Praha: ČSÚ. [cit. 29. 10. 2013]. Dostupné z: <http://notes2.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/kapitola/1413-12-r_2012-16>.
- Deutsch, F. M. 2007. „Undoing Gender.“ *Gender & Society*, Vol. 21., No. 1: 106–127, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243206293577>.
- Donnelly, D., Finkelhor, D. 1992. „Does equality in custody arrangement improve the parent-child relationship?“ *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 54, No. 4: 837–845, <http://dx.doi.org/10.2307/353165>.
- Donnelly, D., Finkelhor, D. 1993. „Who has joint custody? Class differences in the determination of custody arrangements.“ *Family Relations*, Vol. 42, No. 1: 57–60, <http://dx.doi.org/10.2307/584922>.
- Dudová, R. 2007a. „Rozvod a konstrukce ‚neúplné rodiny‘.“ Pp. 15–19 in Dudová, R., Hastrmanová, Š. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti. Sociologické studie/Sociological studies 07:7*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Dudová, R. 2007b. „Rozvod a otcovství v České republice.“ Pp. 20–40 in Dudová, R., Hastrmanová, Š. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti. Sociologické studie/Sociological studies 07:7*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Dudová, R. 2007c. „Mateřství po partnerském rozchodu.“ Pp. 41–71 in Dudová, R., Hastrmanová, Š. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti. Sociologické studie/Sociological studies 07:7*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Dudová, R., Dudová, T. 2007. „Porozvodové rodičovství v české legislativě.“ Pp. 72–86 in Dudová, R., Hastrmanová, Š. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti. Sociologické studie/Sociological studies 07:7*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Dudová, R., Hastrmanová, Š. 2007. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti. Sociologické studie/Sociological studies 07:7*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Folk, K. F., Graham, J. W., Beller, A. H. 1992. „Child Support and Remarriage: Implications for the Economic Well-Being of Children.“ *Journal of Family Issues*, Vol. 13, No. 2: 142–157, <http://dx.doi.org/10.1177/019251392013002002>.
- Fox, G. L., Kelly, R. F. 1995. „Determinants of Child Custody Arrangements at Divorce.“ *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 57, No. 3: 693–708, <http://dx.doi.org/10.2307/353924>.
- Gillespie, D. L. 1971. „Who Has the Power? The Marital Struggle.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 33, No. 3: 445–458.
- Hastrmanová, Š. 2007. „Pohled expertů – co říkají soudci, advokáti a soudní znalci o problematice porozvodového rodičovství?“ Pp. 87–100 in Dudová, R., Hastrmanová, Š. *Otcové, matky a porozvodová péče o děti. Sociologické studie/Sociological studies 07:7*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Hays, S. 1996. *The cultural contradictions of motherhood*. New Haven: Yale University Press.
- Hetherington, E. M., Cox, M., Cox, R. 1978. „The aftermath of divorce.“ Pp. 110–155 In Stevens, J. H., Matthews, M. (eds.). *Mother-Child, Father-Child Relations*. Washington, DC: National Association for the Education of Young Children.
- Charmaz, K. 2006. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage.
- Juby, H., Le Bourdais, C., Marcil-Gratton, N. 2005. „Sharing Roles, Sharing Custody? Couples' and Children's Living Characteristics at Separation Arrangements.“ *Journal of Marriage and Family*, Vol. 67, No. 1: 157–172, <http://dx.doi.org/j.0022-2445.2005.00012.x>.
- Kaufmann, J. C. 2010. *Chápající rozhovor*. Praha: SLON.
- Kornel, M. 2009. „Kritéria pro rozhodování o výchově nezletilého dítěte.“ *Právní fórum*, roč. 2009, č. 7: 281–287.
- Křížková, A., Vohlídalová, M. 2009. „Rodiče na trhu práce: mezi prací a péčí.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 1: 31–60.
- Křížková, A., Penner, A. M., Peterson, T. 2010. „The Legacy of Equality and the Weakness of Law: Within-Job Gender Wage Inequality in the Czech Republic.“ *European Sociological Review*, Vol. 26, No. 1: 83–95.
- LaRossa, R. 1988. „Fatherhood and Social Change.“ *Family Relations*, Vol. 37, No. 4: 451–457, <http://dx.doi.org/10.2307/584119>.
- Maccoby, E., Depner, C. E., Mnookin, R. H. 1990. „Coparenting in the Second Year after Divorce.“ *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 52, No. 1: 141–155, <http://dx.doi.org/10.2307/352846>.
- Madden-Derdich, D. A., Leonard, S. A. 2000. „Parental Role Identity and Fathers' Involvement in Coparental Interaction After Divorce: Fathers' Perspectives.“ *Family Relations*, Vol. 49, No 3: 311–318, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3729.2000.00311.x>.
- Markham Stafford, M., Coleman, M. 2012. „The Good, the Bad, and the Ugly: Divorced Mothers' Experiences with Coparenting.“ *Family Relations*, Vol. 61, No. 4: 586–600, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3729.2012.00718.x>.
- Maříková, H., Křížková, A., Vohlídalová, M. 2012. *Živitelé a živitelky: Reflexe (a) praxe*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Pleck, J. H. 1987. „American Fathering in Historical Perspective.“ Pp. 83–97 in Kimmel, M. S. (ed.). *Changing Men: New Directions in Research on Men and Masculinity*. Newbury Park, CA: Sage.
- Risman, B. J. 2009. „From Doing To Undoing: Gender as We Know It.“ *Gender & Society*, Vol. 23, No. 1: 81–84, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243208326874>.
- Seltzer, J. A. 1988. *Legal and Physical Custody Arrangements in Recent Divorces. CDE Working Paper 88–46*. Wisconsin: University of Wisconsin-Madison.
- Seltzer, J. A. 1998. „Father by Law: Effects of Joint Legal

- Custody on Nonresident Fathers' Involvement with Children." *Demography*, Vol. 35, No 2: 135–146.
- Schaeffer, N. C. 1990. „Principles in Judgments of Justice About Child Support.“ *Social Forces*, Vol. 69, No. 1: 157–79, <http://dx.doi.org/10.1093/sf/69.1.157>.
- Straus, M. A., Yodanis, C. L. 1995. „Marital Power.“ Pp. 437–442 In Levinson, D. (ed.). *Encyclopedia of Marriage and the Family*, Vol. 2. USA: MacMillan Reference Books.
- Vohlídalová, M. 2007. „Participace mužů na domácích pracích a péči o děti na základě kvantitativních výzkumů.“ Pp. 32–52 in Maříková, H. (ed.), Vohlídalová, M. 2007. *Trvalá nebo dočasná změna? Uspořádání genderových rolí v rodinách s pečujícími otci*. Sociologické studie / Sociological Studies 07:11. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Wallerstein, J. S., Kelly, J. B. 1980. *Surviving the Breakup: How Children and Parents Cope With Divorce*. New York: Basic Books.
- West, C., Zimmerman, D. 1987. „Doing Gender.“ *Gender & Society*, Vol. 1, No. 2: 125–151, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243287001002002>.
- Xu, X., Lai, S.-C. 2002. „Resources, Gender Ideologies, and Marital Power: The Case of Taiwan.“ *Journal of Family Issues*, Vol. 23, No. 2: 209–245, <http://dx.doi.org/10.1177/0192513X02023002003>.
- 3** http://zpravy.idnes.cz/nadeje-na-capejsi-stridavou-peci-pohasla-poslanci-se-nedohodli-psw-/domaci.aspx?c=A110906_172939_domaci_hv.
- 4** West a Zimmerman rozlišují mezi „sex“ (pohlavím), „sex category“ (pohlavní kategorií) a genderem. Zatímco pohlaví je určováno na základě biologických kritérií, pohlavní kategorie vyjadřuje příslušnost jedince k danému pohlaví na základě určitých charakteristik, gender pak v této koncepci představuje „vynořující se rys sociálních situací a příčinu nejrozličnějších forem sociální organizace“ a zároveň prostředek jejich legitimizace (Maříková, Křížková, Vohlídalová 2012: 37–38).
- 5** Doplnující údaje v závorce uvádějí, zda šlo o rozvod či rozchod, před jakou dobou k němu došlo a jak dlouho rodiče praktikují střídavou péči (SP). Pokud je uváděna citace obou partnerů z jednoho páru, tyto údaje uvádím pouze u prvního z nich.

© Marta Vohlídalová, 2014.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014.

PhDr. Marta Vohlídalová, Ph.D., vystudovala sociologii na FSV UK. Od roku 2005 působí na oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Ve své práci se zabývá genderovými nerovnostmi na trhu práce, rodinnou politikou, genderovými aspekty vědeckých kariér a sexuálními obtěžování. Je autorkou a spoluautorkou řady knih a odborných článků v domácích i zahraničních časopisech, mezi nimi např. monografií *Nejisté vyhlídky: Proměny vědecké profese z genderové perspektivy* (2013, SLON), *Živitelé a živitelky: reflexe, mýty, realita* (2012, SLON), *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change* (2010, SOÚ AV) nebo *Práce a péče: Proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie* (2008, SOÚ AV ČR) a dalších. Korespondenci zasílejte na adresu: marta.vohlidalova@soc.cas.cz.

Poznámky

1 Text vznikl za podpory projektu GA ČR „Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah“ (č. P404/10/0021).

2 Statistika Ministerstva spravedlnosti nerozlišuje mezi střídavou péčí (rodiče mají oddělená bydliště) a společnou péčí (rodiče mají stejná bydliště shodná s bydlištěm dítěte). Podle (Dudová, Dudová 2007: 74) tvoří rozhodnutí o společné výchově po rozvodu pouze minimální počet.

POZVÁNKA NA VIII. MEZINÁRODNÍ ODBORNOU KONFERENCI *SEXUALITY 8: (DE)KONSTRUKCE – (RE)PREZENTACE*

V termínu **od 9. do 11. října 2014** proběhne, poprvé v Česku, **na půdě Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci** již osmý ročník mezinárodní odborné konference, kterou ve spolupráci s oddělením Gender & Sociologie AV ČR a Ústavem výzkumu sociální komunikace SAV pořádá Centrum kulturních, mediálních a komunikačních studií FF UP.

V chápání sexuality dnes upouštíme od binární a v jádru esenciální dichotomizace muž a žena či dichotomie heterosexuální a homosexuální. Fluidita a vnější nejednoznačnost identit a praktik podmiňuje nutnost hovořit o sexualitě v plurálu. Právě současně vnímaná multiplicita sexualit je zásadní inspirací pro osmý ročník. Letošní „Sexuality“ si tak kladou za cíl **konstruovat i dekonstruovat sexuality v jejich historických, institucionálních, lokálních, disciplinárních i metodologických dimenzích** s ohledem na jejich možné (re)prezentace a (re)produkce.

Konference klade důraz také na rozpoutání mezinárodní diskuse a reflexe, o čemž svědčí i skutečnost, že se jí zúčastní významné osobnosti sociálněvědního výzkumu sexualit, mezi něž patří **profesor Jeffrey Weeks**, který přislíbil přednesení jedné z plenárních přednášek.

Aktuální informace o programu nebo hostech a hostkách konference najdete na webových stránkách – www.konference-sexuality.eu – či na facebookové události. O osmém ročníku konference si už štěbetají i na Twitteru (#SexualityConfer).

PROČ ŽENY PEČUJÍ? GENDER A NEFORMÁLNÍ PÉČE O SENIORY¹/ RADKA DUDOVÁ, ROMANA VOLEJNÍČKOVÁ

Why Women Care? Gender and Informal Care for the Elderly

Abstract: Based on qualitative research of women that cared in the past or care now for their frail elderly mothers, this article aims to describe and explain some of the factors leading to the predominance of women in informal care for the elderly. The article builds on Sandra Harding's and Joan W. Scott's concept of gender. Their concept defines gender as a category operating at multiple interconnected levels. Based on the analysis of interviews with biographical components, we show the impact of cultural and structural factors on women's decisions to take care, and how these factors are gender structured. Among cultural factors we focus on the process of socialization; we analyse the effect of gender norms of care and the issue of cultural taboos in intimate care. Among structural factors we focus on paid work, the gender division of labour in the family and non/availability of formal care services. On the basis of caregivers' stories we show how these factors coherently and simultaneously strengthen the connection between women and providing hands-on care. We also identify emerging disruptions in this gender-conservative model of informal care.

Key words: gender, elderly care, narrative analysis

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.1.100>

Pečovateľská práca má ženskú konotáciu. Vzhľadom ke stále prevládajúcim kultúrnym predpokladom a stereotypom sú schopnosť pečovať a zároveň pečovateľské povinnosti obvykle pripisované ženám. Podíl žen, ktoré sa venujú péči o neso- bęstačné seniory, ať už v neformálnej alebo vo formálnej sfęře, výrazně převyšuje podíl mužů (Suitor, Sechrist, Gilligan, Pillemer 2011; Kotsadam 2011; Guberman, Maheu, Maillé 1992). Poskytování této péče může mít pro ženy určité negati- vní důsledky, například v ekonomické oblasti (Stark 2005).

V tomto článku chceme na základě kvalitativního vý- zkumu s biografickými prvky, zaměřeného na ženy pečující o své staré neso- bęstačné rodiče, popsat a vysvětlit některé faktory, které vedou k převaze žen v neformální péči o seniory. Vycházíme přitom z konceptualizací genderu v po- jetí Sandry Harding a Joan W. Scott, podle kterých gender působí na několika vzájemně provázaných úrovních. Ve vy- právěnění pečujících žen identifikujeme působení genderu na úrovni subjektivních identit, na úrovni sociálních institucí a na úrovni kulturních normativních konceptů.

Náš výzkum neumožňuje odpovědět na obecnou otázku, proč ženy pečují ve větší míře než muži. Na základě rozho- vorů s pečujícími ženami můžeme ale identifikovat faktory, které vedly naše vypravěčky k tomu, že se staly pečovatelka- mi (spíše než jiný člen rodiny, zejména spíše než jejich brat- ři), a na základě jejich příběhů porozumět tomu, jak gender vstupoval do jejich rozhodování a posléze do jejich pečov- atelské dráhy. Naším cílem je ukázat, jak gender na různých úrovních svého působení ovlivňoval rozhodnutí jedno- tlivých žen stát se či nestát se primární pečovatelkou, a částeč- ně také to, jaké dopady toto rozhodnutí mělo na jejich životy.

Východiska

Výzkumy v různých zemích světa ukazují, že většina péče o seniory se odehrává uvnitř rodiny, zpravidla je nepla-

cená a častěji ji vykonávají ženy než muži (cca v 60–80 % případech, liší se podle konkrétních studií). Podle výzkumu EUROFAMCARE (2006) v šesti evropských zemích vyko- návaly tuto péči ženy v 76 % případech, jejich průměrný věk byl 55 let. Nejčastěji se péče ujímají dospělá děti a životní partnerky/ partneři seniorky /seniora (mezinárodní data se neshodují v rozložení). Muži zpravidla nejvíce péče přijí- mají od svých partnerek a manželek, zatímco o ženy častě- ji pečují jejich příbuzné ženského pohlaví – dcery či snachy (viz Abel 1990; Stark 2005; Bracke, Christiaens, Wauterickx 2008). Muži také poskytují péči, ale méně často, pečují méně počet hodin týdně a zaměřují se na jiné typy aktivit (viz Gerstel, Gallagher 2001), případně tak činí jen ve speci- fických okamžicích své životní dráhy (Arber, Gilbert 1989; v českém prostředí Přidalová 2006).

V České republice je více než 80 % péče o starší osoby poskytováno rodinnými příslušníky (Svobodová 2006; Ne- šporová, Svobodová, Vidovičová 2008; Zavázalová 2001). Podle dat SHARE (2006–2007) je ČR (společně s Polskem) zemí s nejvyšším podílem neformální péče v Evropě (v pří- padě občasná potřeby je péče poskytována rodinou a přáteli v 97 % případech, v případě každodenní péče v 78,5 % (Bettio, Verashchagina 2010). České autorky uvádějí, že většinou (v 75–80 %) jsou primárními pečovatelkami ženy (Přidalová 2006; Zavázalová 2001; Svobodová 2006). Podle Zavázalové (2001) pečují o staré závislé osoby nejčastěji jejich dospělá děti (53 %), partneři či partnerky (21 %), další pří- buzní (10 %) nebo přátelé (16 %).

Výsledky výzkumu Vidovičové a Rabušice (2003) ukazu- jí, že intenzita pomoci stárnoucím rodičům je do velké míry ovlivněna pohlavím dítěte, které péči poskytuje. Co se týká časové frekvence péče, autoři uvádějí, že často svým rodi- čům pomáhá 34 % mužů a 50 % žen, zatímco zřídka svým rodičům pomáhá 36 % mužů a 19 % žen. Také data z výzku-

mu Životní dráhy 2010² vypovídají o vyšší participaci žen na neformální péči o stárnoucí členy rodiny, a to jak co se týče osobní a každodenní péče, ale i co se týče péče občasné. Z celkem 381 respondentek a respondentů, v jejichž rodinách bylo anebo je třeba každodenně pečovat o seniora, se většina dotázaných na této péči nějakým způsobem podílela, ženy mírně významněji než muži (92,7 % žen a 83 % mužů). Rozdíl byl ale mnohem výraznější při odpovědích na otázku, kdo „většinou“ poskytoval péči, tedy kdo byl primárním pečovatelem. V oblasti osobní péče, tj. běžné denní hygieny či krmení, to byly v 80 % ženy.

Existuje řada teoretických vysvětlení pro převahu žen v dlouhodobé péči o seniory. Jejich přehled přinesla například studie Marie Přidalové z roku 2006. K těmto vysvětlujícím konceptům patří: 1. vliv rané genderové socializace; 2. role strukturálních faktorů (společensky ustavená genderová dělba práce, nerovné pozice na pracovním trhu a obecně ve společnosti); 3. afektivní pouto či důvěrnost vztahu (mezi matkou a dcerou); 4. preference péče od dítěte stejného pohlaví (přičemž matek je v populaci nesoběstačných seniorů významně více než otců); a 5. genderově odlišná normativní očekávání v rámci závazku mezigenerační solidarity (od žen je normativně očekáván spíše podíl na osobní péči „o tělo“, zatímco na muže se vztahuje očekávání pomoci s jinými „netělesnými“ záležitostmi a aktivitami, které jsou méně časově náročné). Všechna tato vysvětlení jsou relevantní. Přesto se ve světle empirických důkazů jednotlivě jeví jako nedostatečná, jelikož nevysvětlují variabilitu praktik a vymykající se případy (Přidalová 2006).

Každé vysvětlení se totiž zaměřuje jen na jednu dílčí dimenzi problému a nevysvětluje vyčerpávajícím způsobem, proč v případě, že v rodině existuje potenciální ženská pečovatelka, je velmi pravděpodobné, že to bude právě ona, kdo se této role „samozřejmě“ a „přirozeně“ ujme. Hlubší vysvětlení lze najít v obecných teoriích genderu, které tyto dimenze propojují. V naší analýze se inspirujeme konceptualizací genderu v pojetí Sandry Harding a Joan W. Scott.

Sandra Harding (1986: 52–56) definuje (vedle pouhého numerického podílu žen a mužů v určité oblasti) další tři úrovně, na jakých se gender projevuje a působí v sociálním životě a které genderová analýza musí nutně zahrnout. Jedná se o úroveň symbolickou – preferované vyjádření genderového symbolismu, o úroveň genderové dělby práce v rámci společnosti a o úroveň genderových identit. Při zkoumání toho, proč ženy v pečovatelských rolích převažují, tedy musíme věnovat pozornost za prvé tomu, jak jsou v naší kultuře konstruovány femininní a maskulinní identity, tj. jaké sebe prezentace a sebepercepce jsou kulturně podporovány a povzbuzovány, pokud chce daná osoba být považována a cítit se jako „správná žena“ nebo „správný muž“. Za druhé, jak je péče zasazena do širšího systému dělby práce ve společnosti, konkrétně v rodině a na pracovním trhu. To znamená, jaké aktivity jsou pokládány za vhodné a žádoucí pro muže a pro ženy, a také jak jsou tyto

aktivity společensky oceňovány a uznány. A za třetí, jaké se v dané kultuře vyskytují genderové symboly a ideologie vztahující se k péči.

Joan W. Scott (1986) chápe gender jako základní prvek utvářející sociální vztahy, založený na vnímaných odlišnostech mezi pohlavími. Jako takový působí na čtyřech úrovních: 1. na úrovni kulturně dostupných symbolů a mýtů; 2. na úrovni normativních konceptů interpretujících význam těchto symbolů a posléze vyžadujících určité typy jednání (přičemž toto jednání je jimi definováno jako jediné správné a nezpochybnitelné); 3. na úrovni sociálních institucí a organizací (příbuzenství, pracovní trh, vzdělávací systém, politika); 4. na úrovni subjektivní identity (socializace, přijetí/konstrukce maskulinní či femininní identity). Tyto čtyři úrovně vždy působí společně, nikdy není jedna izolovaná od ostatních. Úlohou analýzy by mělo být odhalení a porozumění vztahům mezi nimi.

Podobně Nancy Chodorow (1987) zdůrazňuje, že teorie vysvětlující předávání pečující role pouze v rámci socializace pracují jen s určitým výsekem problému a zároveň pečovatelsví drží v izolaci od ostatních společenských institucí a aktivit. Cyklický charakter předávání pečující role vysvětluje pomocí dělby práce na základě pohlaví, která je součástí společenských institucí (rodina, manželství, pracovní trh), kdy společenský řád ospravedlňuje a legitimizuje působení těchto institucí a současně i dělbu práce jako něco „přirozeného“. Pokud jsou ženy vystavovány těmto legitimizujícím argumentům od narození, umožňuje tento systém ženy psychicky připravovat na pečující roli (a potažmo vytvářet i „identitu pečující ženy“) a zároveň to v ženách vyvolává pocit přirozenosti „pečujícího údělu“. Právě prostřednictvím osobnostních rysů se přenášejí tyto atributy a vytváří se očekávaná identita, ale zůstává skryto, že právě tyto identity jsou výsledkem společenských institucí, které nás formují (Chodorow 1987).

V tomto textu zjednodušujeme tyto modely na dvě skupiny faktorů, které určují genderovaný charakter dlouhodobé péče o staré závislé osoby. Na jedné straně se jedná o kulturní faktory, které se projevují na úrovni identit a na úrovni symbolicko-normativní (genderové identity; hodnoty, normy, očekávání a genderové ideologie přítomné v dané společnosti)³. Díky nim je volba ženy jako primární pečovatelky v rodině vnímána jako přirozená, samozřejmá, správná či jediná možná. Tyto faktory se mohou projevovat např. v odlišné povaze genderové socializace žen a mužů, ve společenských a osobních normách správné péče či v přijetí tabu intimní péče od osob jiného pohlaví.

Na druhé straně jsou to strukturální faktory, které vedou k tomu, že volba ženy jako pečovatelky může být fakticky schůdnější, jednodušší, praktičtější nebo je jako taková všemi zúčastněnými aktéry vnímána. Jedná se o úroveň společenských institucí: o genderovou dělbu práce v dané společnosti, nastavení pracovního trhu, rozdělení rolí v rodině či organizaci dalších společenských institucí (péče o děti, formální péče o seniory).

Tyto dva typy faktorů jsou propojené a vzájemně se ovlivňují. Cílem tohoto článku je popsat jejich působení a vztahy a porozumět jim na základě vlastního empirického výzkumu. V životních příbězích našich komunikačních partnerek identifikujeme momenty, kdy došlo k přijetí pečovatelské role; interpretace motivů, které je vedly k rozhodnutí poskytovat osobní péči, a obecně kulturní a strukturální podmínky, jež v různých okamžicích života vedly jejich volbu. Usilujeme tak o prohloubení porozumění tomu, jak v případě dlouhodobé péče společně fungují jednotlivé úrovně genderového řádu. Jakým způsobem konstruují ženy svou identitu – v jaké míře je pečování součástí jejich pojetí femininity? Jak se v jejich vyprávěních odrážejí genderové hodnoty a normy? Nakolik jsou sociální struktury a instituce, se kterými se ve svých životech a v rámci pečování setkávají, genderované?

Metodologie

Výzkum, ze kterého vycházíme, byl zaměřen na ženy, které stanuly před nutností zajistit péči o své stárnoucí a závislé matky, případně oba rodiče. Toto zaměření výzkumného vzorku vyplynulo z dostupných demografických a sociologických dat, podle kterých je právě toto uspořádání péče v rodinách nejčastější.⁴ Podle stejné logiky se výzkum zaměřil na starší ženy – komunikační partnerky samy se nacházely ve věku 50–60 let, matkám, o které pečovaly, bylo 75 let a více. Výzkumný vzorek byl úmyslně teoreticky vybrán tak, že v části případů (celkem 16) již opečovávaná osoba zemřela, zatímco v jiné části (celkem 8) situace péče v době rozhovoru trvala. Rozhovory byly prováděny v Praze a ve středních a malých obcích v okolí Prahy a v západních a v jižních Čechách.

Rozhovory byly vedeny „kvazibiografickou“ metodou. Použitý postup nevycházel přísně z pravidel daných metodologií biografického rozhovoru (viz Schütze 1999; Rosenthal 2004). Přesto byl ale částečně využit přístup biografické sociologie. Péče o stárnoucí rodiče byla zkoumána jako jedna životní etapa v perspektivě celého životního běhu komunikačních partnerek. Téma péče bylo uchopeno jako vyvíjející se v čase, s přesahem do méně i více vzdálené minulosti i do budoucnosti. Nejednalo se tedy o průřezové zachycení současné situace, ale o „příběhy péče“ zachycující časovou perspektivu péče. Komunikačním partnerkám byla nejprve ponechána volnost při vyprávění vlastního příběhu, s doplňujícím dotazováním ve druhé části rozhovoru.

Analýza pak kombinovala „narativní analýzu“ s „analýzou narativů“ (Polkinghorne 1995). V prvním kroku jsme se zaměřily na časování a průběh každého jednotlivého příběhu prostřednictvím vytvoření tabulky či „mapy“ příběhu. Do té byla zaznamenána všechna klíčová data a časování událostí v životě vyprávěčky, následně její vlastní interpretace těchto událostí a posléze naše analytické poznámky. Ve druhém kroku jsme se obrátily ke klasickému postupu kódování a vytváření kategorií využívaném v rámci zakotvené teorie. Analyzovaly jsme tedy všechny rozhovory, přičemž

jsme vyhledávaly klíčové pasáže vypovídající o strukturálních souvislostech životů našich komunikačních partnerek, o intersubjektivních zkušenostech, o institucionálních bariérách či zdrojích, o sociálních hodnotách a o strategiích zvládání různých životních situací. V závěrečném kroku jsme propojily analýzu jednotlivých příběhů a systému kategorií do jednoho interpretačního rámce – do kolektivního analytického příběhu (Charmaz 2003).

Při analýze jsme využily přístup „strukturálního čtení“ narativů popsaný Umut Erel (2007). Podle Erel životní příběhy umožňují nejen zkoumat proces konstrukce subjektivní a kolektivní identity a vytváření jednoty a smyslu vlastního života (kulturní čtení biografických rozhovorů), ale i odhalovat a analyzovat dopady sociálních struktur na lidi (strukturální čtení). Vyprávěný životní příběh v sobě spojuje informace o tom, jak sociální instituce, např. legislativa, sociální politiky, systém vzdělání či instituce pracovního trhu, ovlivňují (omezují či uschopňují) jednání člověka v různých životních situacích, a zároveň informace o tom, jak tento člověk aktivně tyto vlivy využívá, brání se jim, vnímá a interpretuje jejich působení. Přístup strukturálního čtení poskytuje prostor pro kritickou analýzu a „problematizování toho, co by jinak mohlo být příliš jednoduše viděno jako arbitrárně a individuálně konstruované, řízené a udržované“ (Gubrium, Holstein 2003: 240).

Samozřejmost přijetí pečovatelské role

„To mně bylo jasné, že to bude do furt. To mně bylo úplně jasné, ale o tom jsem vůbec nepřemýšlela. (...) A co bylo nutné, tak jsem udělala a nějak jsem o tom neuvažovala.“ (Diana, 63 let, VŠ, pracující důchodkyně – pedagožka)

„...takže tam nepřišlo vůbec v úvahu, že by někdy jako šla někam jinam, nebo to. To prostě zůstala v baráku.“ (Tamara, 62 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Rozhodnutí pro domácí neformální péči a vlastní přijetí role primární pečovatelky bylo prezentováno jako samozřejmé. Komunikační partnerky neuměly, nebo ani nechtěly, vysvětlit, proč se staly pečovatelkami. Zejména na počátku vyprávění svého příběhu řada z nich uvedla, že to, zda budou o matku pečovat či nikoliv nebylo předmětem žádných úvah či dlouhého rozhodování. Bylo jasné, že matka zůstane doma, a v rodině nebyl nikdo jiný, kdo by se o ni postaral. Primární pečovatelská role byla přijata automaticky, protože „to tak vyplynulo“, protože „s tím počítaly“ nebo proto, že si „neuměly představit, že by to mohlo být jinak“.

Pokračování příběhů ale postupně ukázalo, že o tak úplně samozřejmé a automatické přijetí role primární pečovatelky se nejednalo. Vyprávění postupně odhalovala další interpretace a úvahy, poukazující na faktory, které do rozhodování vstupovaly, a události, které samozřejmost tohoto rozhodnutí zpochybňovaly. Tato samozřejmost může být výsledkem zpětné interpretace tehdejších událostí ze současné

ho pohledu, kdy vypravěčka již ví, že se péče zhostila dobře a naplnila tak společenskou normu. Ve skutečnosti bylo ale rozhodnutí pečovat ovlivněno sledem mnoha různých událostí a faktorů, které vyústily v daný výsledek. Řada těchto faktorů byla přitom genderově podmíněna.

Toto „znesamozřejmění“ samozřejmosti péče lze nejlépe ukázat na příběhu Lucie, která svou roli v péči o matku nejprve prezentovala jako samozřejmou: „*Já jsem to brala, že o tu mámu se jednou postarám.*“ Dále ale vyprávěla, že když matčin zdravotní stav vyžadoval dvacetičtyřhodinovou péči, nejprve uvažovala o tom, že by matku umístila do institucionální péče. V okamžiku, kdy její matka přestala být soběstačná, Lucie pracovala jako dělnice a do důchodu měla odejít až 13 měsíců poté. To, že ještě nebyla v důchodu, bylo z jejího pohledu důvodem, proč se péče o matku nemohla okamžitě ujmout.

„Ona potom upadla maminka, zlomila si nohu v krčku a vlastně to strávila 13 měsíců, že byla v nemocnici, na LDNce, vždycky jí z oddělení přendali na LDNku, protože já jsem ještě chodila v tu dobu do práce a neměl se kdo o ní starat.“ (Lucie, 60 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Teprve v okamžiku, kdy Lucie dosáhla důchodového věku, začala uvažovat o tom, že by se péče ujala. Do té doby péči zajišťovala zdravotnická instituce. Lucie se vyjádřila, že si neumí představit, jak by to udělala, kdyby jí do důchodu zbývala ještě delší doba:

„Taky jsme tenkrát říkali, jak bychom to bývali asi dělali [kdybych nebyla v důchodu, pozn. aut.], musela by bývala maminka někam asi jít na ten čas, než bych byla já doma. Protože to by opravdu nešlo.“ (Lucie, 60 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Práce, a zejména nedosažení věku nároku na odchod do důchodu, tak byla Lucií vnímána jako legitimní důvod, proč případně celodenní péči neposkytovat. Podobně byla vysvětlována i neúčast bratra na péči o matku:

„Brácha je mladší jak já, tomu bylo teď 51, tak on je o hodně mladší, on taky nemohl zůstat z práce doma. Švagrová taky ne, jsou mladý. A vlastně i kdyby on si býval vzal maminku nahoru k sobě, tak zase by s ní nebyl nikdo doma. Nešlo to.“ (Lucie, 60 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

I poté, co již dosáhla důchodového věku, ale Lucie zvažovala nejprve umístění matky do institucionální péče:

„A po těch 13 měsících potom bylo na nás, jestli si ji teda vezmeme domů, anebo jí budeme muset někam umístit. Jenomže místo nebylo, jako hned, aby bylo místo. Tak jsme si ji vzali domů, ale já už jsem v tu dobu byla v důchodu, tak jsme se o ni starali jako doma.“ (Lucie, 60 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Kvůli nedostatku volné kapacity se ale rozhodla jinak, a v průběhu času se dále utvrzovala v tom, že neformální péče byla nejlepším řešením, a institucionální péče se pro ni stala nemyšlitelnou alternativou. Přijetí pečovatelské role tak bylo podmíněno vnějšími okolnostmi – nástupem do důchodu, absencí jiného vhodnějšího neformálního pečovatele či pečovatelky a nedostupností kvalitní institucionální péče. Přesto bylo toto rozhodnutí komunikační partnerkou zpětně rekonstruováno jako „samozřejmé“ a na začátku příběhu bylo jako takové představeno.

I další komunikační partnerky na začátku příběhu hovořily o samozřejmosti poskytnutí péče rodinným příslušníkům, nicméně jejich další vyprávění onu samozřejmost problematizovalo. Rozhodnutí poskytnout péči bylo ve skutečnosti doprovázeno řadou nevyjasněných otázek, plánování, rozhodování a přemýšlení. Pečující přemýšlely nad časovou a prostorovou disponibilitou, nad ne/možným umístěním opečovávané osoby do institucionálního zařízení, nad přijatelností či nepřijatelností neposkytnutí celodenní péče a nad dalšími faktory, které mohou vyústit v rozhodnutí pečovat. V další části ukážeme, jak jsou tyto faktory vstupující do rozhodování genderově strukturované.

Kulturní faktory

Při vysvětlení toho, proč komunikační partnerky nejprve interpretovaly přijetí role primární pečovatelky jako automatické a samozřejmé, se nejprve zaměříme na úroveň subjektivních identit. Jak dotázané ženy konstruovaly svou femininní identitu, jakou sebe prezentaci a sebepercepci vnímaly jako kulturně podporovanou a žádoucí? Jaká normativní očekávání spojená s genderem na sebe vztahovaly nebo pociťovaly od svého okolí? Jaká normativní očekávání vztahovaly následně na své děti – dcery a syny?

Socializace

O socializaci uvažujeme jako o výchově k očekávané ženské pečující roli. Navazujeme tak na teorii Nancy Chodorow (1987) o cyklické reprodukci mateřství. Rozhovory ukazují, že socializační faktory v přejímání pečující role fungují směrem k pečující osobě (od původní rodiny) i směrem od pečující osoby (k dětem pečujících). Vliv socializačních faktorů lze ukázat na příběhu komunikační partnerky Tamary.

Tamara se dva roky starala o svou matku, která po pádu ze schodů vyžadovala dvacetičtyřhodinovou péči. Tamara měla bratra, který byl těžce nemocný. Na začátku příběhu však Tamara vyprávěla o tom, jak bydlela se svou matkou a rodinou v jednom rodinném domku a jak se pro ni poskytnutí domácí péče stalo samozřejmostí. O bratrovi se však hned (podobně jako Lucie) nezmínila. Až v další části rozhovoru, v reakci na dotaz po sourozencích, Tamara bratra „vyvázala“ z důvodu jeho nemoci. Zajímavé bylo, že z péče stejně tak „vyvázala“ i manželku bratra, která je rovněž nemocná. Vysvětlování „vyvázání“ bratra zároveň se zdůrazněním nemoci jeho manželky ukazuje společenskou nor-

mu pečující ženy (péči o matku Tamara nevztahovala jen na bratra, ale i na švagrovou; tu dokonce uváděla na prvním místě ještě před bratrem).

„Tam je to daný tím, že i švagrová i bratr jsou těžce nemocní. Švagrová má epilepsii a je po operaci hlavy a bratr je po operaci, asi po třech operacích slinivky břišní. Tak na ně to nepřicházelo v úvahu.“ (Tamara, 62 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Zkušenost s péčí o matku nebyla Tamařinou první zkušeností s dlouhodobou péčí o seniora. Tamara dříve spolu s matkou pečovala o babičku a dědu. O ně primárně pečovala Tamařina matka a Tamara s péčí pomáhala, protože v té době ještě pracovala, kdežto její matka již ne. Tamara měla ve své matce „pečující vzor“ matky, která se také postarala o své rodiče. Tamara vnímala péči o stárnoucí rodiče jako povinnost a samozřejmost. Poté se snažila poskytnout matce rovněž domácí péči, kterou si ona sama přála:

„No, jenže předtím jsem pečovala ještě o její maminku, o babičku. Ta bydlela taky s náma a ta si taky přála, aby mohla zemřít tady, tak jsme jí to taky umožnili. A jako svoji mamince potom jsem slíbila, protože maminka vždycky říkala, že babička měla krásnou smrt, zemřela mezi svýma. Tak jsem jí to tedy taky slíbila, že to.“ (Tamara, 62 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Tamara s matkou se staraly ještě o dědu. Ve vyprávění o péči o dědu začala Tamara hovořit o pocitu povinnosti postarat se o stárnoucí rodiče. Tento pocit se promítal do jejich představa o domácí péči o matku.

„My jsme taky pečovaly o dědečka jako to, ten byl po mrtvici (...), to byl taky ležák (...) a já jsem s tím šla do toho, už jenom ne jako z pocitu, že jim něco dlužím, ale z pocitu, prostě to se musí udělat.“ (Tamara, 62 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

V příběhu Tamary bylo patrné, že došlo k „přenosu“ pečující role z matky na dceru, která stejně jako její matka vnímala pomoc stárnoucím rodičům jako samozřejmou. Ve svém příběhu Tamara hovořila o pocitu dluhu a povinnosti rodičům pomoci, avšak v průběhu vyprávění o její zkušenosti s péčí o matku se vynořovaly další roviny, které samozřejmost a povinnost péče „narušily“. Například když vyprávěla o momentech, kdy se cítila vyčerpaná a říkala si, že je to konec a že takhle už to dál nepůjde. Přitom díky vzoru pečující matky péči vnímala jako samozřejmou a nepředstavovala si, že se může setkat s nějakými překážkami nebo že nebude schopna tyto překážky překonat.

K socializačním faktorům patří také předávání modelu nebo vzorů od pečující osoby směrem k dětem. Během rozhovorů se vynořovala otázka, zda by samotné pečovatelské ženy chtěly (v případě že budou nesoběstačné), aby jejich

děti o ně pečovaly. Samotná zkušenost domácí péče v rodině v mnoha případech podnítila rodinnou diskusi o budoucí péči o pečující osobu v době, kdy už nebude schopna se o sebe postarat. Právě v této oblasti se nejjasněji projevilo, nakolik komunikační partnerky spojovaly péči s ženskou identitou a jak normy týkající se péče vztahovaly primárně na ženy. Očekávání spojené s péčí kladly téměř výhradně na své dcery, zatímco o synech jako budoucích pečovateli nevažovaly, případně je explicitně z péče vyvažovaly jen na základě jejich genderu:

„Takhle asi bych se takovýho věku nechtěla ani dožít, aby se o mne musel někdo starat. Protože ono je něco jinýho, když je to matka, je to dcera. Já jsem dcera, teď mám syny, co můžeš od kluků očekávat? Tam akorát jde o to, jak se k tobě postaví třeba pak ta snacha.“ (Věra, 63 let, SŠ, pracující důchodkyně – pedagožka)

Některé komunikační partnerky uvažovaly, že se jejich syn či synové budou schopni o ně ve stáří postarat, a zdůvodňovaly to přítomností specifických femininních charakteristik u svých synů:

„Co, (smích) víte, to je kluk. Od kluků člověk, že by vás někde nechal, nebo to, to určitě ne, staral by se, ale protože on je ještě takový soucitný jako, to, že má poslední korunu a je sbírka na něco, tak on to tam dá. Ale myslím si, že ti kluci už, nevím no, jak bych to řekla.“ (Jarmila, 72 let, vyučená, pracující důchodce, pův. dělnice)

Lucie, která měla tři děti, dva syny a jednu dceru, nejprve hovořila o dceři, teprve po nějaké době jsme se z jejího vyprávění dozvěděly, že má dva syny, ale budoucí péči a priori předpokládala u své dcery:

„Ale víte co, my jsme si řekli s manželem, že dokud jsme spolu, že si prostě jeden druhému pomůžeme. A až zůstane jeden sám (...), budeme muset někam jít. Protože to, co jsem zkusila já, nechci, aby to prostě absolvovala moje dcera. Za prvé ona je o hodně mladší (...), že jsou poměrně mladý, a nechci, aby přinesli takovou obět, jako jsem přinesla já.“ (Lucie, 60 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Příběh Lucie ukazuje na snahu udržení cyklického modelu předávání pečujícího vzoru z matky na dceru. Zároveň ale Lucie zdůrazňuje, že si sama vyzkoušela, co obnáší dvacetihodinová domácí péče a nechtěla by, aby její dcera podstoupila stejnou zkušenost. Tato tvrzení podle nás ukazují několik důležitých zjištění. Za prvé, odlišná socializace synů a dcer ze strany matky může ovlivňovat snazší přijetí pečovatelské role ze strany dcer a tím také částečně vést k numerické převaze žen jako pečovatelek. Za druhé, rozhodnutí, že nechce, aby děti podstoupily stejnou náročnou a stresující zkušenost jako ona, může do určité míry nabourávat představu péče jako samozřejmé aktivity, kte-

rou ženy vykonávají bez negativních pocitů (stresu, únavy, vyčerpanosti, touhy tzv. mít chvíli klid apod.). Přání, aby děti nepodstoupily tutéž zkušenost, zpochybňuje představu samozřejmé laskavé péče, kterou děti poskytují rodičům – v péči si Lucie uvědomovala momenty, kdy si říkala, že to dělá z lásky k matce, pro její dobro apod., a také si uvědomovala i chvíle, kdy toho na ni bylo moc a kdy už nevěděla, jak dál:

„Ale to byl očistec, to vám řeknu. Protože ráno v půl sedmý vstát, umýt ji, z pleny vyndat, umýt ji, to byl vždycky problém.“ (Lucie, 60 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Normy péče

Odlišná socializace dívek a chlapců je provázána odlišnými společenskými (a rodinnými) očekáváními od mužů a žen. Tato očekávání jsou další součástí působení genderového řádu v rovině kulturních faktorů. Působení společenských norem péče v životech pečovatelek lze analyzovat na základě příběhu komunikační partnerky Sylvy.

Sylva se v době rozhovoru již několik let starala o oba rodiče. Rodiče žili v rodinném domku přes ulici a Sylva za nimi každý den chodila a pomáhala jim (otec byl poměrně fyzicky fit, ale její matka po nemoci vyžadovala pomoc s úkony, jako je oblékání, hygiena, krmení apod.). Určitou část péče zastal otec Sylvy, takže po otcově úrazu byla Sylva postavena před rozhodnutí, zda si na nějakou dobu vezme rodiče k sobě, což nakonec udělala.

Teprve v průběhu vyprávění svého příběhu nám Sylva sdělila, že s rodiči bydlí její bratr, který se ale odmítá na péči intenzivněji podílet. Podle Sylvy je to důsledek diskuse, zda matku po nemoci vzít domů, nebo pro ni najít ústavní péči. Sylva chtěla, aby matka byla doma a ona za ní mohla docházet a starat se o ni. Po celou dobu vyprávění, když hovořila o zdravotním stavu otce a o matčině anabázi po nemocnicích a rehabilitačních ústavech, Sylva hovořila vždy o tom, jakou péči poskytuje ona, jak o matku pečuje otec, ale o bratrovi a jeho ženě se (podobně jako další komunikační partnerky) zmínila, teprve když se tazatelka zeptala na další rodinné příslušníky a jak s péčí pomáhají. Sylva na začátku svého vyprávění bratrovu rodinu, i když bydlí s rodiči v jednom domě, v otázce péče o matku „zatajila“, i když, jak se ukázalo v příběhu dále, chtěla, aby se bratr i bratrova žena do péče zapojili víc.

Když vyprávěla o diskusi s bratrem, zda matku vezmou domů či nikoliv, Sylva hovořila o „povinnosti“ zajistit matce co nejlepší péči:

„Bratr nebyl srozuměn s tím, že jde mamka domů, považoval to za nerozumný řešení, chtěl najít jiný řešení. Prosadila jsem to, protože jsem považovala za povinnost a za dobu, kterou tady je, už to únosný je. S nějakým vypětím to je možný, takže jsem to prosadila, ten teda potom ustoupil, ale pochopitelně se angažuje minimálně.“ (Sylva, 57 let, VŠ, zaměstnaná – vedoucí pobočky)

Později Sylva vyprávěla o tom, jak se bratr v péči angažuje, což ale ona považovala za nedostatečné. Měla tedy svou představu o normě určující, jak „správně“ pečovat, ale bratr podle jejího mínění tuto normu nesplňoval. To, že bratr bral matku na procházku nebo jí dovezl jídlo, bylo podle Sylvy málo. Sylva se ale dále v příběhu dostala k jakési smyčce – chtěla by, aby se bratr angažoval víc, ale zároveň sama řekla, že po bratrovi vlastně ale nemůže chtít, aby například matku přebalil. Sylva jako žena považovala intimní úkony péče za svou práci, a i když bratra nevyloučila z péče o matku úplně, vyloučila ho jakožto muže z intimní péče.

„Takže vozí to jídlo, pak s mamkou chodí (...). A když to takhle jako shrnu, tak to je veškerá činnost, co zajišťuje J. [bratr, pozn. aut.]. Za mě je to hrozně málo a nevím, proč se to takhle vyhranilo, proč jsme nebyli schopní si na rovinu říct, jeden týden ty a jeden týden ty a nebyl by žádný problém (...). Nemůžu tomu bratrovi říct, tak mamku přebal. Můžu, ale neudělám to, to je blbost. To ani mamku na záchod nedovede a ani to po něm nechci.“ (Sylva, 57 let, VŠ, zaměstnaná – vedoucí pobočky)

Sylva ale v dalším vyprávění vztahovala tuto normu „ženského“ péče na svou švagrovou, která by podle ní měla rodičům manžela pomáhat. Uvítala by, kdyby na ni mohla určitě druhy péče delegovat. Zatímco u bratra zdůraznila, že po něm určité úkony nemůže chtít, od švagrové tuto pomoc očekávala na základě toho, že se „přivdala“ do majetku jeho rodičů.

„Já teda jsem toho názoru, že když se žena přivdá do rodiny, je součástí té rodiny, že když dokáže žít a užívat majetek, který ty lidi vybudují a žít v tom, tak asi-, nebo žije s tím synem těch rodičů, tak svým způsobem je povinná i ta žena nějakou měrou přispět jakoby na tom stáří.“ (Sylva, 57 let, VŠ, zaměstnaná – vedoucí pobočky)

Sylva v průběhu vyprávění postupně přiznala, že od bratra očekává větší zapojení do péče, a byla velice kritická vůči pomoci, kterou bratr matce poskytuje, v dalším vyprávění však začala Sylva vztahovat normy péče daleko více a intenzivněji na svou švagrovou. Malá angažovanost bratra v péči o matku tak byla nakonec prezentována jako nedostatek jeho ženy. Příběh Sylvy ukazuje, nakolik je vykonávání péče konstruováno komunikačními partnerkami jako povinnost ženy.

Tabu intimní péče

Příběh Sylvy otevírá další téma, které ukazuje na působení genderového řádu na kulturní úrovni, a sice téma intimní péče. Vypravěčky sdílely přesvědčení, že tato péče by dospělému neměla být poskytována osobou opačného pohlaví. Nepovažovaly za žádoucí, aby tento typ péče jejich matce poskytoval jejich bratr. Je otázkou, nakolik za tímto vyjádřeným názorem stálo nevyřčené přesvědčení, že se jedná

o „ženskou práci“ a kulturní prezentace žen jako schopnějších a vhodnějších pro tuto práci, a nakolik je hlavním důvodem stud matky před dítětem opačného pohlaví. Rozhovory bohužel neumožnily porovnat tuto situaci se situací, kdy intimní péči vyžadoval muž – otec.

Péče o tělo představuje překročení řady nevyřčených kulturních a osobních hranic. V současných společnostech vlivem „civilizačního procesu“ (Elias 1994) došlo k odosobnění a „odtěsnění“ sociálních interakcí, kdy tělo je vnímáno jako soukromé a intimní a blízký tělesný kontakt je minimalizován na sexuální vztahy a vztahy rodičů (matek) a malých dětí. Tělo a jeho projevy jsou vnímány jako špinavé a znečišťující (Hall 1969). Pro práci s tělem je charakteristický nízký stupeň společenského uznání a ohodnocení (England, Budig, Folbre 2013). Podle Twigg (2004) je obecně vnímána jako ženská práce, pro muže nevhodná a ponižující.

Téma intimní péče lze analyzovat na příběhu komunikační partnerky Tamary. Tamara se dva roky starala o matku, jejíž zdravotní stav vyžadoval dvacetičtyřhodinovou péči. Tamara tedy matce pomáhala s velice intimními úkony, jako je osobní hygiena a přebalování. Pomáhání s takovými úkony může být pro pečující osobu i pro opečovávanou osobu stresující a ne každý pečující je schopen zvládnout poskytovat péči v takovém rozsahu. Z pohledu opečovávané osoby může hrát roli strach z přílišné intimity a z příznání závislosti a ztráty kontroly a tedy i ohrožení vlastní identity. Z tohoto pohledu může být také chápáno jako přijatelnější, když je okruh osob poskytujících tento typ péče v domácnosti co nejvíce omezen, nejlépe jen na jednu osobu – primární pečovatelku.

Tamara bydlela s manželem, dětmi a matkou v jednom domě více než šedesát let, takže matce začala pomáhat již dříve při prvním zhoršení zdravotního stavu. Právě fakt, že s matkou bydlela již několik let a s postupně se zhoršujícím zdravotním stavem matce pomáhala, pro ni intimní péče podle jejích slov nepředstavovala takovou překážku. Sama hovořila o pocitu dluhu a lásky k opečovávané osobě. V průběhu vyprávění svého příběhu o zkušenosti s domácí péčí začala Tamara zdůrazňovat svou nezastupitelnost v těchto úkonech a pocit dluhu a lásky ustupoval do pozadí:

„... přišel syn nebo neteř, od bratra dcera, ta taky říkala „teto já ti pomůžu“, ale víte co vám řeknu, každé na to nemá žaludek (...), tak ani jsem jim to nezazlívala, že mi třeba pomohli ji zvednout nebo otočit, a to ostatní jsem dělala sama, protože někdo to třeba nesnáší. Jo vidět třeba ty proleženiny, nebo já nevím, podělaný prakticky anebo pozvracenou postel a to.“ (Tamara, 62 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Rodina Tamaře pomáhala (zejména děti a manžel), ale ona pociťovala, že tu nejlepší péči může dát matce jen ona, zejména proto, že jen ona jí může poskytnout intimní péči, aniž by se matka cítila nepříjemně. Tamara ale neměla sílu s matkou manipulovat sama. Bylo tedy potřeba, aby jí někdo pomáhal, zpravidla její manžel. Tamara v těchto situacích

pociťovala matčin stud, takže požádala o pomoc s otočením v posteli, poté matku převlékla, a když byla matka oblečená, požádala opět o pomoc s uložením matky do postele.

„Manžel mi teda pomáhal zvednout ji z postele nebo při tom přebalování, bylo to hrozně těžký, protože ona byla úplně při smyslech a těžko se smířila s tím, že vlastně zeťák na ni šahá, jo, že je u toho, když se dělá hygiena (...), akorát tam byla ta stydlivost před tím mým manželem. Že se styděla. Jo, no tak víte co, bylo jí teda osmdesát a to ten pocit stydlivosti asi už je víc zakořeněn. Ale musela si to nechat udělat, protože jinak sama bych to nezvládla třeba to přebalování nebo tak.“ (Tamara, 62 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

Účast manžela na intimní péči byla spíše výjimkou potvrzující pravidlo – Tamara cítila, že by to měla být výhradně ona jako dcera, kdo by měl matce poskytovat tento typ péče. Když vyprávěla o pomoci manžela, zdůrazňovala, že to bylo jen proto, že ona sama by to fyzicky nezvládla, a snažila se minimalizovat jeho podíl na této péči.

Příběh Sylvy a příběh Tamary ukazuje, nakolik je pečovatelkou i opečovávanou osobou intimní tělesná péče vnímána jako určité společenské tabu. Pokud tento typ péče musí poskytovat dospělé osobě jiná dospělá osoba, měla by to podle vyprávěček být ideálně jen jedna osoba, a to ta nejbližší, tedy primární pečovatelka (pouze ve dvou případech se o tuto práci dělily sestry). Tímto způsobem není opečovávaná osoba nucena vzdávat se kontroly nad svým tělem před „cizinci“ a zachovává si co nejvíce důstojnosti.

Tato práce byla komunikačními partnerkami, včetně těch, které pečují s láskou a o péči jinak vyprávějí pozitivně, vnímána jako obtížná práce – něco, co se musí udělat, i když to není právě příjemné. Některé z nich se setkaly s reakcí od svých bratrů, že oni tuto práci dělat nebudou, případně jim samotným připadalo nevhodné o to bratra požádat. Pečovatelky vnímaly samy sebe jako dostatečně zkušené a odolné, takže jim tento typ péče již nepůsobil problémy, ale předpokládaly, že „to není pro každého“. V důsledku to znamenalo, že se primární pečovatelka stávala takřka nezastupitelnou, a to právě v okamžiku, kdy byla péče nejnáročnější a nejintenzivnější.

Genderově odlišná socializace k péči tak vedla k přijetí určitého typu identity, v rámci které ženy prezentovaly samy sebe jako „samozřejmé“ pečovatelky, a obecně ženy pokládaly za vhodnější pečovatelky než muže. Tabu poskytování intimní péče jinými osobami než primární pečovatelkou pak vedlo k dalšímu posílení jejich pečovatelské identity a k přesvědčení o vlastní nezastupitelnosti v pečovatelské roli. Pečování je ale propojeno s dalšími společenskými institucemi a aktivitami a příběhy žen ukazují, že jejich rozhodnutí pečovat nelze vysvětlit jen jako výsledek genderové socializace či působením genderově odlišných kulturních norem. Dá se říct, že tyto faktory je k péči „předurčily“, to, že se pro ni nakonec skutečně rozhodly, bylo podmíněno působením dalších, strukturálních faktorů.

Strukturní faktory

Nyní se soustředíme na poznání vnějších struktur a institucí, které formovaly životní běhy komunikačních partnerů a partnerů. Podle Bertaux (2003) jsou vyprávěny životní příběhy, získané formou sociologického interview, jedinečným nástrojem pozorování těchto struktur. Jakmile jich shromáždíme dostatečné množství, abychom je mohli mezi sebou srovnávat ve vztahu k jednomu sociálnímu kontextu nebo zkoumanému problému, začnou se zviditelňovat „mocenské sociální linie“ (*lignes de force sociales*), objektivně existující sociální struktury, které tvarují sociální i historické procesy. Když lidé vyprávějí svůj životní příběh, popisují, jak ve svých zkušenostech sami naráželi na tyto linie, jak se jim pokoušeli přizpůsobit, jak jim tyto struktury zabránily cosi učinit či naopak jim poskytly neočekávané zdroje (Bertaux 2003: 40).

Disponibilita žen a placená práce

Při vysvětlování toho, proč se zrovna ony staly primárními pečovatelkami, ženy se vedle kulturně podmíněných motivů zmiňovaly o dvou základních faktorech: o své dostupnosti a přesvědčení, že jiné řešení neexistuje. Časová dostupnost byla dána tím, nakolik byly ženy aktivní na pracovním trhu, případně jak mohly svou pracovní aktivitu péči přizpůsobit, a dále tím, nakolik byly vyvázány, či se mohly vyvázat, z dalších pečovatelských povinností. Abychom ukázaly, jak situace v placeném zaměstnání ovlivňuje rozhodnutí pečovat a jaké důsledky má pro životy žen, postavíme do kontrastu životní příběhy Jany, která čekala s péčí o matku až do okamžiku, kdy odcházela do předčasného důchodu, a příběh Anny, která práci kvůli péči opustila.

Jana žila celý život s rodiči sama v rodinném domku v Praze. Její nemocná matka začala potřebovat péči záhy poté, co zemřel otec, který se do té doby o manželku částečně staral. Jana pracovala jako nižší úřednice ve státním (později privatizovaném) podniku. Vzhledem k tomu, že její plat představoval hlavní příjem v domácnosti, neuvažovala nejprve o opuštění práce. Jana měla sestru, ta ale nebyla ochotna nijak s péčí pomáhat. Pokládala za samozřejmé, že když Jana žila s rodiči celý život a zdědila jejich dům, bude péče jejím úkolem.

Matčin zdravotní stav se postupně zhoršoval. Jana se snažila zajistit péči tak, aby zároveň mohla pokračovat v práci.

„(...) jelikož jsem chodila taky do práce, tak jsem požádala souseda a dala jsem mu klíče, když jsem byla nepřítomná, tak aby se tam vždycky šel podívat, co je a tak. Stalo se mi několikrát, že upadla a jak byla špatně pohyblivá, tak jednou si rozbila obočí, kde krvácela, o topení spadla. (...) A pak jsem ještě požádala jednu z ulice, která mi tam docházela, která se mi o ní starala, když já jsem nebyla. Ale když už to bylo takovým způsobem, že už to bylo doopravdy špatný, tak jsem šla vlastně do důchodu dřív, abych se o ní mohla starat sama.“ (Jana, 67 let, SŠ, v důchodu, pův. úřednice)

Nakonec se rozhodla odejít do předčasného důchodu, aby mohla o matku sama pečovat. Její rozhodnutí nebylo ale motivováno jen jejím přáním pečovat, i když ho tak zpočátku v průběhu rozhovoru interpretovala. Později na přímý dotaz po práci doplnila, že byla o odchod požádána svým nadřízeným.

„Tam bylo právě to rozhodující, jelikož tam se snižoval stav a já jsem věděla, že ta matka dost padá, tak ten můj šéf říkal, buď odejdeš, nebo bychom museli tu kolegyni jako vyhodit, buď odejdi a ona na to tvý zaměstnání, tím pádem jí umožní, že může být v práci. (...) Protože všude se snižovaly stavy, tak každý byl rád a ona ještě byla mladší než já, tak by to taky bylo dost nefér, kdybych ...“ (Jana, 67 let, SŠ, v důchodu, pův. úřednice)

Jana odešla z práce v září, celodenní péči o matku se ale věnovala jen několik měsíců. Již o Vánocích se matčin stav zhoršil natolik, že nemohla vstát. Jana bez pomoci vzhledem ke svému zdravotnímu stavu a matčině vysoké váze péči přestala zvládat. Rozhodla se tedy umístit ji do domova pro seniory. V průběhu rozhovoru si Jana vyčítala, že s odchodem do důchodu tak dlouho vyčkávala.

„Pak jsem šla do předčasného důchodu, tak jsem si ten důchod sama taky zkrátila tím, že jí vlastně pomůžu a už jsem jí vlastně nemohla pomoci (pláč).“ (Jana, 67 let, SŠ, v důchodu, pův. úřednice)

Pro Janu to znamenalo, že přišla o svůj pracovní příjem a snížila si svou důchodovou dávku, a to z jejího pohledu vlastně zbytečně. Vzhledem k tomu, že žila sama a po rodičích zdědila starší domek, který vyžadoval nákladné opravy, vnímala tuto finanční ztrátu velmi palčivě. Uvědomovala si, že kvůli dřívějšímu odchodu do důchodu je její důchod nižší, než mohl být. Na jedné straně tedy v době rozhovoru litovala, že z práce neodešla dříve, kdy ještě bylo možné se o matku doma starat, na druhé straně z vyprávění vyplynulo, že by si nemohla dovolit z ekonomických důvodů přijít o svůj pracovní příjem a ještě více snížit svůj budoucí důchod. Emocionálně se těžce vyrovnávala s tím, že se jí nepodařilo dostát normě, podle které se měla o matku sama postarat. Dá se říci, že jí v tom zabránily strukturní (ekonomické) faktory.

Anna vnímala svou úlohu postarat se o nemocnou matku natolik jednoznačně, že kvůli tomu opustila ve svých 50 letech relativně dobrou a naplňující práci. Anna žila s matkou, manželem a dcerou v dvougeneračním domku v malé obci v jižních Čechách. Když onemocněl a umíral její otec, s péčí o něj částečně pomáhala své matce. Anna postupně zjišťovala, že maminka potřebuje více a více pomoci. V okamžiku, kdy matka upadla a zlomila si nohu v krčku a zároveň jí bylo diagnostikováno onkologické onemocnění, rozhodla se práci opustit. I předtím již nárazově potřebovala přizpůsobit práci svým pečovatelským povinnostem, ale nyní si uvě-

domila, že na své pozici nebude schopna práci a péči o matku kombinovat:

„Asi on [zaměstnavatel, pozn. aut.] i věděl, že by to bylo na dýl a tři roky by stejně mi nemohl držet místo. To mně bylo celkem jasné a ono potom už trošičku začaly i takový problémy tam, kdy vlastně ta mamka dost často byla nemocná, kdy jsem si na ní brala paragraf a už jako mi [nová nadřízená, pozn. aut.] spíš jako dávala najevo, co chci, jestli chci dělat pečovatelku, anebo to (...).“ (Anna, 55 let, SŠ, zaměstnaná na DPČ – pomocná síla v nemocnici)

Poté Anna o matku pečovala velmi intenzivně celkem tři roky, během nichž se rozhodla, že se péči o seniory bude dále věnovat i na profesní úrovni. Do původní profese se totiž vrátit nemohla – pracovala s komplikovaným programem, který se během její nepřítomnosti změnil. Po matčině smrti se tedy rozhodla pro rekvalifikaci na práci v sociálních službách a nastoupila na Úřad práce. V okamžiku rozhovoru ale působila velmi beznadějně: po letech strávených péčí měla nárok jen na nejnižší výměru podpory v nezaměstnanosti, příspěvek na péči byl ukončen smrtí matky a peníze v rodinném rozpočtu velmi chyběly – mimo jiné proto, že Anna s manželem měli v této době dceru studující střední školu. Po rekvalifikaci se jí již rok nedařilo sehnat práci v sociálních službách, pracovala jen formou brigád na neodpovídajících pozicích. Do odchodu do řádného starobního důchodu jí zbývalo v době rozhovoru ještě téměř celých devět let. Zároveň už ale byla ve svém věku a v daném regionu i přes svou rekvalifikaci jen obtížně zaměstnatelná, což jí dávala najevo i pracovnice Úřadu práce:

„Bylo to takový, oni to nemysleli ani tak zle, ale vlastně mi řekli: ‚To víte, vy jste na práci už stará.‘ A já říkám: ‚Tak mě dejte do důchodu.‘ A ona na to: ‚To jste zase mladá.‘ (Anna, 55 let, SŠ, zaměstnaná na DPČ – pomocná síla v nemocnici)

Annin příběh dobře vystihuje problémy, se kterými se mohou potýkat ženy (i muži), které se rozhodnou kvůli péči o rodiče opustit na čas pracovní trh. Na rozdíl od Jany opustila své pracovní místo dlouho před vznikem nároku na důchod, což mělo dlouhodobé negativní důsledky pro její další život po matčině smrti. Jana, která z práce (tak brzy) odešla, zase naopak interpretovala své rozhodnutí jako selhání v roli dcery, jejíž povinností je o matku osobně pečovat. Obě ženy měly společné to, že odchod z placené práce kvůli péči vedl ke zhoršení jejich finanční situace, a to zejména z hlediska jejich budoucího důchodu, a obě ženy si toho byly dobře vědomy.

Ostatní komunikační partnerky, které byly v okamžiku, kdy nastala potřeba péče, již v důchodu, hovořily o dosažení důchodového věku jako o hlavní okolnosti, která usnadnila jejich rozhodování. To i přesto, že řada z nich jako důchodkyně pokračovala v placené práci, např. na částečný úvazek nebo formou brigády. Tuto práci ale mohly podle svých slov

snadno opustit nebo kombinovat s péčí, protože se zpravidla jednalo o flexibilní práci na méně hodin.

Rozhodnutí opustit placenou práci kvůli péči ještě před vznikem nároku na důchod bylo mezi našimi komunikačními partnerkami poměrně vzácné, většina pečovatelek již buď byla v důchodu, nebo kombinovala péči s prací (na plný úvazek). I kvantitativní data naznačují, že v českém kontextu není nutně důvodem převahy žen v péči o seniory jejich volnější spojení s pracovním trhem – podle Zavázalové (2001) je 80 % pečujících žen zaměstnáno. Vzhledem k vysoké pracovní participaci žen zde hraje rozhodující roli spíše relativně nízký věk odchodu do důchodu ve zkoumané generaci žen (58–62 let). V okamžiku, kdy vyvstala potřeba péče o jejich matky, byla většina z nich ještě relativně mladá a v dobré kondici, ale přitom již na konci své pracovní dráhy. Přijetí rozhodnutí pečovat a také praktická organizace péče byla pro tyto ženy mnohem snazší, a to i v případě, že nadále nějakým způsobem pracovaly, než pro ženy v předdůchodovém věku.

Dělba práce v rodině

Janin příběh naznačuje, že neformální péče byla z pohledu našich vypravěček možná jen tehdy, kdy s ní alespoň nepřímo pomáhali i další členové rodiny. Jana žila celý život s rodiči a po jejich smrti byla závislá na svém vlastním pracovním příjmu. Neměla nikoho, kdo by jí s péčí pomáhal, ať již prakticky, nebo formou ekonomické podpory, a proto nakonec (ze svého pohledu) péči nezvládla a musela se spolehnout na formální instituce.

Tím, kdo primárním pečovatelkám pomáhal, byli nejčastěji jejich manželé. Nejednalo se ale o sdílení (všech) pečovatelských povinností a potřebných úkonů, mnohdy stačila přítomnost manžela doma v době, kdy byla pečovatelka v práci, a jeho dohled, případně zavolání primární pečovatelky v okamžiku, kdy seniorka něco nutně potřebovala. Manžel také představoval zdroj psychické pohody, slovního sdílení těžkostí a problémů, ocenění pečovatelské práce a zvládání jejich obtížností. Poskytoval vytržení z jednotvárných a opakujících se činností, které péče představovala, a možnost „vystoupit“ z mnohdy psychicky velmi náročných vztahů se stárnoucími a mentálně nemocnými rodiči. Všechny vdané komunikační partnerky oceňovaly své muže za to, že jejich pečovatelskou roli akceptovali a že s nimi byli zajedno v rozhodnutí poskytovat domácí neformální péči.

Pomoc manžela byla vypravěčkami představovaná jako významnější než pomoc sourozenců, tj. dalších dětí opečovávané matky – zejména vzhledem k jeho každodenní přítomnosti v domácnosti, kde péče probíhala. Pomoc sourozenců byla spíše občasná a narázová, navíc, zejména v případě bratrů, specializovaná na určité činnosti – odvoz k lékaři či zajištění potřebného vybavení či léků. Sestry se v některých případech podílely na péči významněji, ale rozhodně to nebylo pravidlem.

Význam pomoci a podpory ze strany manžela se vyjevil nejvíce ve vyprávění žen, které manžela neměly – buď byly

celoživotně svobodné, nebo byly rozvedené či vdovy. V kategorii celoživotně svobodných hrálo roli také to, že neměly děti, které by představovaly náhradní zdroj podpory. Ženy bez partnera vnímaly svou placenou práci jako nutnost, jelikož se nemohly spolehnout na příjem partnera a na sdílení životních nákladů. Nepokládaly proto za možné pečovat samy v celodenním režimu. Byly více odkázané na pomoc institucí či dalších lidí (tak jako Jana). Oproti tomu ženy žijící v tradičních partnerstvích pokládaly ekonomickou podporu partnera za samozřejmou, vyplývající z genderové dělby práce, kterou v rodině dlouhodobě praktikovaly. Ve vyprávění ji proto nijak nezduřazňovaly.

Příkladem tradičního rozdělení rolí v rodině je příběh Olgy. Olga v průběhu celého rozhovoru prezentovala sama sebe jako „pečovatelku“. Žila s manželem v domku na okraji okresního města v jižních Čechách, její matka žila po smrti Olžina otce se synem – Olžiným bratrem. Bratr se s matkou před jejím onemocněním znesvářil a matka se odstěhovala k Olze, která o ni pečovala. Olga měla dva syny, v době rozhovoru dospělé. Zduřazňovala, že s oběma byla tři roky doma, ačkoliv při narození prvního měla nárok na další mateřskou dovolenou a příspěvek jen po dobu jednoho roku a byla tedy doma „zadarmo“. V průběhu rozhovoru vyprávěla, jak pomáhala s péčí o tchána, který trpěl Alzheimerovou nemocí a byl umístěn v ústavu sociální péče. Navštěvovala ho jednou týdně společně s manželem a věnovala se tam aktivitám, které podle ní lépe zvládají ženy:

„Ale já jsem jezdila s ním do toho XX a vlastně, když bylo třeba, tak toho tatínka nakrmit, nebo na něj mluvit. Protože, co si budeme povídat, chlapi vždycky akorát: ‚tak tati, tak co, dneska je tam hezky.‘“ (Olga, 59 let, VŠ, zaměstnaná – účetní)

V době rozhovoru se také podílela na péči o tchyni:

„...my jsme schopní za ní zajet, na nějaký nákupy, já jí ostřím vlasy a pedikúru jí udělám taky, takže. Nebo to jí tam chodí i sousedka někdy dělat, když nepřijdu, takže to zvládáme takhle.“ (Olga, 59 let, VŠ, zaměstnaná – účetní)

Svůj odchod do důchodu pak podmiňovala tím, že by nastala potřeba pečovat o vnoučata (v době rozhovoru žádána neměla):

„Kdyby byl někdo, kdo by mě potřeboval.“ (Olga)

V době, kdy pečovala, Olze zbývalo několik let do důchodu. Pracovala na plný úvazek jako účetní ve středně velkém podniku. O odchodu z práce v té době příliš neuvažovala, zejména proto, že její matka byla během dne soběstačná a s péčí jí pomáhali další lidé. Na výslovný dotaz v průběhu rozhovoru ale odpověděla, že i varianta opuštění práce ji v té době napadla, pokud by matka potřebovala celodenní péči:

„Víte, že kdyby, tak kdo by byl na tiketě? Já. To už, to by byl třeba nějaký ten předčasnej důchod, nebo co by to bejvalo bylo, ale to tak. Ne, že bysme to s manželem probírali jako, že když, tak. Nebo, abych sondovala nějaký možnosti, ale tak někde jsem to tam vzadu. (...) Tak co by se dalo dělat.“ (Olga, 59 let, VŠ, zaměstnaná – účetní)

Varianta opuštění práce pro ni představovala krajní řešení situace, nikoliv ale z finančních důvodů, spíše proto, že ji práce bavila a uspokojovala. Právě proto ale pro ni vůbec přicházela v úvahu. Olžin manžel pracoval na manažerské pozici a jeho příjem byl pro rodinu dostačující. Již to, že přítomnost matky v domě přijal a svou manželku při péči podporoval, Olga interpretovala jako velkou pomoc z jeho strany:

„No, tak pomohl mi určitě manžel, kterej nedával nijak najevo, že teda babička je tady nějaký ne, že vetřelec, ale že ji tady máme.“ (Olga, 59 let, VŠ, zaměstnaná – účetní)

Příběh Olgy a dalších vdaných komunikačních partnerek tak kontrastuje s příběhem Jany a dalších žen, které žily samy. Zatímco v příbězích vdaných žen nebyla ekonomická podpora manžela a jejich role „pečovatelky“ v rámci dělby práce mezi partnery nijak výrazně tematizována (zduřazňována byla ale praktická pomoc manžela, která byla většinou vykládána jako něco výjimečného, co by rozhodně jako muž a zároveň nepřímý příbuzný nemusel dělat), ve vyprávění žen, které žily samy, byla absence partnera a jeho ekonomické podpory opakovaně zduřazňována. Tradiční rozdělení rolí na muže živitele a ženu pečovatelku bylo akceptováno jako běžné a neproblematické a zároveň je možné je interpretovat jako klíčové pro přijetí pečovatelské role. Tam, kde muž jako živitel chyběl (třeba i proto, že byl nemocný nebo zemřel předčasně), bylo pro ženu mnohem obtížnější zajistit péči o matku v okamžiku, kdy byla potřebná její celodenní přítomnost. To platilo i v případech, kdy dcery již byly v důchodovém věku. Jejich důchod samotný často nestačil na udržení dostatečné životní úrovně, zejména vzhledem k nákladům spojeným s bydlením (údržbou domu), a tyto ženy se snažily co nejdéle zůstat výdělečně činné.

Z toho lze usoudit, že tradiční genderové rozdělení rolí podporuje ženy v přijetí primární pečovatelské role. Bez pomoci ostatních, a hlavně bez podpory muže živitele, se celodenní péče a opuštění pracovního trhu ještě před dosažením nároku na důchod stává pro ženy z jejich pohledu nereálnou volbou. Lze spekulovat, že podobně pro muže je vzhledem k jejich očekávané i reálné živitelské roli v rodině velmi málo pravděpodobné, že se v případě celodenní potřeby péče stanou primárními pečovateli.

Dostupnost jiného řešení

Posledním strukturálním faktorem, kterým se budeme hlouběji zabývat, je dostupnost alternativních řešení k domácí neformální péči. Vyprávění ukazují, že „samozřejmě“ rozhodnutí dcery pečovat o matku doma bylo často mimo jiné

důsledkem nemožnosti najít uspokojivé řešení v podobě formální péče. Jak bylo patrné z příběhu Lucie, rozhodnutí pečovat doma mnohdy předcházelo období hledání vyhovující pečovatelské služby či instituce, ačkoliv bylo zpětně interpretováno jako jednoznačné a automatické, plynoucí pouze ze zodpovědnosti a povinnosti dcery se o matku postarat.

Pokud by se nabízela možnost kvalitní institucionální péče, řada dotázaných žen by se pravděpodobně rozhodla jinak.

„...já jsem s tím šla do toho už jenom ne jako z pocitu, že jim to dlužím, ale z pocitu, prostě to se musí udělat. Protože jsem se informovala i po různých těch pečovatelských ústavech. A nevím, někdo je spokojenej, ale já jsem s tím spokojená nebyla.“ (Tamara, 62 let, vyučená, v důchodu, pův. dělnice)

To, jaký vliv má dostupnost kvalitní institucionální péče na rozhodování o neformální domácí péči, bylo zřetelně vidět na příkladu vyprávění několika komunikačních partnerek z jednoho menšího okresního města. V tomto městě fungoval jeden domov důchodců s výbornou pověstí, který byl komunikačními partnerkami vnímán jako velmi kvalitní. O umístění v tomto domově byl ale obrovský zájem a poptávka výrazně převažovala nad nabídkou volných míst. Část vypravěček, které se staly primárními pečovatelkami, se k tomu rozhodla až poté, co se jim nepodařilo pro matku získat místo právě v této instituci.

Jednou z nich byla Věra. Věra pracovala jako pedagogická pracovnice a bydlela v bytě na sídlišti v menší obci v jižních Čechách. V roce 2002 zničila její matce povodeň dům, a vzhledem k tomu, že Věra byla rozvedená a její dva synové se odstěhovali, vzala si matku k sobě. Brzy nato matka upadla a i přes operaci již nemohla chodit. Navíc se u ní rozvíjela stařecká demence. V této době Věra již dva roky „přesluhovala“ a měla nárok na důchod. Prvotní rozhodnutí rodiny bylo, že péče bude zajištěna v onom domově pro seniory, kam Věra podala žádost o místo. Žádné volné místo ale k dispozici nebylo.

„Jenomže už to bylo ke konci, takže to tam odbyla těch devadesát dní, co na té LDNce mohla být teda, a mysleli, že ji dáme do domova důchodců. (...) Tam jsme žádali, já chtěla tedy do XX [DD s dobrou pověstí, pozn. aut.], jenomže to nebylo vůbec, to nepřípadalo v úvahu, tak nám nabídli ten domov [jiný DD, pozn. aut.]. A já jsem říkala, že to zkusím doma, když jsem v důchodu, takže to zkusím.“ (Věra, 63 let, SŠ, pracující důchodkyně – pedagožka)

Hlavní podmínkou, proč roli primární pečovatelky přijala, byl pro Věru fakt, že už byla v důchodu. Přesto ještě i při péči o matku nárazově pracovala. Věra zdůrazňovala, že péči zvládá s pomocí svých synů a zejména snachy, které zase na oplátku pomáhá s péčí o děti. Její schopnost pokračovat v neformální péči byla tedy podmíněna několika

strukturálními faktory: tím, že již byla v důchodu, a pokud pracovala, pak jen na několik hodin, a tím, že její snacha přijala roli spolupečovatelky (současně s péčí o své malé děti). V další části vyprávění Věra usoudila, že jí tato situace nakonec vyhovuje lépe než umístění matky v domově pro seniory. Pokud by se ale původně místo v instituci s dobrou pověstí uvolnilo, o matku by se doma pravděpodobně nestarala.

S Věřiným příběhem kontrastuje příběh Kamily, která se několik let o svou matku starala v jejím domově – několikrát denně ji navštěvovala a připravovala jídlo. Pracovala ale na plný úvazek a do důchodu jí zbývalo ještě několik let. V souvislosti s tím, jak se stav matky zhoršoval, zvažovala, jak situaci řešit. Jakmile se objevila možnost umístit ji do onoho chvalně známého domova důchodců, matku tam po dohodě se sourozenci umístila a s péčí byla dlouhodobě spkojená. Poukázala ale na to, že sehnat v této instituci místo nebylo nijak snadné a neobešlo se to bez využití neformálních postupů:

„To je hodně těžký. Říkám bez protekce to nejde, to si myslím, že se nedostane nikdo, si myslím. Bez nějakýho známýho nebo tak. To těžko.“ (Kamila, 58 let, VŠ, pracující důchodkyně – úřednice)

Ačkoliv byl výzkum původně zaměřen na neformální domácí péči o seniory, v průběhu samotných rozhovorů se ukázalo, že mezi péčí doma a institucionální péčí neexistuje jasný předěl. Část vypravěček sice spojovala nedůvěra v kvalitu ústavní péče o seniory v ČR a zásadní odmítnutí tohoto typu péče. Ostatní ale (a hlavně ty, které se rozhodly pokračovat v placené práci) ústavní péči takto příkře neodmítaly a naopak v ní viděly řešení své situace v určitých konkrétních obdobích své pečovatelské dráhy. Podmínkou ovšem byla možnost takové místo získat. Lze tedy předpokládat, že pokud by bylo dostupných více služeb formální péče, které by vypravěčky vnímaly jako dostatečně kvalitní, stávaly by se primárními pečovatelkami méně často. Kvalita a pestrost formálních služeb péče má pozitivní vliv na rozsah jejich využívání (Kotsadam 2011) a jejich kvalita a dostupnost také ovlivňuje „etiku péče“ (ve významu kulturně sdílených hodnot a praktik péče, viz Flores et al. 2009) v dané zemi, která má následně dopad na genderovou dělbu práce v domácnosti (Ellingsæter, Gulbrandsen 2007).

To, že vypravěčky nakonec skutečně přijaly pečovatelskou roli, bylo tedy výsledkem působení několika strukturálních faktorů: nedostupnost alternativy, tj. kvalitní formální péče, omezovala jejich osobní volby a směřovala k rozhodnutí pečovat doma. Poskytování celodenní intenzivní péče ale bylo dále podmíněno tím, že žena již byla vyvázána z pracovních povinností, a tím, že se mohla spolehnout na tichou podporu svého životního partnera (případně dalších rodinných příslušníků) a nebyla závislá jen na svých individuálních příjmech (pracovních nebo důchodových). Nízký důchodový věk u žen a tradiční dělba

práce v rodině tak napomáhá tomu, že ženy přebírají hlavní roli v péči o stárnoucí rodiče.

Závěr

Na základě rozhovorů s biografickými prvky jsme se pokusily popsat a analyzovat faktory či motivy, které vstupují do „rozhodnutí“ žen poskytovat péči svým stárnoucími rodičům. Dotázané ženy v rámci reinterpretace své životní zkušenosti toto „rozhodnutí“ popisovaly jako samozřejmé a automatické. V hlubším pohledu je zřejmé, že v daném okamžiku existovala řada více či méně dostupných alternativ, jak péči zajistit. V mnoha případech si dotázané ženy těchto alternativ nebyly vůbec vědomy (protože z nějakého důvodu nepřipadaly v úvahu), v jiných tyto alternativy vědomě zvažovaly. Výsledkem byla ale vždy péče dcery. V článku jsme ukázaly, jak byly faktory, vedoucí k přijetí primární pečovatelské role, genderově strukturovány. Na úrovni subjektivních identit ženy přijímaly a vytvářely svou identitu ženy pečovatelky v průběhu socializace. Ve vyprávění zdůrazňovaly kontinuitu rodinného modelu (matka i babička pečující o své rodiče ve stáří). Genderově odlišná socializace a normy se jasně vyjevily ve vyprávění žen o výchově a očekávání od svých dětí: zatímco budoucí péče byla automaticky spojována s dcerami, synové byli bez váhání z těchto očekávání vyvázáni (a pokud ne, byl vypravěčkami zdůrazněn nějaký femininní aspekt synovy identity). Předpoklad, že pečující práce náleží ženám, byl pro vypravěčky natolik evidentní, že neměly potřebu tento základní „fakt“ nějak vysvětlovat či jím argumentovat.

Analýza příběhů zároveň ukázala, jak bylo spojení žen s péčí určeno strukturálními podmínkami – společenskou dělbu práce (dřívějším odchodem do důchodu u žen, rozdělením rolí v rodině na muže živitele a ženu spoluživitelku a pečovatelku). Nedostatečná dostupnost formálních služeb vedla k nutnosti pečovat doma a jejich nevyhovující kvalita zesilovala přesvědčení, že domácí neformální péče je ta jediná správná. Kulturní a strukturální faktory se vzájemně posilovaly: socializace žen k péči vedla k tomu, že svou účast v placené práci vnímaly jako druhotnou a podílely se ve významně vyšší míře na pečovatelské práci. Genderová dělba práce v domácnosti a dřívější odchod do důchodu zase znamenaly další posílení pečovatelské identity. Tento vzorec byl navíc předáván další generaci.

Vyprávění odhalila v tomto genderově strukturovaném uspořádání péče ale také určité trhliny. Ty byly zejména výsledkem působení změn na společenské a institucionální úrovni. Za prvé, účast na placené práci (ideálně na plný úvazek) až do dosažení důchodového věku byla ženami chápána jako nutnost, vzhledem ke vnímané potřebě vybudovat si nárok na důchod a vzhledem k předpokládané obtížnosti vrátit se do práce, jakmile potřeba péče skončí. Většina vypravěček nebyla ochotná vzdát se své práce kvůli péči, a to i když prezentovala péči o matku jako svou samozřejmou povinnost. Za druhé, ženy, které žily samy a neúčastnily se tedy tradičního modelu dělby práce v rodině, inten-

zivně vnímaly nutnost zajistit se finančně (i do budoucna prostřednictvím důchodu) a možnost opustit či omezit práci kvůli péči byla pro ně z jejich pohledu nereálná. Potvrzuje se tedy, že vyšší ekonomická participace žen a nižší stabilita a větší diverzifikace rodinných modelů vede ke snižování ochoty a dostupnosti žen k péči (viz také Sullivan 2004). Do budoucna lze proto pravděpodobně očekávat určité rozvolnění genderově uspořádaného systému poskytování péče v rámci rodiny.

Literatura

- Abel, E. K. 1990. „Informal Care for the Disabled Elderly: A Critique of Recent Literature.“ *Research on Aging*, Vol. 12, No. 2: 139–157, <http://dx.doi.org/10.1177/0164027590122001>.
- Arber, S., Gilbert, N. 1989. „Gender, Life Course and the Care of the Elderly.“ Pp. 73–92 in Bytheway, B., Keil, T., Allatt, P., Bryman, A. (eds.). *Becoming and Being Old*. London: SAGE Publications Ltd, <http://dx.doi.org/2006-05398-082>.
- Bertaux, D. 2003. „The usefulness of life stories for a realist and meaningful sociology.“ Pp. 39–52 in Humphrey, R., Miller, R., Zdravomyslova, E. (ed.) *Biographical research in Eastern Europe. Altered lives and broken biographies*. Hampshire: Ashgate.
- Bettio, F., Verashchagina, A. 2010. *Long-Term Care for the Elderly*. EU Expert Group on Gender and Employment (EGGE). [online]. Roma. [cit. 4. 10. 2009]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/elderly_care_en.pdf, <http://dx.doi.org/10.2838/87307>.
- Bracke, P., Christiaens, W., Wauterickx, N. 2008. „The Pivotal Role of Women in Informal Care.“ *Journal of Family Issues*, Vol. 29, No. 10: 1348–1378, <http://dx.doi.org/10.1177/0192513X08316115>.
- Elias, N. 1994. *The Civilising Process*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Ellingsæter, A. L., Gulbrandsen, L. 2007. „Closing the Childcare Gap: The Interaction of Childcare Provision and Mothers' Agency in Norway.“ *Journal of Social Policy*, Vol. 36, No. 4: 649–669, <http://dx.doi.org/10.1017/S0047279407001225>.
- England, P., Budig, M., Folbre, N. 2013. „Wages of Virtue: The Relative Pay of Care Work.“ Vol. 49, No. 4: 455–473, <http://dx.doi.org/10.1525/sp.2002.49.4.455>.
- Erel, U. 2007. „Constructing Meaningful Lives: Biographical Methods in Research on Migrant Women.“ [online]. *Sociological Research Online*, Vol. 12, No. 4: 5. [cit. 12. 3. 2013]. Dostupné z: <http://www.socresonline.org.uk/12/4/5.html>, <http://dx.doi.org/10.5153/sro.1573>.
- Eurofamcare 2006. „Services for Supporting Family Carers of Older Dependent People in Europe: Characteristics, Coverage and Usage.“, [online]. *The Trans-European Survey Report*. [cit. 13. 12. 2013]. Dostupné z: http://www.uke.de/extern/eurofamcare/documents/deliverables/teusure_web_080215.pdf.

- Flores, Y. G., Hinton, L., Barker, J. C., Franz, C. E., Velasquez, A. 2009. „Beyond Familialism: A case study of the ethics of care of a latina caregiver of an elderly parent with dementia.“ *Health care for Women International*, Vol. 30, No. 12: 1055–1072, <http://dx.doi.org/10.1080/07399330903141252>.
- Gerstel, N., Gallagher, S. K. 2001. „Men's Caregiving: Gender and the contingent character of care.“ *Gender and Society*, Vol. 15: 197–217, <http://dx.doi.org/10.1177/089124301015002003>.
- Guberman, N., Maheu, P., Maillé, C. 1992. „Women as Family Caregivers: Why Do They Care?“ *The Gerontologist*, Vol. 32, No. 5: 607–617.
- Gubrium, J. F., Holstein, J. A. 2003. „Analyzing interpretive practice.“ Pp. 214–48 in Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (eds.). *Strategies of Qualitative Inquiry*. London: Sage, <http://dx.doi.org/10.1046/j.1365-2648.1999.1222c.x>.
- Hall, E. T. 1969. *The Hidden Dimension: Man's Use of Space in Public and Private*. London: Bodley Head.
- Harding, S. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Charmaz, K. 2003. „Grounded Theory. Objectivist and Constructivist Methods.“ Pp. 249–285 in Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (eds.). *Strategies of Qualitative Inquiry*. London: Sage, <http://dx.doi.org/10.1046/j.1365-2648.1999.1222c.x>.
- Chodorow, N. 1987. *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkley: University of Carolina Press.
- Kotsadam, A. 2011. „Does Informal Eldercare Impede Women's Employment? The Case of European Welfare States.“ *Feminist Economics*, Vol. 17, No. 2: 121–144, <http://dx.doi.org/10.1080/13545701.2010.543384>.
- Nešporová, O., Svobodová, K., Vidovičová, L. 2008. *Zajištění potřeb seniorů s důrazem na roli nestátního sektoru*. [online]. Praha: VÚPSV. [cit. 3. 5. 2012]. Dostupné z: <http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_260.pdf>.
- Polkinghorne, D. E. 1995. „Narrative configuration in qualitative analysis.“ *International Journal of Qualitative Studies in Education*, Vol. 8, No. 1: 5–23, <http://dx.doi.org/10.1080/0951839950080103>.
- Přidalová, M. 2006. „Mezigenerační solidarita a gender (pečující dcery a pečující synové).“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 7, č. 1: 1–5.
- Rosenthal, G. 2004. „Biographical research.“ Pp. 48–64 in Seale, C., Gobo, G., Gubrium, J. F., Silverman, D. (eds.). *Qualitative Research Practice*. London: Sage, <http://dx.doi.org/10.4135/9781848608191>.
- Scott, J. W. 1986. „Gender: A Useful Category of Historical Analysis.“ *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 5: 1053–1075, <http://dx.doi.org/10.2307/1864376>.
- Schütze, F. 1999. „Narativní interview ve studiích interakčního pole.“ *Biograf*, roč. 20: 33–51.
- Stark, A. 2005. „Warm Hands in Cold Age: On the Need of a New World Order of Care.“ *Feminist Economics*, Vol. 11, No. 2: 7–36, <http://dx.doi.org/10.1080/13545700500115811>.
- Suitor, J. J., Sechrist, J., Gilligan, M., Pillemer, K. 2011. „Intergenerational relations in later-life families.“ Pp. 161–78 in Angel, J. L. *Handbook of Sociology of Aging*. New York: Springer, <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4419-7374-0>.
- Sullivan, O. 2004. „Changing gender practices within the household: A theoretical perspective.“ *Gender and Society*, Vol. 18: 207–222, <http://dx.doi.org/10.1177/0891243203261571>.
- Svobodová, K. 2006. „Genderové aspekty stárnutí: rodina a péče o seniory.“ *Demografie*, roč. 48, č. 4: 256–261.
- Twigg, J. 2004. „The body, gender, and age: Feminist insights in social gerontology.“ *Journal of Aging Studies*, Vol. 18, No. 1: 59–73, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jaging.2003.09.001>.
- Vidovičová, L., Rabušic, L. 2003. *Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti (zpráva z empirického výzkumu)*. Brno: VÚPSV.
- Zavázalová, H. 2001. *Vybrané kapitoly ze sociální gerontologie*. Praha: Karolinum.

Poznámky

1 Článek vznikl za podpory projektu „Diskurzivní rámování a každodenní zkušenost péče o starší v České republice“, GA ČR, reg. č. P404-12-P053.

2 Datový soubor Životní dráhy 2010 obsahuje 4000 respondentů ve věku 25–60 let. Je výsledkem výběrového šetření české populace, které se uskutečnilo na konci roku 2010 pod vedením SOÚ AV ČR, v. v. i. Soubor je pro českou populaci reprezentativní s ohledem na standardní výběrové kvóty (stanovené pro pohlaví, věk, velikost místa bydliště a region). Sběr dat byl prováděn metodou osobního rozhovoru tazatele s respondentem pomocí standardizovaného dotazníku.

3 Zkoumání nejvyšší kulturně-symbolické roviny genderu v tomto textu opomíjíme, neboť by vyžadovalo jinou metodu empirického výzkumu.

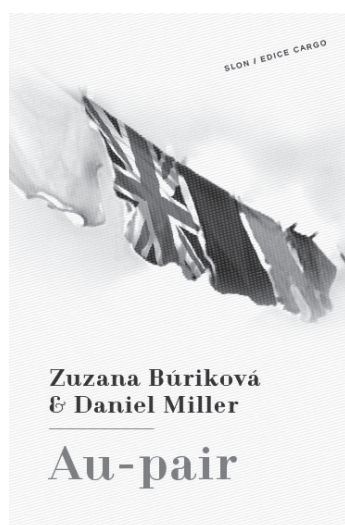
4 Rozhovor byl proveden také s jednou ženou, která pečovala o svého manžela, s jednou ženou pečující o svou tchyni, a se třemi muži pečujícími o své rodiče. Tyto případy byly ojediněle využity pro kontrastní srovnání těchto odlišných situací. Vzhledem k zaměření vzorku není ale možné činit závěry o jiných uspořádání péče, jelikož zde do hry vstupují odlišné mechanismy genderových vztahů, filialní reciprocity nebo citových vztahů mezi účastníky, což může celkovou situaci péče a její vnímání ze strany pečovatelek ovlivňovat.

© Radka Dudová, Romana Volejníčková, 2014.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014.

*Radka Dudová působí jako vědecká pracovnice oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. V letech 2008–2010 pracovala jako postdoktorandka v Department of Political Science na univerzitě v Leidenu v Nizozemí. V současnosti se zaměřuje zejména na problematiku péče o děti a péče o závislé seniory. Její teoretický zájem se zaměřuje na provázanost institucí, norem a diskursů. Využívá a rozvíjí kvalitativní přístupy k výzkumu v sociálních vědách. Je autorkou knihy *Otcovství po rozchodu rodičovského páru* (2008) a knihy *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla* (2012). Korespondenci zasílejte na adresu: radka.dudova@soc.cas.cz.*

Romana Volejníčková je studentkou doktorského studia na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Je také stážistkou v oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zde spolupracovala na výzkumu neformální dlouhodobé péče, výzkumu životních drah singles a volebního chování voliček v kontextu voleb do Evropského parlamentu. Jejím výzkumným zájmem je sociologie rodiny, mateřství, rodinná politika z historického hlediska a studie sociálních a veřejných politik. Korespondenci zasílejte na adresu: romana.volejnickova@soc.cas.cz.

Búriková, Zuzana, Miller, David. 2013.
***Au-pair*. Praha: SLON.**

Kniha pojednává o různých aspektech života slovenských au-pair v britských rodinách – o rozhodnutí stát se au-pair, o tom, jak je člověk vnímán jako au-pair, o samotné práci au-pair a o dalších vztazích souvisejících s pobyty au-pair, o tom, jak au-pair tráví volný čas, jaké kontakty mají s domovem i mezi sebou navzájem apod. Základem knihy byl etnografický výzkum využívající standardní antropologické metody. Terénní výzkum byl proveden mezi slovenskými au-pair v oblasti Londýna a zahrnoval 50 au-pair a více jak 80 hostitelských rodin. Autorka a autor výzkumu a knihy se nezabývají formálními aspekty této placené péče, nýbrž akcentují témata důležitá pro samotné aktéry a aktérky: vztahy, které au-pair v cizím prostředí navazují, objevování hostitelské země, rozpaky, ponížení a nedorozumění v rodinách. Nahlíží na uspořádání domácností, v níž au-pair žije, ale k níž nepatří, a v níž vykonává práci, která není doceňována. Autoři publikace experimentují s několika styly psaní. Konkrétní příběhy informátorek a informátorů kombinují s analytičtějšími kapitolami. Kniha je první antropologickou knihou na téma au-pair. Je výsledkem společné práce dvou spoluautorů – Zuzany Búrikové a Daniela Millera. Poprvé vyšla anglicky v roce 2010 a vyvolala zaslouženou pozornost v akademickém i mimoakademickém prostředí.

GENDEROVÁ EXPERTKA/GENDEROVÝ EXPERT JAKO OPATŘENÍ KE ZKVALITNĚNÍ PROJEKTŮ ESF?^{1/}

EVA M. HEJZLAROVÁ

Gender expert as a tool for improving ESF projects?

Abstract: This discussion paper deals with equal opportunities for women and men policy in the Czech Republic financed by the European Social Fund. It presents findings of a case study focused on the position of the “gender expert” which was introduced as obligatory within call no. 76 OP HRE, area of support 3.4 “Equal Opportunities of Women and Men on the Labour Market and Reconciliation of Family and Working Life,” in order to increase the quality of equal opportunities projects. The evaluative case study concludes that the position was not defined sufficiently which lowered the potential quality improvement of the projects. Further policy steps are suggested and a broader context is discussed where the position of the “gender expert” may surprisingly be seen as a contribution to the financial stability of some NGOs focused on equal opportunities. The paper also aims to provide those who work as gender experts with an opportunity for a much needed self-reflection.

Key words: European social fund; equal opportunities policy; Czech Republic

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.1.101>

Dosavadní diskuse a kritiky tematizující prosazování politiky rovných příležitostí žen a mužů se soustředily zejména na chabé institucionální zajištění a evidentní rozpory mezi *statem quo* v jednotlivých věcných politikách a deklarovaným *mainstreamingem* (Pavlík 2004; 2006; 2008). Podstatná část politiky rovných příležitostí žen a mužů se ale v České republice děje prostřednictvím dotací a grantů;² klíčovou roli v tomto ohledu sehrávají operační programy financované z Evropského sociálního fondu³ (dále ESF), které jsou často kritizovány ze strany advokačních organizací, ovšem méně ze strany akademického sektoru.

Vstup České republiky do Evropské unie a možnost čerpat finance z ESF, podobně jako vliv těchto změn na prosazování témat spojených s rovnými příležitostmi žen a mužů do politické agendy a na organizace občanského sektoru (OOS) prosazující rovné příležitosti, byly před bezmála deseti lety tématem řady studií (Hašková 2005; Hašková, Křížková, Linková 2006; Hašková, Kapusta-Pofahl, Kolářová 2005; Císař, Vráblíková 2007). V posledních letech ale tento zájem utichl, což vybízí k tomu ptát se, zda, co a jak se v této oblasti naplňování politiky rovných příležitostí žen a mužů změnilo.

Cílem tohoto příspěvku je výše uvedená témata znovu otevřít a iniciovat diskusi prostřednictvím zhodnocení toho, jakým způsobem realizuje MPSV politiku rovných příležitostí, a to na konkrétním příkladu výzvy č. 76 OP LZZ⁴ v oblasti podpory 3.4 – Rovné příležitosti žen a mužů na trhu práce a sladování pracovního a rodinného života.

Důvodem k soustředění pozornosti na uvedenou výzvu je zejména zavedení institutu tzv. experta, resp. expertky⁵ na rovné příležitosti žen a mužů (pro tento institut se vžil název genderový expert, resp. genderová expertka, v dalším textu používám zkratku GE) jako povinné součásti projektového týmu (specifikace pozice viz pozn. pod čarou⁶),

částečně pak také protesty OOS, které provázely vyhlášení podpořených a nepodpořených projektů. Hlavními otázkami, na které chce tento příspěvek hledat odpověď, jsou: 1. Jak MPSV⁷ realizovalo politiku rovných příležitostí žen a mužů v rámci výzvy č. 76 OP LZZ?; 2. Jaké efekty mělo opatření GE, jehož prostřednictvím MPSV politiku rovných příležitostí realizovalo?

Diskusní příspěvek má povahu případové studie evaluačního charakteru (Veselý 2011). První otázka bude zodpovězena zejména prostřednictvím analýzy podpořených projektových žádostí a rozhovoru s úřednicí zodpovědnou za podobu výzvy č. 76, nastíněn bude také kontext vztahu ESF a politik na podporu rovných příležitostí žen a mužů, existujících evaluací a předchozích výzev zaměřených na rovné příležitosti žen a mužů. Druhou otázku zodpovídám především prostřednictvím analýzy rozhovorů s deseti osobami působícími na pozici GE v podpořených projektech. Mým akademickým zázemím je disciplína veřejné politiky a analýza politiky (Potůček 2005; Veselý, Nekola 2007; Nekola, Geissler, Mouralová 2011), problematika rovných příležitostí žen a mužů je jednou z oblastí mého zájmu a v OOS zaměřené na prosazování rovných příležitostí žen a mužů jsem také pracovala.

Data: projektové žádosti a rozhovory

Předmětem analýzy bylo 64 podpořených projektových žádostí ve výzvě č. 76 s tím, že jsem se zaměřila na to, s jakým objemem práce je pro GE počítáno, jaký je podíl prostředků věnovaných práci GE v celkové sumě osobních nákladů a ve vztahu k dalším pozicím a jaká je typická náplň GE.

Rozhovory jsem provedla s deseti osobami, které pracují na pozici GE v této výzvě – celkově byla zachycena zkušenost s fungováním GE ve 14 projektech,⁸ protože někteří dotazovaní/é pracují na této pozici ve více projektech. Zá-

roven jsem hovořila s jedním člověkem, který se do projektu přihlašujících se do výzvy č. 76 odmítl zapojit, protože nesouhlasí ani s ideou, ani se způsobem fungování a nechce se na něm podílet. K zapojení ho donutila až finanční krize organizace, ve které pracoval, takže nakonec figuruje v projektu podpořeném z výzvy č. 88. Čtyři dotazované (z uvedených deseti) jsem před zahájením výzkumu znala osobně (z akademického prostředí nebo OOS), k dalším čtyřem jsem se dostala metodou sněhové koule a dva dotazované jsem oslovila na základě údajů z projektových žádostí (přímo nebo prostřednictvím příjemců/kyň dotace). Dotazování a dotazované, jejichž zkušeností jsem využila, žijí a pracují na různých místech ČR – v Praze, v Brně i menších městech; rozdílné je i jejich vzdělání a pracovní zkušenosti. Polovina z nich je těsně spojena s některou z OOS tematizujících rovné příležitosti žen a mužů. Rozhovory jsem po dohodě s dotazovanými anonymizovala.

Jak MPSV realizovalo politiku rovných příležitostí žen a mužů v rámci výzvy č. 76 OP LZZ?

V rámci této části nejprve kriticky představím kontext ESF v perspektivě rovných příležitostí žen a mužů a poté se budu věnovat rekonstrukci představy MPSV o tom, jak se mají naplňovat rovné příležitosti, a to prostřednictvím analýzy rozhovoru s odpovědnou úřednicí a analýzy podpořených projektových žádostí s důrazem na pozici GE.

Kritika fungování ESF z hlediska rovných příležitostí žen a mužů, kterou je vhodné kvůli zasazení do kontextu uvést, je přitom dvojitá.

Za prvé kritiku vyslovují akademici a akademičky z feministických pozic, kteří se buď věnují politice rovných příležitostí na úrovni EU jako celku (Stratigaki 2004; Kampichler 2009), nebo se zaměřují specificky na mechanismy přerozdělování v rámci ESF (např. Kabelková 2012). Největší výhradou vůči dotačním programům EU je to, že koncept rovných příležitostí v kontextu ESF je chápán jako nástroj k dosažení vyšší participace žen na trhu práce a celkové hospodářské prosperitě. K tomuto cíli ovšem vedou i jiné nástroje, které mohou být s konceptem rovných příležitostí v přímém rozporu (např. rekvalifikace žen do genderově stereotypních segmentů trhu práce).

Za druhé je kritika formulována v procesu evaluace. Evaluace se řídí logikou toho, jaké mají programy cíle, jednotlivé prioritní osy a následná opatření, resp. oblasti podpory, a jak jsou tyto cíle plněny. Její rámec je tedy vymezen úžeji, zároveň má k dispozici data, prostřednictvím kterých může vykreslit detailnější obraz.

Zaměříme-li se pro tuto chvíli jen na evaluace související s OP LZZ,⁹ zjistíme, že rovné příležitosti jsou výslovně tematizovány jen na dvou místech. Prvním je hodnocení horizontálních témat, kde evaluační tým konstatuje, že „(s) távající způsob sledování plnění horizontálních témat poskytuje prostor pro jejich nedostatečné zohledňování. Po žadatelích/kách, resp. příjemcích/kyních není v projektové žádosti ani v monitorovacích zprávách skutečně vyžadován

(resp. není na něm lpěno) věcný popis opatření pro naplňování těchto témat, které tak zůstává spíše proklamativní.“ (Roční operační hodnocení OP LZZ 2009: 113) Druhé místo nalezneme v evaluaci za rok 2010, a to v části 7.3.4, kde je tematizováno pojetí rovných příležitostí a gender mainstreamingu v OP LZZ, OP VK, OP PA a EQUAL. Evaluace dospívá k názoru, že programové dokumenty neskýtají dostatečnou oporu pro porozumění principu rovných příležitostí a gender mainstreamingu – např. „Místo výslovných definic RP jsou v dokumentech k dispozici kontextuální definice a rovněž definice pomocí příkladů.“ (Roční operační hodnocení OP LZZ 2010: 76) Větší prostor je věnován organizaci, stavu poptávky a nabídky a konkrétním tematickým problémům (např. efektivita školení, různá míra motivovanosti různých cílových skupin apod.).

Genderová expertka/genderový expert ve vyhlášení výzvy č. 76 a v představě MPSV

Znění výzvy č. 76 přináší oproti předchozím výzvám (výzvy č. 26 a 54) v oblasti 3.4 OP LZZ pozitivní posuny.

Výzva č. 26 definovala jako své specifické cíle: 1. podporu zaměstnatelnosti žen a odstraňování překážek bránících ženám v účasti na trhu práce; 2. sladění profesního a rodinného života prostřednictvím inovativních nástrojů v zaměstnavatelské sféře, zejména motivace k zavádění opatření přívětivých k rodině; 3. rozvoj různých typů služeb péče o děti a usnadnění přístupu k nim za účelem sladování práce a rodiny, podpora individuální péče o děti do dvou let a individuální i kolektivní péče o děti od dvou let, to celé s absurdním upozorněním, že „(p)rojekty nemohou mít politický charakter, nesmí sloužit k propagování jakýchkoliv politických nebo ideologických cílů, včetně ideologií feminismu či maskulinismu.“ (MPSV 2008)

Výzva č. 54 jako celek specifické cíle nedefinuje, nicméně hovoří o oblastech podpory: 1. služby péče o děti; 2. trh práce; 3. místní partnerství, kde jsou již cíle rozpracovány (MPSV 2010).

Výzva č. 76 pak poptává zlepšení situace v následujících oblastech trhu práce: 1. horizontální a vertikální rozdělení trhu práce podle pohlaví; 2. míra platové nerovnosti žen a mužů; 3. přístup zaměstnavatelů ke sladování pracovního a rodinného života; 4. odbourávání genderových stereotypů na trhu práce (MPSV 2011).

Na uvedených výzvách lze sledovat zvyšující se zaměření výzev k rovným příležitostem žen a mužů. Zatímco v prvních dvou výzvách jsou žadatelé explicitně vybízeni k zajišťování služeb péče o děti a leitmotivem je sladování rodinného a pracovního života, ve výzvě č. 76 jsou tematizovány tři oblasti, které s rovnými příležitostmi těsně souvisejí. Zásadní změnou je pozice GE.

Popud k tomuto opatření – zakotvení povinné pozice GE – vzešel podle slov úřednice jednak od projektových manažerek a jednak z evaluací, ve kterých byly projekty z předchozích dvou výzev hodnoceny jako genderově stereotypní. Podle úřednice šlo o „standardní rekvalifikace, kde je cílová

skupina ženy a doprovodná aktivita hlídání dětí. Vesměs to ale byly projekty potvrzující genderové rozdělení pracovního trhu – rekvalifikace žen do pečovatelských profesí a pomocných profesí apod. Značná část projektů směřovala téměř výlučně ke službám péče o děti, což není nic špatného, je to užitečná věc a jeden z nástrojů, který pomáhá překonat překážky na trhu práce, nicméně není to jediné téma. Projekty postrádaly akcent na genderovou rovnost.“ Úřednice zároveň doplnila další aspekt problému, totiž že „velká část žadatelů je bohužel navyklá čerpat prostředky tam, kde se zrovna vyhlásí výzva, a tam, kde se právě uvolní peníze, a své téma nějakým způsobem přizpůsobit té výzvě“.

MPSV přitom uvažovalo tak, že problémem projektů je absence expertizy, kterou by měli dodat právě GE. Nabízí se přitom i jiné způsoby, jak chybějící expertizu dodat, např. školit žadatele nebo přihlédnout k genderové stereotypnosti projektů při hodnocení (tj. adekvátně vyškolit žadatele a upravit bodové hodnocení), omezit okruh žadatelů apod. Každé z těchto řešení má svá pro i proti. Výhodou pozice GE je přenesení nákladů „ven“ z ministerstva (jiná řešení jsou pro ministerstvo náročnější, protože znamenají nutnost změn v zaběhnutých procesech). Nevýhodou je, že toto řešení předpokládá, že expertiza v projektech sice chybí, ovšem je žádaná a vítaná. To ale není na základě zkušeností z praxe, kdy „velká část žadatelů je navyklá čerpat prostředky tam, kde se zrovna vyhlásí výzva, a tam, kde se právě uvolní peníze, a své téma nějakým způsobem přizpůsobit té výzvě“, právě obvyklá situace, a dále, že je třeba určit, kdo může být považován za GE.

Problém s kritérii vyřešilo MPSV tak, že u GE musí být „prokázáno vzdělání v oblasti rovných příležitostí žen a mužů nebo praxe v oboru (např. ve výzkumné instituci, organizaci veřejné správy nebo neziskové organizaci zabývající se rovnými příležitostmi žen a mužů), případně odborná publikační činnost na dané téma“ (srov. pozn. pod čarou 6). Toto relativně široké vymezení nezúžil ani požadavek na výši úvazku. MPSV dospělo k názoru, že ani vzdělání ani míru zapojení do projektu nebude dále specifikovat či podmínovat, protože povaha projektů (a s nimi i role GE) je různá a co se týče vzdělání, nebyly aktuální kapacity expertů či expertek s formálním vzděláním v genderových studiích nebo s afiliací k příslušným OOS považovány za dostatečné.¹⁰ V souladu s tímto mírným postojem je i skutečnost, že v hodnocení projektových žádostí se zkoumala pouze ne/přítomnost pozice GE a detailněji se nehodnotila kvalita jejich expertizy. Jak komentovala úřednice: „Z našeho pohledu je lepší, když v tom realizačním týmu je člověk, který byl alespoň na dvou přednáškách, než když je tam někdo, kdo o tom neví vůbec nic.“

Z narativu výzvy (srov. MPSV 2011) i ze slov úřednice přitom vyplývá, že ideálem, kterému by se měla činnost v rámci pozice GE blížit, je výrazný podíl GE na přípravě ideového záměru projektu a projektové žádosti a následně supervize a monitoring. Rizikem této pozice je podle úřednice její „formálnost“ a to, že osoba na pozici GE nebude mít reálnou možnost projekt ovlivnit, a dále rozdílná úro-

veň GE, kdy si lze hypoteticky představit, že sama daná osoba bude mít stereotypní názory.

Mezi tím, jak byla pozice GE vyhlášena ve výzvě č. 76, a tím, jaké představy s ní spojovalo MPSV, je značný rozpor. Přestože je úřednice schopná identifikovat rizika v podobě „papírové pozice“ a absence expertizy, ve výzvě ani v následném hodnocení není nijak podmíněna pozice GE v rámci projektového týmu a také expertní zázemí osoby, která může aspirovat na post GE, je definováno velmi široce.

Podoba výzvy tak s riziky pozice vůbec nepracuje. Zároveň je za těchto okolností, kdy je pozice GE ukotvena velmi vágně, otázkou, zda je outsourcing genderové expertizy skutečně nejefektivnější cestou ke zvýšení kvality projektů – nebezpečí omezeného dopadu je relativně velké. Pozice GE tak, jak byla vypsána ve výzvě č. 76, zkrátka nechává ve hře příliš mnoho neznámých.

Genderová expertka/genderový expert podle podpořených projektových žádostí: popis pozice, náklady a hodinová dotace

V analýze projektových žádostí jsem se zaměřila na popis pozice GE, finanční zajištění této pozice a hodinovou dotaci na výkon této pozice.

V analýze popisu pozice GE jsem se soustředila na to, zda GE – v souladu se zadávací dokumentací (srov. pozn. pod čarou 6) – plní roli supervizora či supervizorky. Ve většině žádostí byla supervize či dohled nad dodržováním principů rovných příležitostí žen a mužů jednou z položek popisu pozice – pouze u 10 ze 64 žádostí se popis více soustředil na konkrétní aktivity, jichž se GE bude účastnit (příklad viz pozn. pod čarou 11). Pro úplnost je však nutno dodat, že se při některých rozhovorech s GE ukázaly značné rozdíly mezi jejich zkušenostmi s fungováním v projektu a tím, jak byla pozice popsána v projektové žádosti (viz později „outsideri/ky“). Tento úkaz obrací pozornost k procesu monitorování, kterému je každý projekt podroben a který má aktuálně pověst spíše administrativní než věcné kontroly.

Při analýze mě zaujala také specifikace pozice s ohledem na organizační zařazení, která je v kontextu dalších zjištění z rozhovorů velmi důležitá, protože zásadním způsobem kotví expertizu. Je-li totiž deklarováno, že GE garantuje zajišťování principu rovných příležitostí, ale zároveň není jasné, jak silné má vlastně slovo a jak se řeší případné kolize, je výchozí situace GE obtížná. V šesti případech ze 64 byla obsahem popisu pozice GE specifikace, že se účastní porad týmu, v pouhých čtyřech případech bylo upřesněno to, jaké postavení má GE v rámci organizačního schématu (např. je přímo podřízený/á manažerovi/ce projektu, příp. je nadřízený/á garantům klíčových aktivit). Vzhledem k tomu, že projektová žádost je hlavním a často jediným opěrným dokumentem, je pozice GE obecně definována velmi vágně.

Údaje týkající se podílu prostředků na zajištění pozice GE a celkového objemu osobních nákladů, resp. podíl nákladu na GE a průměrných nákladů na jednu pracovní pozici v rámci týmu, nereflektují celý soubor 64 projektů realizo-

vaných v rámci výzvy č. 76 – popisují jen ty projekty, které mají explicitně vyhrazenou pozici GE včetně mzdových nákladů. Kromě jednoho projektu, kde není explicitně uvedena pozice GE (přívlastek „genderový/á“ je uveden hned u několika pozic, tj. expertiza zde nechybí, ale pro naše potřeby není možné určit prostředky), je v pěti dalších projektech i pozice GE kombinovaná ještě s nějakou jinou (např. metodik/čka, manažer/ka aktivity apod.), a nelze tak rozhodnout, jaký podíl pracovní činnosti je věnován genderové expertize. Situaci ve zbývajících 58 realizovaných projektech¹² z pohledu finančního zajištění GE lze shrnout tak, že míra zapojení GE do projektu je různá, u převážné většiny projektů (45 z 58) však zapojení GE nepřekročí 10% podíl na celkových osobních nákladech projektu, u 23 projektů nepřekročí 5%.¹³ Sledovaný údaj pochopitelně závisí na počtu členů a členek projektového týmu, a proto je dobré ho zkombinovat s údajem o podílu průměrných nákladů na jednu pozici v projektu a celkových osobních nákladů. Ze srovnání vyplývá, že zatímco v průměru tvoří náklady na pozici GE 7,5 % osobních nákladů projektu, průměrné náklady na jednu pozici v rámci týmu činí 11,6 %. Pouze u 14 projektů ze zkoumaných 58 (méně než čtvrtina) byly finance na GE vyšší než průměrný objem peněz alokovaný na jednu pozici v osobních nákladech. Lze tedy říci, že z hlediska alokovaných financí je pozice GE ve srovnání s dalšími pozicemi týmu relativně slabší.

Dalším způsobem, jak zjistit míru zapojení GE v projektu, je sledovat objem času, který by měli prací na projektu strávit. Vycházela jsem opět z 58 projektových žádostí a pro názornost jsem úvazky a hodinové odměny (po přepočtu na měsíce, které projekt trvá) sjednotila na počet hodin týdně, které GE věnuje práci na projektu.¹⁴ I zde je možné konstatovat, že zapojení GE v rámci jednotlivých projektů se značně různí. Projekty využívají expertizu GE ve více než polovině případů v rozmezí od 48 minut týdně do necelých šesti hodin týdně. Bezmála ve dvou třetinách případů se GE věnují práci na projektech méně než jeden pracovní den v týdnu. Hodnotit časovou dotaci je obtížné, protože role GE je různá (od supervizní po zapojení do pravidelných aktivit typu školení) a může mít povahu nárazové práce; extrémní případy s dotací méně než dvě hodiny týdně (týká se osmi projektů) nicméně nevzbuzují důvěru v to, že by GE mohl/a výrazně uplatňovat svou expertizu.

Jaké efekty měla opatření, jejichž prostřednictvím MPSV politiku rovných příležitostí realizovalo?

Komplexní zhodnocení efektů pozice GE by bylo úkolem pro samostatnou evaluační studii. Pro tuto chvíli předkládám reflexi pozice tak, jak ji vidí lidé, kteří na ní pracují. Linkou, kterou jsem se řídila, bylo uplatňování expertizy v projektech, což je hodnota, kterou sledovalo i MPSV při vytváření pozice GE.

Dříve, než budou představeny výsledky analýzy rozhovorů s GE, je třeba v souvislosti s expertizou doplnit ještě jeden fakt, který hodnocení efektů dále zkomplikuje. V rámci

výzvy č. 76 nebyl podpořen žádný z projektů podaných organizacemi sdruženými v České ženské lobby, což jsou OOS, které jsou podle zadávací dokumentace nositelkami expertizy v této oblasti (srov. pozn. pod čarou 6). Výběr projektů podpořených v rámci této výzvy (míněn je proces následující po obodování projektů hodnotiteli a hodnotitelkami) neprobíhal zcela transparentně a vyvolal pochybnosti o tom, zda kvalita byla skutečně rozhodujícím kritériem (viz ČŽL 2012a, 2012b). Pokud by byly projekty k podpoře vybrány účelově a prosadily by se ty nekvalitní, je pochopitelně tázání se po efektech pozice GE neadekvátní situací a úsměvné. Z veřejně dostupných dokumentů to nicméně dovést nelze, a proto tuto skutečnost uvádím spíše pro vykreslení komplexního obrazu o realizaci politiky naplňování rovných příležitostí žen a mužů a jako jeden z možných (nikoli doložených) limitů mého přístupu. Nyní již k samotné analýze.

Role genderové expertky/genderového experta před podáním projektu

Jedním ze zamýšlených efektů požadavku zapojit GE mělo být podle MPSV zvýšení kvality předkládaných projektů, a to díky tomu, že se GE budou podílet již na přípravě projektových žádostí a na celkové koncepci projektu. Jak shrnula zástupkyně MPSV jeden z rozměrů své představy o působení GE v projektech: „*Ideálně by ten člověk měl být zapojen už do přípravy projektu, aby organizaci pomohl vymyslet projekt tak, aby maximálním možným způsobem přispíval k rovným příležitostem.*“

Zkušenosti dotazovaných GE jsou v tomto smyslu široké – někteří připomínkovali celý projekt (a jejich připomínky byly brány v potaz) nebo se podíleli na konceptualizaci jednotlivých jeho částí, jiní dostali k prohlédnutí a odsouhlasení jen určité části žádosti, které žadatelé a žadatelky shledali relevantními, další měli k dispozici sice žádost celou, ale již „hotovou“, do které nebylo možné zasahovat, jedna dotazovaná ji neviděla vůbec. Poslední tři situace sice dotazovaní/é nepovažují za ideální (někteří chtějí mít do budoucna víc pod kontrolou, na jakých projektech budou spolupracovat), ale zároveň je vysvětlují i svou neochotou či nízkou iniciativou investovat do přípravy energií a čas v situaci, kdy je nejisté, zda bude projekt podpořen, a kdy byli zapojeni do přípravy více projektů (dotazovaní/é typicky figurovali jako GE ve více projektových žádostech). Zároveň je třeba dodat, že zatímco ve sledované výzvě č. 76 někteří z dotazovaných souhlasili s účastí v projektech, i když o nich neměli téměř žádné informace, v následující výzvě už si více vybírali a aktivněji podobu projektů ovlivňovali.

Posoudit, jaký efekt mělo zapojení GE do samotné přípravy, proto není jednoduché. Dílčí pozitivní efekt mohl mít institut GE v podobě předvýběru projektů, který v některých případech prováděly potenciální GE. Zejména dotazovaní/é z etablovaných NNO dostávali více nabídek na spolupráci, ovšem předběžně souhlasili jen s některými z nich a jiné odmítali. Toto síto tak mohlo znamenat „vyřazení“

projektů, které z pohledu GE neplnily deklarované cíle. Lze přitom předpokládat, že toto síto zvýšilo průměrnou úroveň projektů v oblasti rovných příležitostí žen a mužů (za předpokladu, že se odmítnutým subjektům nepodařilo najít jiného GE¹⁵). Zároveň ale nelze popřít, že pokud by se na psaní žádosti a celkové koncepci projektu podílel GE, byl by přínos větší. Podle dotazovaných jsou přitom některé projekty napsané tak, že mohou bez problémů fungovat bez GE (zabývají se např. rekvalifikacemi určité cílové skupiny žen, kde je úlohou GE pouze zvyšování povědomí o rovných příležitostech, např. v pracovněprávní legislativě, formou seminářů), což je jeden z projevů výše uváděného rozporu mezi cílem vyšší participace žen na trhu práce a rovnými příležitostmi v rámci politiky ESF.

Role genderové expertky/genderového experta v průběhu projektu

Podle představ MPSV má být role GE v průběhu projektu v ideálním případě „supervizní, monitorovací, a GE má zajišťovat vyhodnocovací a odbornou stránku aktivit“. Vzhledem k tomu, že takto definovaná role nebyla podmínkou úspěšnosti projektové žádosti (připomeňme, že v žádostech se hodnotila pouze přítomnost, resp. nepřítomnost GE), nepřekvapí, že zapojení GE do projektu se zásadním způsobem různí. Někde je zapojení definované i realizované v tomto ideálním duchu, tj. GE se např. účastní schůzek projektového týmu a průběžně komentuje procesy i výstupy projektu, někde je GE spíše „dodavatelem/kou služby“ zapojeným výhradně do určité aktivity projektu, jinde je spolupráce naprosto formální. Svou roli hraje i vzdálenost mezi působištem GE a místem realizace projektu (zatímco GE se koncentrují spíše ve velkých městech, projekty probíhají po celé ČR); specifickěji pak např. to, zda se GE účastní setkání projektového týmu či zda jsou na cestovné pro GE vyčleněny finance (jeden z dotazovaných např. zatím členy/ky projektového týmu neviděl, komunikuje s nimi pouze elektronicky – jeho úkolem je vytvoření vzdělávacího modulu – a nevidí důvod, proč by to do budoucna mělo být jinak).

Zapojení GE do projektu lze popsat i prostřednictvím toho, jak samotní GE vnímají svou roli. Na základě výpovědí informačních partnerů a partnerek jsem identifikovala tři ideální typy: „pragmatici/čky“, „garanti/ky odbornosti – idealisté/ky“ a „outsideri/rky“, které budou dále popsány. Práce jednotlivých GE mohou v různých projektech nabývat různých podob, i v rámci jednoho projektu jsou možné přechody mezi jednotlivými typy.

„Pragmatici/čky“ jsou GE, kteří svou roli nepřeceňují a míru svého zapojení nechávají na rozhodnutí příjemce nebo příjemkyně (případně vyplývá z oboustranné dohody na začátku projektu). Jsou ochotni akceptovat účast na jedné dílčí aktivitě i supervizi – vycházejí z původní dohody, kterou respektují. Někteří jsou schopni formulovat své odborné i etické hranice, za které by již nebyli ochotni jít (někteří ne), ovšem loajální se cítí být více vůči svému

zaměstnavateli, kterému chtějí nabízet odbornou podporu, než aby si kladli otázku, jaká by mohla být maxima genderové rovnosti v daném projektu („Některé věci prostě nejsou, takže se člověk přizpůsobuje i tomu samotnému subjektu, té firemní kultuře, co se může a co se nemůže“). Přestože mohou být vůči dílčím aspektům projektu kritičtí (podle některých GE jejich projekty v důsledku podporují genderové stereotypy v tom smyslu, jak o nich hovořila úřednice MPSV), snaží se „zasívat semínka“ povědomí o rovných příležitostech žen a mužů. Motivací může být jednak představa postupné senzitivizace projektového týmu (lepší málo než nic) a jednak motivace finanční.

Motiv finančního zajištění může nabývat dvou podob: jednak individuálního zajištění („EU mě živí a aktivismus mě baví“), jednak i zajištění chodu OOS, ve kterých GE také pracují. Jednou z možných strategií OOS je, že pozice GE tvoří součást úvazku zaměstnance či zaměstnankyně, protože finanční situace OOS v oblasti rovných šancí žen a mužů není v důsledku omezeného množství dotačních titulů zaměřených jinak než na ženy ve vztahu k trhu práce nijak příznivá. Jedna GE uvedla: „Šlo o svého druhu fundraisingovou akci, jak ty peníze získat bez všech těch peripetií, které by to pro nás znamenalo, kdybychom o ty peníze žádaly samy.“ Stále preferuje preference realizovat vlastní projekt, ovšem ve chvíli, kdy je zpracování projektové žádosti časově a administrativně náročné a šance na podporu nevelká, představuje zapojení OOS prostřednictvím GE způsob, jak s minimálními náklady získat část úvazku pro vlastního zaměstnance nebo zaměstnankyni na relativně delší dobu. Tento rys se objevil u tří OOS dlouhodobě působících v oblasti rovných příležitostí žen a mužů a podle názoru autorky vypovídá o finanční situaci OOS, která může ovlivnit úroveň expertizy i negativně, jak bude doloženo dále.

Dodejme, že určitou roli hrají u pragmatiků a pragmatiček v podobě zapojení do projektu také individuální časové možnosti.

Druhým typem jsou „garanti/ky odbornosti – idealisté/ky“. Od pragmatiků/ček se liší v tom, že loajální se cítí být více vůči své odbornosti spíše než vůči zaměstnavateli. Svou účast na projektu chápou osobněji a častěji ji problematizují. „Je to pro mě takové dilema, jestli se zapojovat nad rámec původní dohody. To znamená, jestli tam jezdit na všechny akce, a moct trochu ručit za ty výsledky, anebo jestli to fakt nechat na nich, jak ta dohoda byla, s tím, že oni si to takhle napsali.“ Častěji mají zkušenosti s konflikty, které vyplývají z jejich představy, že garantují expertizu: „Někdy na podzim jsem třeba navrhovala, ať je u seminářů nabízeno hlídání dětí. Koordinátorka se proti tomu ozvala, že na to nejsou peníze, ale já jsem prostě řekla, že jsem tady placená od toho, abych dbala na rovné příležitosti a že tohle do toho počítám, a že by se to mělo zkusit. Tak nakonec to nabízelí... (...) Nevím třeba, jestli můžu nějakou věc ze své pozice vetovat jako nepřípustnou. Vadí mi to, protože na jednu stranu nechce člověk ostatní naštvat, ale zároveň taky nechce prodat svou kůži lacino.“ Tuto situaci lze chápat jako důsledek neukotvenosti pozice GE.

„Outsideři/rky“ jsou GE, jejichž spolupráce na projektu je čistě formální. Jak popsala jedna z dotazovaných: „*Ta manažerka řekla otevřeně, že to [míněno pozici GE – pozn. aut.] tam dali, protože to tam museli mít (...), ať si tam napíšu hodiny, že jim je jedno, když tam nic nebudu dělat.*“ Dotazovaná, která měla zkušenosti s touto situací, nebyla se svým zapojením spokojená, nicméně neviděla způsob, jak jeho podobu změnit, protože deklarovanou náplň své pozice dodržovala – jen bylo zřejmé, že její výstupy nebudou využity; odchod z projektu ovšem nezvažovala. Formálnost pozice GE je přitom v přímém rozporu s očekáváními, která MPSV v souvislosti s tímto institutem mělo.

Popisovaná situace je jednoznačně „vnucená“ od příjemce/kyně, jiná dotazovaná však podobnou spolupráci hypoteticky připouští i s ohledem na sledování svých zájmů, resp. zájmů OOS, kde pracuje: „*Mám pochopení i pro čistě papírovou formu spolupráce, kdy se poskytne jen ten životopis, ale nic moc víc. (...) Například když jsou hodně špatné materiální podmínky pro organizaci.*“ Opět se zde objevuje motiv špatného finančního zajištění OOS.

Výše uvedené strategie odrážejí jednak různé osobnostní rysy jednotlivých GE, nicméně jsou i důsledkem absence přesnějšího vymezení pozice GE, které ponechává příjemcům a příjemkyním dotace velmi volnou ruku v přístupu k zapojení GE do projektu. Odpovědnost tak nesou i MPSV jako řídicí orgán, hodnotitelé a hodnotitelky, příjemci a příjemkyně dotací a ti, kteří z pověření MPSV průběh projektů monitorují.

Shrnutí a doporučení

Konceptualizace rovných příležitostí žen a mužů na MPSV ve výzvě č. 76 je zejména oproti dvěma předchozím výzvám velkým krokem kupředu. Logiku ESF respektuje v tom smyslu, že se zaměřuje na trh práce, ovšem zároveň klade důraz na ty aspekty zapojení na trhu práce, které jsou v souladu s rovnými příležitostmi žen a mužů (horizontální a vertikální rozdělení trhu práce podle pohlaví, míra platové nerovnosti žen a mužů, odbourávání genderových stereotypů na trhu práce). V neveřejných evaluacích se podle slov úřednice, s níž jsem vedla rozhovor, hovoří v kontextu předchozích výzev o genderové stereotypnosti projektů, což podporuje výhrady feministické kritiky vůči ESF, byť v tomto případě nemusejí jít na vrub ESF, ale spíše MPSV. Možných interpretací toho, jak s tímto poznáním MPSV nakládá zavedením povinné pozice GE, je však více.

Omezíme-li se na roli MPSV, lze učinit dílčí závěr, že pravděpodobně usiluje o posílení aspektu rovných příležitostí v projektech, ale činí tak nešikovně, protože je pozice MPSV málo vyhraněná a nedůsledná (i v rámci výzvy č. 76 jsou realizovány projekty, které podporují genderové stereotypy). Kritika by tak nesměřovala po linii genderové rovnosti, ale po linii veřejněpolitických znalostí a dovedností, resp. jejich absence. Podobný jev je pozorovatelný i u jiných úředníků a úřednic v jiných situacích (srov. Hejzlarová 2010) a není možné jej podceňovat.

V širším kontextu by samozřejmě bylo možné uvažovat o tom, že zřejmě existují důvody, proč je zvoleno opatření s malým potenciálem změny a proč naopak pro ministerstvo nejsou průchozí školení pro žadatele (MPSV by se jasně muselo postavit za určité pojetí rovných příležitostí žen a mužů a prokázat expertizu), změny v hodnocení (opět, MPSV by se jasně muselo postavit za určité pojetí rovných příležitostí a prokázat expertizu) či zúžení okruhu oprávněných žadatelů (toto řešení osobně také nepovažuji za elegantní a vhodné, protože je lze administrativně snadno obejít, nicméně lze si představit, že vyřazení firem není politicky průchozí). Pro rozvíjení těchto linek však v uvedené případové studii chybí empirická evidence.

Pokud bychom na postup MPSV aplikovali kritéria analýzy politiky (Veselý, Nekola 2007), která jako ideál spatřují nejprve identifikaci problému, poté stanovení cílů, jichž se má intervencí dosáhnout, následně stanovení kritérií hodnocení variant a formulaci těchto variant a nakonec navržení evaluace, pak bychom museli konstatovat nedokonalý popis problému (nízká kvalita projektů sledujících rovné příležitosti žen a mužů) a spíše intuitivní výběr opatření, která mají daný problém řešit (pozice GE).

Zadávací dokumentace vymezující pozici GE v rámci výzvy č. 76 sice definovala ideální roli GE, ovšem následně tento ideál nijak nevyžadovala a hodnotila jen přítomnost nebo nepřítomnost pozice GE v projektu, ať už byla definovaná jakkoli vágně. Projektové žádosti podpořených projektů pak ukazují, že v některých případech je vymezení pozice GE dostatečné, čemuž odpovídá i adekvátní časová dotace, jinde je naopak vymezení obecné a hodinový objem pouze symbolický. Zkušenosti GE tento závěr potvrzují – zapojení GE může nabývat různých poloh, jak bylo naznačeno ve výše uvedené typologii. Negativním příkladem je očividné nerespektování genderové expertizy, v některých projektech se naopak podle vyjádření GE daří pracovat lépe s konceptem rovných příležitostí. Někteří GE uváděli, že v projektech nejsou k dispozici jen svou genderovou expertizou, ale i jinými svými specifickými zkušenostmi, a jsou tak pro projekty obohaceni. Zhodnocení efektů zavedení povinné pozice GE je proto nesnadné, a to i s ohledem na podobu finálního výběru projektů (viz ČŽL 2012a), který mohl jít v mnoha ohledech proti (hypoteticky zvýšené) kvalitě projektů.

Při obecnějším přemýšlení o pozici GE se nabízí paralela s pozicemi tzv. gender focal pointů, jejichž úkolem je zajišťovat rovné příležitosti žen a mužů na ministerstvech. Pozice „gender focal pointů“ je sice méně vágní, protože je jednoznačně daná zařazením dané osoby do organizační struktury ministerstva, ovšem vinou nízkého pracovního úvazku (obvykle půlúvazek) a ne vždy zcela jasných kompetencí¹⁶ je jejich možnost reálně ovlivňovat agendu ministerstva velmi omezená a z toho důvodu také kritizovaná (srov. Pavlík 2008). Ze zkušeností vyplývá, že podobně jako u GE má i u „gender focal pointů“ na jejich práci velký vliv řada vnějších i vnitřních faktorů (tamtéž: 26).

Na základě uvedených zjištění doporučuji zvážení následujících opatření, která by pomohla zvýšit kvalitu prosazování rovných příležitostí žen a mužů v projektech ESF v ČR.

1. MPSV by měla přesně vymezit podstatu řešeného problému. Je jím stereotypnost projektů? Nebo spíše účelové využívání výzev k realizaci projektů zadateli, jejichž cílem je zejména vlastní zajištění a méně naplnění cílů výzvy? V rozhovoru s odpovědnou úřednicí se objevila tato dvě vymezení, a přestože se může zdát, že jde o týž problém, opatření, která by je mohla pomoci řešit, jsou různá.
2. Zvážit různá opatření, která by mohla vést k řešení identifikovaného problému, a zhodnotit je podle toho, jakých cílů chce MPSV dosáhnout. Ideálem je respektování fází analýzy politiky, včetně navržení evaluace, aby bylo možné do budoucna identifikovat silná a slabá místa realizovaných opatření.
3. Uložit odpovědnost za úroveň, do jaké budou jednotlivé projekty přispívat k naplňování rovných příležitostí žen a mužů, na bedra jednoho člověka je nepřiměřené. Na kvalitu projektů by mělo být zaměřeno více opatření, a to včetně proměny procesu hodnocení a procesu monitorování. Pokud totiž „procházejí“ projekty, které jsou stereotypní, je namístě se ptát na kvalitu hodnocení. Další oblastí, která by si zasloužila větší pozornost, je hodnocení kvality v průběhu projektu (aktuálně mající pověst spíše byrokratické než odborné kontroly) – samotný institut GE totiž není samospásný, a má-li dojít k intenzivnějšímu prosazování rovných příležitostí, potřebuje podporu jak u hodnotitelů a hodnotitelek, tak při průběžném hodnocení realizace projektu. Na procesy hodnocení a monitoringu se případová studie nezaměřovala, nicméně ze zkušeností formulovaných ve stanovisku ČŽL a ze zkušeností, které zazněly v rozhovorech s GE, vyplývá, že jde o procesy klíčové. Prvním krokem by přitom mělo být zvýšení transparentnosti procesu hodnocení a zesílení aspektu odbornosti v rámci monitoringu; ideální by také bylo zadání evaluací vážících se přímo k oblasti podpory 3.4.
4. Pokud bychom se soustředili na pozici GE, pak lze doporučit konkrétnější vymezení pozice (popis pozice, pozice GE v rámci týmu, kompetence,¹⁷ adekvátnost hodinové dotace, kvalita expertizy GE), včetně bodového ohodnocení v projektových žádostech. Co se týče zapojení GE do přípravy projektu, není jiné cesty než se spolehnout na rostoucí nároky některých GE (zatímco se ve výzvě č. 76 někteří GE upisovali k účasti na jakémkoli projektu, který jim byl nabídnut, v další výzvě si podle svých slov již více vybírali a do podoby projektů aktivněji zasahovali; MPSV samo o sobě může tento postup pouze doporučit). Dále by bylo žádoucí explicitně informovat GE (i příjemce/kyně) o tom, že v případě, kdy budou v rámci projektu řešit vážnější problémy, je možné obrátit se na MPSV (tato možnost existuje i nyní, ovšem není inzerovaná ani

formalizovaná). Pro tyto účely by zároveň bylo vhodné specifikovat, jakým způsobem mají GE případně žádat o konzultaci či intervenci a jaké lze očekávat zásahy.

Diskuse

Cílem uvedené případové studie bylo zejména zdokumentovat a zhodnotit vznik a efekty zavedení pozice GE jako povinné součásti projektových týmů v rámci projektů výzvy č. 76 OP LZZ. V širším kontextu ale slouží i jako zachycení toho, jak byla v roce 2011, kdy byla výzva vyhlášena, a v letech následujících, kdy byly realizovány projekty podpořené v této výzvě, realizována politika rovných příležitostí žen a mužů prostřednictvím zdrojů ESF. Tato politika totiž v posledních letech bohužel není předmětem systematického zkoumání a oblast podpory z ESF je výzkumně ještě zanedbanější.

Jsem přesvědčena, že tato oblast není vhodná jen k analýzám určeným pro advokační účely, ale i k vědeckým výstupům, které by pomohly lépe reflektovat danou problematiku. Výzkumně se nabízejí např. interpretativně laděné studie zaměřené na to, jakým způsobem svou roli uchopují linioví pracovníci a pracovnice (např. GE nebo hodnotitelé/ky) nebo jakým způsobem jsou rovné příležitosti žen a mužů koncipovány v podpořených a nepodpořených projektech.

Z případové studie vyvstává téma proměny občanského sektoru zaměřeného na prosazování rovných příležitostí žen a mužů ve vztahu k ESF. Studie týkající se těchto OOS a neformálních skupin a jejich fungování si dosud všimaly toho, že vstup ČR do EU – těsně související s čerpáním ESF – vedl k profesionalizaci a „projektifikaci“ (Čisař, Vráblíková 2007) uvedených OOS a občanský sektor v této oblasti fakticky rozdělil na ty, které se napojily na ESF, a na ty, které to buď odmítly, nebo se jim to nepodařilo (nejpodrobněji Hašková 2005). Existence ESF jako v podstatě jediného velkého zdroje financování aktivit spojených s prosazováním rovných příležitostí žen a mužů tak výrazně český občanský sektor formovala v tom smyslu, že se řada organizací z hlediska cílů přizpůsobila cílům ESF a upustila od aktivit, které nebyly v rámci ESF podporované (Hašková, Kapusta-Pofahl, Kolářová 2005). V případové studii tematizující výzvu č. 76 se jako vedlejší motiv objevila praktika OOS, kdy díky zavedení pozice GE měly OOS možnost získat finance, jež by za jinak nezměněných okolností nezískaly, což souvisí jednak s vysokými transakčními náklady pro podání žádosti, jednak s úzkým zaměřením výzvy. Je možné, že zavedení pozice GE bude zpětně možné vnímat jako další impuls k profesionalizaci či minimální finanční stabilizaci některých OOS – zejména těch, jejichž zacílení jde mimo rámec aktivit preferovaných ESF. Už nyní je ovšem zřejmé, že existující studie tematizující OOS prosazující rovné příležitosti žen a mužů ve vztahu ke vstupu do EU a jeho souvislostem byly ve své době cenným příspěvkem do diskuse, ovšem nyní bychom měli tento vztah zkoumat znovu a pečlivěji, protože zde lze tušit mnohem plastičtější obraz, než jak je vykreslován v dřívějších studiích. Otázkami, které by nás mohly směřovat, jsou:

Jaké strategie volí OOS při čerpání z ESF? Hledají projektové partnery? Podřizují se logice výzev plně, nebo zařazují jako dílčí aktivity ty, které bezprostředněji souvisejí s jejich oblastí zájmu? Případně: Jak OOS reflektují dopady jednotlivých výzev a ne/realizovaných projektů na svou činnost? Jak vypadá reflexe v oblasti finančního zajištění a „jistoty“ a jak v oblasti identity OOS? Je vztah k výzvám ESF spíše silou spojující jednotlivé OOS, nebo silou oddalující (např. v kontextu střešních organizací)?

Apel na větší aktivitu v oblasti výzkumu nicméně není jediný – diskusní příspěvek má ambici otevřít také angažovanou debatu. V případové studii jsou jedním z motivů osoby, které nesou genderovou expertizu. Z výpovědi části GE (těch méně etablovaných) bylo možné kromě výše popsaného vyčíst také moment jistého překvapení, když byli o účast v projektech žádáni, že je o jejich expertizu zájem. U některých se projevila nepřipravenost na situace, které s sebou uplatňování expertizy ponese. Hlavní problémy popsané v případové studii jdou pochopitelně na vrub nedostatečné specifikaci pozice, ovšem vzhledem k celkové marginalizaci tématu rovných příležitostí žen a mužů v České republice je na místě se ptát, jak jsou (jsme) potenciální GE na tuto novou úlohu a případně i další připraveni, jaká jsou naše/jejich rizika a o co bychom měli opírat své sebevědomí. Věřím, že tento příspěvek může být podnětem k sebereflexi stávajících i potenciálních GE a ke vznášení otázek, které jsou pro naplňování politiky rovných příležitostí žen a mužů klíčové.

Poděkování

Tento článek by nemohl vzniknout bez vstřícnosti úředníků a úřednic MPSV, kterým tímto upřímně děkuji. Ráda bych také poděkovala expertkám a expertům na rovné příležitosti, se kterými jsem vedla rozhovory, za jejich čas a ochotu sdílet se mnou své zkušenosti a postoje. Konečně děkuji šéfredaktorce časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* a oběma anonymním recenzentkám/ům za podnětné komentáře.

Literatura

- Bardach, E. 2000. *A Practical Guide for Policy Analysis: The Eightfold Path to More Effective Problem Solving*. New York, London: Chatham House.
- Císař, O., Vráblíková, K. 2007. „Popelka na cestě do Bruselu: České skupiny prosazující rovnost mezi ženami a muži a Evropská unie.“ *Sociální studia*, roč. 4, č. 3: 107–120.
- ČR. 2005. *Usnesení vlády České republiky ze dne 20. dubna 2005 č. 464 k doporučení Rady vlády pro rovné příležitosti žen a mužů ve věci přijetí opatření pro zlepšení podmínek pro naplňování priorit a postupů vlády při prosazování rovných příležitostí žen a mužů v resortech*. [online]. Praha: Vláda ČR. [cit. 28. 4. 2014]. Dostupné z: <<https://racek.vlada.cz/usneseni/usnweb.nsf/WebGovRes/5967F848F4B-16F73C12571B6006DFFD2?OpenDocument>>.
- ČŽL. 2012a. *Otevřený dopis ČŽL ministru práce a sociálních věcí ve věci financování projektů v rámci OP LZZ*. [online]. Praha: Česká ženská lobby [cit. 28. 4. 2014]. Dostupné z:

<<http://www.czlobby.cz/tiskove-zpravy/158-7/otevreny-dopis-czl-ministrovi-prace-a-socialnich-veci-ve-veci-financovani-projektu-v-ramci-op-lzz/>>.

- ČŽL. 2012b. *Odpověď ministra práce a sociálních věcí na otevřený dopis týkající se financování projektů v rámci OP LZZ*. [online]. Praha: Česká ženská lobby [cit. 28. 4. 2014]. Dostupné z: <http://www.czlobby.cz/content/files/OPLZZ_odpoved.pdf>.
- Hašková, H. 2005. „Czech Women’s Civic Organising under the State Socialist regime, Socio-economic Transformation and the EU Accession Period.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, Vol. 41, No. 6: 1077–1100.
- Hašková, H., Kapusta-Pofahl, K., Kolářová, M. 2005. „Only a Dead Fish Flows with the Stream: Subversive Voices, NGOization and Czech Women’s Organizing.“ *Antropology of East Europe Review*, Vol. 23, No. 1: 38–52.
- Hašková, H., Křížková A., Linková M. (eds.). 2006. *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hejzlarová, E. 2010. „Policy analysis in the Czech Republic: positivist or postpositivist?“ *Central European Journal of Public Policy*, Vol. 4, No. 2: 88–107.
- Kabelková, K. 2012. *Analýza realizace oblasti podpory Evropského sociálního fondu Rovné příležitosti žen a mužů na trhu práce a sladění pracovního a rodinného života v kraji Vysočina*. Diplomová práce. Praha: Katedra genderových studií FHS UK.
- Kampichler, M. 2009. „Politiky genderové nerovnosti mužů a žen v Evropské unii z hlediska analýzy rámců.“ *Sociologický časopis: Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 4: 785–808.
- MPSV. 2008. *Výzva č. 26 k předkládání grantových projektů – Rovné příležitosti žen a mužů na trhu práce a sladění pracovního a rodinného života*. [online]. Praha: Evropský sociální fond v ČR [cit. 22. 8. 2013]. Dostupné z: <<http://www.esfcr.cz/vyzva-26>>.
- MPSV. 2010. *Výzva č. 54 k předkládání grantových projektů – Rovné příležitosti žen a mužů na trhu práce a sladění pracovního a rodinného života*. [online]. Praha: Evropský sociální fond v ČR [cit. 22. 8. 2013]. Dostupné z: <<http://www.esfcr.cz/vyzva-54>>.
- MPSV. 2011. *Výzva č. 76 k předkládání grantových projektů – Rovné příležitosti žen a mužů na trhu práce a sladění pracovního a rodinného života*. [online]. Praha: Evropský sociální fond v ČR [cit. 22. 8. 2013]. Dostupné z: <<http://www.esfcr.cz/vyzva-76>>.
- MPSV. 2013. *Podpora veřejně účelných aktivit nestátních neziskových organizací zabývajících se rovnými příležitostmi žen a mužů*. [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR [cit. 16. 2. 2014]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/cs/16534>>.
- Nekola, M., Geissler, H., Muralová, M. 2011. *Současné metodologické otázky veřejné politiky*. Praha: Karolinum.
- Pavlík, P. a kol. 2004. *Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů*. [online]. Praha: Gen-

- der Studies, o. p. s. [cit. 20. 5. 2014]. Dostupné z: <<http://www.otevrenaspolecnost.cz/cz/e-shop/product/44-stinova-zprava-v-oblasti-rovneho-zachazeni-a-r>>.
- Pavlík, P. a kol. 2006. *Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů*. [online]. Praha: Nadace Open Society Fund Praha. [cit. 20. 5. 2014]. Dostupné z: <<http://www.otevrenaspolecnost.cz/cz/e-shop/product/43-stinova-zprava-v-oblasti-rovneho-zachazeni-a-r>>.
- Pavlík, P. a kol. 2008. *Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů*. [online]. Praha: Nadace Open Society Fund Praha. [cit. 20. 5. 2014]. Dostupné z: <<http://www.otevrenaspolecnost.cz/cz/e-shop/product/60-stinova-zprava-v-oblasti-rovneho-zachazeni-a-rovnych-prilezitosti-zen-a-muzu-2008>>.
- Potůček, M. 2005. *Veřejná politika*. Praha: SLON.
- Roční operační vyhodnocení OP LZZ 2009: *Závěrečná zpráva*. Praha: RegioPartner, s. r. o., 2010.
- Roční operační vyhodnocení OP LZZ 2010: *Průběžná zpráva*. Praha: IREAS centrum, s. r. o., 2010.
- Roční operační vyhodnocení OP LZZ 2011: *Závěrečná zpráva*. Praha: HOPE-E.S., v. o. s., divize EU servis.cz, 2012.
- Roční operační vyhodnocení OP LZZ 2012: *Závěrečná zpráva*. Praha: IREAS centrum, s. r. o., 2013.
- Strategická evaluace ESF s důrazem na OP LZZ*. Praha: Konsorcium DHV CR a NVE, o. p. s. 2012.
- Stratigaki, M. 2004. „The Cooptation of Gender Concepts in EU Policies.“ *Social Politics: International Studies in Gender, State*, Vol. 11, No. 1: 30–56, <http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxh025>.
- Texty projektových žádostí týkající se projektů podpořených v rámci výzvy č. 76 v oblasti podpory 3.4 – Rovné příležitosti žen a mužů na trhu práce a sladování pracovního a rodinného života. (neveřejné).
- Veselý, A. 2011. „Veřejněpolitický a „klasický“ sociálněvědní výzkum: podobnosti a odlišnosti.“ Pp. 12–63 in Nekola, M., Geissler, H, Muralová, M. *Současné metodologické otázky veřejné politiky*. Praha: Karolinum.
- Veselý, A., Nekola, M. 2007. *Analýza a tvorba veřejných politik: přístupy, metody a praxe*. Praha: SLON.
- Poznámky**
- 1** Vznik tohoto článku byl podpořen z prostředků programu PRVOUK, P17 – Vědy o společnosti, politice a médiích ve výzvách doby.
- 2** Podle Bardachovy typologie (Bardach 2000) lze politiku realizovat prostřednictvím úpravy daní, legislativní regulace, dotací a grantů, služeb, organizací a jejich rozpočtů, změny rámce ekonomických aktivit a prostřednictvím osvěty.
- 3** V roce 2013 byl poprvé vyhlášen dotační program MPSV „Podpora veřejně účelných aktivit nestátních neziskových organizací zabývajících se rovnými příležitostmi žen a mužů“ (viz MPSV 2013), jinak jsou v oblasti grantů organizace prosazující rovné příležitosti žen a mužů odkázány na tuzemské či zahraniční nadace.
- 4** Operační program Lidské zdroje a zaměstnanost – Operational programme Human Resources and Employment (OP HRE).
- 5** Genderově korektní vyjadřování využívám vzhledem k prostorovému omezení pouze u podstatných jmen.
- 6** „(P)odmínkou je zařazení pozice expert/ka na rovné příležitosti žen a mužů do realizačního týmu projektu. Tato osoba by měla zajišťovat využívání a prosazování principů rovné účasti žen a mužů na jednotlivých úrovních a aktivitách projektu a aktivně se účastnit na realizaci projektu ve všech jeho fázích, např. formou supervize, odborných konzultací, participace na tvorbě výukových materiálů, komunikace s cílovou skupinou atd. Expert/ka by měl/a dohlížet, např. zda je zdůvodnění potřebnosti projektu zpracováno z hlediska rovnosti žen a mužů, zda jsou data v tomto zdůvodnění rozčleněná podle pohlaví, zda plánované aktivity budou v úvahu v průběhu plánování, provádění, monitorování a hodnocení, jaký mají účinek na situaci žen a mužů, zda žádost obsahuje jasné informace, jak se v projektu přihlíží k prosazování rovnosti mezi muži a ženami, jak bude sledováno hledisko rovnosti žen a mužů v projektu a jak bude vyhodnoceno. U experta/ky na rovné příležitosti musí být v záložce Realizační tým nebo v samostatné příloze prokázáno vzdělání v oblasti rovných příležitostí žen a mužů nebo praxe v oboru (např. ve výzkumné instituci, organizaci veřejné správy nebo neziskové organizaci zabývající se rovnými příležitostmi žen a mužů), případně odborná publikační činnost na dané téma. Pro vyhledávání experta/ky můžete použít některou z existujících databází. Doporučujeme do internetového vyhledávače zadat „databáze ženských organizací“ nebo „databáze genderových organizací“. Případně se lze obrátit na student/ky vysokých škol, oboru genderová studia nebo jiných relevantních oborů, v jejichž rámci se studenti/ky rovností žen a mužů odborně zabývají. Genderová studia se v současné době vyučují na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity.“ (MPSV 2011: 4–5)
- 7** Na realizaci podpory v rámci OP LZZ se podílí řada aktérů a ani MPSV nemusí vystupovat jednotně. Typicky proti sobě mohou jít zájmy úředníků/ic a zájmy politiků/ček. V tomto příspěvku se postojem MPSV míní postoj Odboru řízení pomoci z ESF.
- 8** Výzkum tedy pokrývá každý pátý podpořený projekt; jedním z nich je i projekt, v němž je na pozici GE zaměstnána autorka článku. Motivace k napsání tohoto diskusního příspěvku byla zpočátku osobní a pramenila z mé nespokojenosti na pozici GE. Postupem času se ale ukázalo, že potenciál výsledků tohoto šetření přesahuje rámec původně zamýšlené evaluace a může být – jak pevně doufám – přínosem pro hlubší debatu nad efekty ESF a rolí MPSV a organizací občanského sektoru i konkrétních expertů/ek při naplňování rovných příležitostí žen a mužů.
- 9** Roční operační vyhodnocení OP LZZ 2009 (Závěrečná zpráva) 2010, Roční operační vyhodnocení OP LZZ 2010 (Průběžná zpráva) 2010, Roční operační vyhodnocení OP

LZZ 2011 (Závěrečná zpráva) 2012, Roční operační vyhodnocení OP LZZ 2012 (Závěrečná zpráva) 2013, Strategická evaluace ESF s důrazem na OP LZZ, 2012. Vše ke stažení po registraci na <http://forum.esfcr.cz/>.

10 Tyto obavy částečně rozptylují konkrétní údaje o počtech potenciálních expertů a expertek s akademickou expertizou či několika lety praxe v oboru.

Podle sdělení FHS UK absolvovalo k 23. 2. 2013 magisterská genderová studia (jednooborová) celkem 81 lidí (za rok 2011, resp. 2012 obor absolvovalo 9, resp. 24 lidí), podle sdělení FSS MU absolvovalo ke stejnému dni bakalářská genderová studia (dvouoborová) 191 lidí (z toho 40 v roce 2011 a 37 v roce 2012). Jen akademicky vzdělaných odborníků a odbornic v oboru genderových studií je tedy v Česku 272 a každý rok jich cca 55 přibývá, zároveň je zde i řada lidí, kteří akademické vzdělání v genderových studiích získali v zahraničí.

Co se týče zaměstnanců a zaměstnankyň nestátních neziskových organizací (dále NNO), tak např. v České ženské lobby, což je jedna ze zastřešujících organizací sdružujících NNO orientovaných na problematiku rovných šancí či ženských práv, na pozicích koordinátorů/ek zde pracuje (na základě údajů na webových stránkách členských organizací) cca 80 zaměstnanců/kyň, z nichž pouze šest je zároveň absolventkami katedry genderových studií FHS UK (webové stránky této katedry nabízejí jmenovitý seznam absolventů a absolventek). Přestože by se tedy mohlo zdát, že skupina akademicky vzdělaných a skupina zaměstnanců a zaměstnankyň OOS se výrazně překrývají, reálný průnik není zdaleka tak výrazný.

K výslednému číslu 346 (zvyšující se každý další rok o cca 55 nových „akademických“ expertů/ek) je ještě možné připočítat desítky odborníků a odbornic na volné noze či ve veřejné správě, případně působících na vysokých školách nebo ve výzkumných institucích, kteří by mohli mít povinnost prokázat např. pět let praxe v NNO či odpovídající publikační činnost (řada odbornic/íků působících v oboru nemá vystudovaná genderová studia, ale např. sociologii). Pro úplnost dodejme, že v rámci výzvy č. 76 bylo podáno 342 projektů (64 bylo úspěšných), v rámci výzvy č. 88 bylo podáno 414 projektů (91 bylo úspěšných).

11 V jednom z těchto projektů je pozice GE definována podílem na následujících aktivitách: 1. příprava a moderování workshopů; 2. vývoj diagnostických nástrojů pro potenciální poskytovatele služeb péče o děti, příprava testové baterie, poskytování zpětné vazby účastníkům, supervize a připomínkování procesu vývoje a ověření metodiky

pro zprostředkování služeb péče o dítě; 3. návrh parametrů e-platformy, návrh profilů na straně nabídky a poptávky, příprava vstupů pro experty IT. V případě tohoto projektu přitom nejde o aktivity přímo vázané na genderovou expertizu, v případě ostatních projektů je souvislost mezi aktivitami a specifickou pozicí GE zřejmější.

12 V čtyřech projektech (146 a 167 a 243 a 329) jsou genderové expertky dvě (jedna je „pomocná“, resp. „asistentka“, do tabulky byl promítnut úvazek hlavní GE).

13 Dodejme, že u intervalu 0–4,99 %, který se týká 23 projektů, měly četnosti hodnoty procentních bodů 1 (0–0,99 %), resp. 6 (1–1,99 %), resp. 3 (2–2,99 %), resp. 10 (3–3,99 %), resp. 3 (4–4,99 %).

14 Ve všech projektech se celkový počet hodin vydělil počtem měsíců, pouze u jednoho projektu, kde bylo explicitně uvedeno, že GE bude pracovat na projektu nižší počet měsíců, než trvá projekt, bylo počítáno s tímto údajem.

15 Dalším předpokladem je, že expertky a experti, kteří tento předvýběr prováděli, mají v oblasti rovných příležitostí nejen praktické zkušenosti, ale že si i průběžně doplňují vzdělání např. prostřednictvím zahraniční zkušenosti či studiem případů dobré praxe, a nemají vyhraněné preference – např. že nestrání některým typům aktivit.

16 V usnesení vlády, kterým byl dán popud k formalizaci „gender focal pointů“, se pouze doporučuje zavedení této pozice s tím, že uvedení zaměstnanci a zaměstnankyň „by se v rámci tohoto pracovního úvazku plně věnovali problematice rovných příležitostí žen a mužů“ (ČR 2005).

17 Bez jasně vymezených kompetencí se může podoba spolupráce mezi GE a projektovým týmem snadno vzdálit potřebám projektu a stát se výslednicí aktuálních tlaků příjemce/kyně, resp. ústupků GE. Pokud je úloha GE supervizní, je dobré specifikovat např. to, že GE dostává k vyjádření každý výstup projektu, účastní se schůzek projektového týmu apod., ale i to, co se s těmito vyjádřeními dále děje.

© Eva Hejzlarová, 2014.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014.

Mgr. Eva M. Hejzlarová, Ph.D., je odbornou asistentkou na katedře veřejné a sociální politiky FSV UK, kde se výzkumně zabývá analýzou a tvorbou politiky, a to zejména v okrajových tématech sociální politiky v souvislosti s marginalizovanými skupinami. Korespondenci zasílejte na adresu: hejzlarova@fsv.cuni.cz.

NEUDÁLOSTI A ŽENSKÁ AKADEMICKÁ KARIÉRA.

ROZHOVOR IVY ŠMÍDOVÉ S LIISOU HUSU

Profesorka Liisa Husu je finskou socioložkou a badatelkou v oblasti genderových studií. Ve výzkumu se zaměřuje na analýzy genderu v akademickém prostředí, na vědu a produkci poznání. Je intenzivně zapojena v evropských a mezinárodních projektech jak výzkumu, tak vývoje politik v této oblasti. Je profesorkou genderových studií na Univerzitě Örebro ve Švédsku a spoluředitelkou centra GEXcel (dříve Center for Gender Excellence), nyní International Collegium for Advanced Interdisciplinary Gender Studies – Mezinárodního kolegia pro pokročilá transdisciplinární genderová studia, centra tří univerzitních genderových pracovišť ve Švédsku, a také je přidružena k oddělení managementu a organizace v Hankenské škole ekonomiky v Helsinkách ve Finsku. Předtím, mezi lety 1981–1995, pracovala ve finské vládě jako vyšší poradkyně a národní koordinátorka ženských studií ve státním aparátu pro genderovou rovnost. Byla aktivně zapojená jakožto expertka do různých mezinárodních, skandinávských a národních iniciativ věnujících se genderové rovnosti ve vědě a v akademickém prostředí od raných 80. let, například do aktivity v EC Ženy ve vědě, jako zpravodajka pro expertní EC reportáž Genderová výzva ve financování výzkumů (2009), jako partnerka v projektech EU FP6 a EU FP7, týkajících se genderu ve vědě (PROMTEA, ADVANCE, genSET, genPORT). Je zakládající členkou Evropské platformy ženských vědkyň (EPWS) a nadále pracuje v její radě. Jako moderátorka Evropské sítě pro genderovou rovnost ve vyšším vzdělání přispěla k organizování sedmi evropských konferencí pro genderovou rovnost ve vyšším vzdělání. Její publikace zahrnují knihy *Hard Work in the Academy* (1999), *Sexism, Support and Survival in Academia* (2001), *Science, Knowledge and Gender (finsky, 2005)*, *Leadership through the Gender Lens* (2010) a různé další články a kapitoly knih. Byla oceněna Cenou rovnosti Univerzity v Helsinkách a cenou Maikki Friberg v roce 2009.

Iva Šmídová: *Jaké jsou v současnosti projekty, na kterých pracujete?*

Liisa Husu: Jeden z posledních velkých projektů je financován z Evropské unie a je založen na výzkumu a poznání v politice. Jeho cílem je vybudovat evropský portál pro genderová a vědecká témata, široce pojatý, který by mohl sloužit různým činitelům napříč Evropou a dál ve výzkumu, politice a dalších činnostech. Je to opravdu velký projekt, jmenuje se GenPort¹ a náš tým je pouze jednou z jeho součástí. Je založen na intenzivní mezinárodní spolupráci a je koordinován z Barcelony Katalánskou otevřenou univerzitou. Významně se na něm podílejí také týmy z Itálie, Slovenské republiky, Španělska, Německa a Švédska. Cílem je

vytvořit jeden vstupní bod, kde by mohli snadno najít informace – velmi podrobné informace a relevantní dokumenty – lidé, kteří se zajímají o výzkum genderu ve vědě, v technologiích spojujících gender a vědu a v inovacích, a rovněž zástupci organizací, které se snaží prosazovat genderovou rovnost ve vědě a ve vědeckých organizacích a pokoušejí se o nejrůznější typy projektů a činností. Na tomto portálu mohou rovněž propagovat svou činnost a vytvářet transnárodní komunitu, což je cílem tohoto projektu. A mým úkolem je přinést do projektu vědeckou expertizu, kterou mám v oblasti genderu a vědy a genderu v akademickém prostředí, ale i zkušenosti s politikou, a přispět k výstavbě tohoto konsorcia a portálu tak, aby byl dobře organizován a odpovídal potřebám výzkumníků, politických činitelů a jiných zájmových stran.

Iva Šmídová: *Vím, že se věnujete projektům, které se týkají genderu, vědy a žen ve vědě. Co je pro Vás klíčovým feministickým problémem nebo otázkou v oblasti Vašeho výzkumu a Vašich projektů?*

Liisa Husu: Ano, pracuji opravdu hodně v základním výzkumu v oblasti genderu a vědy a genderu v akademii, ale stejně tak neustále pracuji na rozvoji politik, snažím se prosadit cesty, jak předat poznání z výzkumu do politiky – tj. jak předávat informace a poznání, které vytváříme v oblasti výzkumu genderu a vědy, do pole politiky, k těm, kteří formují oblast vědy na národní, evropské nebo širší úrovni, a k jejich specifickým vědeckým organizacím. Takže to je jedno stále se opakující téma a velká otázka, která se znovu a znovu objevuje v průběhu mé vědecké kariéry. Když se podívám trochu do minulosti, po desítky let bylo téma genderu a vědy rámované jako téma žen, tedy jako problém nás žen, proč ženy dělají nebo nedělají tohle, proč ženy dělají nebo nedělají tamto, proč nejsou více motivovány, proč nejsou více úspěšné, co je s nimi špatně – zdálo se, že je zde nějaký problém se ženami. Tím se ten problém rámoval. A lékem bylo samozřejmě napravit ženy nebo se pokusit, aby si ženy vyřešily své problémy nebo aby se změnily. Ale tohle rámování jak výzkumu, tak politiky se postupně měnilo, těžiště zájmu se v obou směrech od pozdních 90. let výrazně změnilo. Ne všude, ne ve všech organizacích, ale jaksí na globální scéně a v nejpokročilejších organizacích, v nejpokročilejších výzkumech.

Takže otázka, která se klade v současnosti, je: Co se odehrává, že se organizacím nedaří vytvářet genderově vyvážené prostředí? Co organizace dělají, že produkují a reprodukují genderové rozdíly a nerovnosti, a jenom zřídka kdy je zpochybňují? Takže těžiště se posunulo více k odhalování

přístupu organizací, více k tomu, co dělají vedoucí, co dělají gatekeeperi (správci a strážci u vstupní brány) ve vědě pro zamezování, blokování nerovnosti, pro zlepšování genderové rovnosti anebo lepší genderové vyváženosti. To je velký, důležitý krok, a myslím si, že naprosto nutný. Můžeme se samozřejmě podívat na jednotlivé ženy, na to, co dělají, ale současně se musíme zaměřit na širší otázku genderu a vědy tak, aby se dívala na úroveň organizací, na hráče, na procesy a jednání v organizacích.

Iva Šmídová: *Rovněž jste iniciovala a podílela se na několika komparativních evropských studiích. Vidíte v různých evropských regionech nějaký trend týkající se institucionalizovaného přístupu k genderu nebo potenciálu organizací ke změně nebo proti změnám?*

Liisa Husu: Nepochybně, jsou tady zjevně určitá centra aktivity, a pak jsou tady oblasti, kde se nic neděje a kde je jenom malý zájem. Nebo je v nich možná pár oblastí, kde nějaký zájem trochu je. Ale dá se říct, že Evropu můžeme rozdělit do regionů, které jsou v této oblasti proaktivní, a regionů, které jsou řekněme méně proaktivní, máme-li být zdvořilí. A já bych řekla, že nejvíce proaktivní jsou skandinávské země, zejména Norsko a Švédsko, Velká Británie do určité míry a německy mluvící část Evropy: Německo, Rakousko a Švýcarsko. V těchto krajinách se toho děje mnoho, dělá se množství výzkumů a mnoho organizací se zabývá prosazováním genderové rovnosti – od výzkumných rad přes univerzity, organizace rektorů a tak dále. A pak je tady středovýchodní Evropa, Francie, Řecko, v těchto oblastech se toho děje pouze velmi málo.

Iva Šmídová: *Kde vidíte kořeny těchto rozdílů, jak byste vysvětlila, proč Francie, středovýchodní Evropa a Řecko spadají do stejné skupiny?*

Liisa Husu: Jednou linií vysvětlení je obecný společenský kontext. Dívala jsem se na Index genderového rozdílu (*Gender gap index*) Světového ekonomického fóra (*World Economic Forum*), který hodnotí vlastně všechny světové země podle toho, jak se jim povedlo zmenšit tzv. genderový rozdíl (*gender gap*) ve vzdělání, v pracovním životě, v politice, ve vedoucích pozicích a vedoucích postaveních v organizacích, ve zdraví; tedy je to něco jako širší společenský pohled a státy byly hodnoceny na tomto základě, ne na základě toho, jak bohaté jsou, kolik zdrojů vlastní, ale na základě toho, jak rovnoměrně jsou tyto zdroje rozděleny mezi ženy a muže. A je zjevné, že země, které mají obecně malý genderový rozdíl, jsou rovněž více – a byly více – aktivní při prosazování genderové rovnosti, a to i v oblasti vědy a výzkumu. Takže je tady poměrně jasný trend. Dá se říct. A samozřejmě, odkazují zde ke společenskému genderovému rozdílu – mezeře. To může znamenat, že státy, které mají relativně malý ukazatel genderového rozdílu, mohou být zeměmi, kde je mnoho žen ve výzkumu, anebo málo žen ve výzku-

mu. A německy mluvící Evropa patří ke státům, které mají obecně nízký genderový rozdíl, ale mají poměrně málo žen ve výzkumu – ale dělají něco – vlastně mnoho – pro to, aby tento problém odstranili.

Iva Šmídová: *Vidíte nějaké propojení mezi Vaší prací na výzkumu genderu a vědy a Vaší vlastní vědeckou kariérou? Zažívala jste něco z toho, co popisujete ve svém výzkumu, nebo děje se to v organizacích, ve kterých pracujete?*

Liisa Husu: Nepochybně. Každý den (smích), každý den. Někdy je to dokonce zábavné. Dělal jsem, už opravdu dávno jsem psala disertaci na téma sexismu ve finském akademickém prostředí, obzvláště o skrytém sexismu, skryté diskriminaci. A když jsem začínala psát tuto svou doktorskou disertaci, dostala jsem přátelskou radu a otázku od profesora ve středním věku, který byl jedním z profesorů na katedře sociologie, kde jsem dělala svou disertaci, a ten mi řekl: Liiso, jste si opravdu jista svým tématem? Nestudujete svoje vlastní problémy, když se zaměřujete na sexismus v akademickém prostředí? A byl to opravdu přátelský komentář, ne nepřátelský, jako snaha o dobrou radu pro mladou doktorandku. V té chvíli, jako doktorandka, máte pocit, že je to vhodná otázka, a samozřejmě, musela jsem se zamyslet, jestli je to v pořádku. A později jsem si uvědomila, že ten profesor desítky let studoval nadměrnou úmrtnost finských mužů ve středním věku – ale na to se nepohlíželo, jako kdyby celou tu dobu studoval jenom své vlastní problémy. Ale nepochybně, často jsem svědkyní různých druhů nenápadných a skrytých forem diskriminace na univerzitách a ve vědeckém prostředí, v mém vlastním prostředí nebo když navštěvuji univerzity ve Finsku, ve Švédsku nebo v jiných zemích. Mám docela snadný přístup k datům, to je to, když studujete své vlastní prostředí. A také mne často kontaktují kolegyně, aby mi sdělily své zkušenosti, když vědí, čemu se ve svých výzkumech věnuji. Například kdybych zkoumala romskou migraci v severním Švédsku, nesetkávala bych se neustále s daty, která by se týkala tématu mého výzkumu. Ale když studuji akademické prostředí a vědu a sedím v akademickém prostředí, dostávám data, a tudíž vlastně i potvrzení výsledků svých výzkumů, v podstatě denně. Ale vidím různé genderově podmíněné procesy, jež se v akademickém prostředí odehrávají, dokonce i ve skandinávských zemích, které jsou považovány za relativně genderově vyvážené. A celkem žasnu, že je mnoho akademiků, kteří tyto věci nevidí vůbec. A proto jsem chtěla prozkoumat tento fenomén nenápadné a skryté diskriminace v akademickém prostředí. Chtěla jsem tyto problémy systematicky vnášet do otevřené diskuse, abych na to upozornila více lidí. Protože když jste si vědomi toho, co se děje, můžete s tím něco dělat, i když to třeba není snadné. Mnoho forem nenápadné a skryté diskriminace je něčím, co lidé berou jako danost, jako „způsob, jakým se tady věci dělaly odjakživa“. Ale když jste uvědomělejší, neskončíte tím, že budete obviňovat sebe samu, jako to dělá mnoho žen akademiček. Že se nikam ne-

dostaly, že nepostupují, že jsou odrazovány, že se jim nedostává podpory. Doteď to vnímaly jako svou vlastní vinu, i když je to mnohdy ve skutečnosti systematické podkopávání, systematické nedoceňování nebo jde o různé systematické neudálosti.

Tohle je jedno z témat, o kterých jsem psala. Myslím, že jedním z mých klíčových příspěvků ke kvalitativnímu výzkumu bylo právě zdůraznění tohoto druhu neudálosti v ženských akademických kariérách. Jde o bloky, překážky nebo zátarasy v ženských vědeckých kariérách. Takže těmi „neudálostmi“ myslím, že na místě, kde by se mělo nebo mohlo něco dít, se neděje nic, nebo to, co by se mělo dít v něčí kariéře, se neděje, ženy nejsou potvrzovány, nejsou schvalovány, nejsou pozvány. Nejsme pozvány nebo dotazovány ohledně zapojení se do nových projektů, sítí, jako spoluautorky, mluví na konferencích, nejsme přijímány. Ještě stále dnes můžeme najít velké akademické konference v evropských zemích bez ženských hlavních mluvčích (*keynote speakers*). Ženy jsou odkládány stranou, a může se zdát, že se nic neděje, protože tyto „neudálosti“ se těžko rozeznávají – ale mohou mít silný dopad na vaši kariéru.

Iva Šmídová: *Myslíte, že má nějaký smysl pracovat na společné evropské politice nebo strategii v oblasti genderové rovnosti a vědy? Anebo by měly být samostatné strategie pro různé regiony? Jak jste již popsala, jsou zde velké rozdíly. Co si o tom myslíte?*

Liisa Husu: Myslím, že tyto společné principy, které byly v evropské spolupráci zdůrazňovány od 90. let, byly a jsou velice důležité, a různé země si mohou přijmout, co se hodí do jejich vlastního kontextu. Ale určitý druh cílů, jako například všeobecné zvýšení transparentnosti, je pro ženy prospěšný. Ten může být uplatněn všude. Čím méně je systém transparentní, tím hůře pro ženy. A to neplatí jen pro specifické státy, specifické systémy nebo specifické organizace, ale je to svým způsobem dobrý obecný princip. A to z toho důvodu, že ve vedoucích pozicích v akademickém prostředí napříč Evropou je obrovská genderová nerovnost. A je také na pozicích gatekeeperů, takže ženy nejsou tam, kde se tvoří rozhodnutí, případně je jich tam jen velmi málo. Je tady obrovská genderová nerovnost a ženy jsou vně těch mocných a klíčových neformálních sítí. Tohle vědecké síťování je v akademickém prostředí pro kariérní postup velmi důležité a ženy na něm nedostávají svůj spravedlivý podíl. A to je důvod, proč je transparence nepochybně jednou z klíčových věcí v procesu přijímání, tvorby rozhodnutí, distribuce zdrojů a financování.

Takže tohle je jeden ze základních principů, které se dají uplatnit kdekoli. A opravdu si myslím a byla jsem svědkem toho, že evropská práce, která byla do velké míry podněcována Evropskou komisí od pozdních 90. let a která zviditelňovala osvědčené postupy, které fungovaly v různých zemích, a zdůrazňovala tyhle klíčové principy, měla opravdu velký vliv. Různé země měly možnost převzít různé části

a myšlenky, ale kupříkladu otázka kvót je tématem, které se velice zpochybňuje. Pocházím ze Skandinávie, kde se kvóty uplatňují, a nikdy to nebyl problém. Řekla bych, že to bylo rozhodujícími orgány do velké míry akceptováno, a to s velice dobrými výsledky. Nikdo nezpochybňoval kvalitu našich výzkumů, nezničilo to naši konkurenceschopnost. Skandinávské země do procesů rozhodování zapojují kvóty a jsou mezi státy s nejintenzivnějším a nejkonkurenceschopnějším výzkumem a daří se jim velice dobře. Takže kvóty je nezničily, naopak, učinily tyto země a jejich výzkumná prostředí rovnějšími.

Iva Šmídová: *Jste jednou z vedoucích centra GEXcel² nebo-li Centra genderové excelence ve Švédsku. Řekla byste mi více o centrech excelence pro genderový výzkum?*

Liisa Husu: Švédská výzkumná rada pět let (2007–2012) financovala tři centra excelence v oblasti genderových studií, centra genderové excelence. Byla to jednorázová iniciativa Rady pro výzkum, anebo alespoň to tak teď působí. A jedno z těchto center, které dostaly dotace v této soutěži, bylo společenství dvou univerzit. Skládalo se z Univerzity Örebro, kde pracuji, a Univerzity Linköping, která je sousedící univerzitou, takže tyto dvě univerzity zformovaly jedno z těchto tří center genderové excelence, pojmenované GEXcel. Období financování Radou pro výzkum teď skončilo, ale GEXcel, který je centrem genderové excelence Örebro-Linköping, jež jsme rozvíjeli, je něčím trvalejším. Vytvořili jsme platformu pojmenovanou Mezinárodní kolegium pro pokročilá transdisciplinární genderová studia GEXcel (GEXcel International Collegium for Advanced Interdisciplinary Gender Studies). Jsme mistři dlouhých jmen, že? A myšlenka tohoto centra dvou kampusů – teď se připojila ještě třetí univerzita, takže se to posílilo o třetího partnera, Univerzitu Karlstad – neboť tohle centrum nyní už tři univerzity má za cíl podporovat excelentní genderové výzkumy, vzájemně spolupracovat, získávat nové společné projekty, vytvářet a podporovat mezinárodní sítě v této oblasti, sjednotit podporu pro doktorské studenty a tak dále. Máme různá výzkumná pole, která rozvíjíme, včetně genderu ve tvorbě vědění, genderu v organizacích, výzkumu intersektionality, kritických mužských studií a studií lásky (*love studies*).

Je to smluvně založená spolupráce mezi těmito třemi univerzitami, což znamená, že rektori podepsali smlouvy garantující nějakou základní podporu, kterou poskytuje univerzita pro infrastrukturu a koordinaci.

Iva Šmídová: *Jak taková vyjednávání probíhají? S ohledem na kontext a smlouvu mi to připadá spíše jako sen, aby spolupracovali rektori různých univerzit, obzvláště v otázkách genderu. Takže, byl to lehký úkol, nebo ještě pořád ne?*

Liisa Husu: Měli jsme štěstí, že v roce 2006 Švédská výzkumná rada vyhlásila soutěž o financování center excelence

ce pro genderová studia na celonárodní úrovni. Tento druh financování center excellence už ve Švédsku (ale i v mnoha jiných zemích) tehdy dávno fungoval pro přírodní vědy a technologie, ale bylo zcela mimořádné, že se vynořila možnost ucházet se o financování excellence ušité na míru pro genderová studia. Genderová oddělení, profesori a badatelé z univerzit v Örebro a Linköpingu, dohromady vytvořili konsorcium a rozhodli se společně se ucházet o centrum excellence. Organizační tým pochopil, že bude důležité zapojit rektory obou univerzit už od úplného počátku. Takže s nimi vyjednávali a snažili se pro tu svou spolupráci vytvořit oficiální platformu. Tak vznikl dvoukampusový genderový institut jménem Institut pro tematická genderová studia, zkráceně Genderový institut, a v rámci něj se začalo společně rozvíjet toto pole. Podařilo se přesvědčit rektory o významu spolupráce mezi těmito univerzitami, které nepatří ve Švédsku mezi nejstarší a nejuznávanější, ale jsou vysoce hodnoceny mezi novými univerzitami, jsou aktivní v tématu genderových studií a mají velmi kvalitní výzkum v oblasti humanitních a společenských věd. A tak byl tento Genderový institut prostřednictvím smlouvy mezi univerzitami vytvořen, získal částečné podpůrné interní financování od rektorů, a tato platforma, nebo tým, se pak ucházela o financování centra excellence. A pak dostali tuto pětiletou a lukrativní dotaci od klíčových švédských nadací. To samozřejmě rektory potěšilo a uvědomili si, že to je něco, co je opravdu nutné dělat a co stojí za to podpořit. Bez dotace excellence by bylo pro genderová studia velice těžké vyjednat dlouhodobé interní financování univerzitou. Je nepochybně velice důležité neustále informovat rektory, zveme je na události a konference, které pořádáme, aby přednesli úvodní slovo, informujeme je a snažíme se pro univerzitu zviditelnit to, co děláme. A po tom, co byl ukončen grant pro centrum excellence, jsme obdrželi od Švédské výzkumné rady financování velkého výzkumného projektu na téma intersekcionality a transverzálních dialogů ve feministických výzkumech intersekcionality.³ A je to opět hodně velký projekt, s rozpočtem milion eur na několik let, a zase je to projekt dvou univerzit.

Obecně si myslím, že je důležité průběžně vlivné osoby (*decision makers*) informovat o tom, co děláme, a být v tom skutečně proaktivní a transparentní. Samozřejmě je také nutné, abychom dělali výzkum dobře a měli výsledky. Je potřeba publikovat a ukazovat, co umíme.

Iva Šmídová: *Je ještě něco, o čem byste chtěla mluvit, o čem byste chtěla, aby se čeští genderová akademici a akademičky dočetli v rozhovoru s Vámi?*

Liisa Husu: Hm, co bych tak ještě řekla? Nejsem si jistá (smích). Myslím, že byste to mohla nějak propojit s vydáním tematického čísla časopisu *Nature* o současném stavu žen ve vědě, které vyšlo na Mezinárodní den žen v roce 2013.⁴ Bylo to obsáhlé editované číslo a já tam mám krátký kousek o neviditelných bariérách ve vědeckých kariérách

žen, tj. o těch neudálostech, o kterých jsem mluvila dříve.⁵ A pak ovšem, mezi jinými věcmi, co teď dělám, může být dalším zdrojem inspirace i projekt GenPort.⁶ Chtěla bych zdůraznit důležitost tohoto druhu komparativní práce. Myslím si, že komparativní přístup je v této oblasti opravdu velmi důležitý. Další věc, která by mohla být připomenuta, je Evropská síť pro genderovou rovnost ve vyšším vzdělání (European Network on Gender Equality in Higher Education). Jsem zapojena do utváření tohoto druhu evropského dialogu v oblasti genderové rovnosti ve vyšším vzdělání a mezi výzkumníky, poradci v oblasti rovnosti, administrátory atd. První konference na téma genderové rovnosti ve vyšším vzdělání se konala v Helsinkách v roce 1998 a jejím výsledkem bylo vytvoření seznamu nazvaného EQ-UNI⁷, Evropská síť pro genderovou rovnost ve vyšším vzdělání. V podstatě je to něco jako kanál, přes který můžete šířit informace a kontaktovat se s ostatními v Evropě i mimo ni, kteří se zajímají o toto téma. Tento seznam funguje od roku 1998 a nyní je do něj zapojených přes pět set členů z více než třiceti zemí. Této komunitě se podařilo zorganizovat sedm evropských konferencí na téma genderové rovnosti ve vyšším vzdělání napříč Evropou, od Ženevy po Oxford, od Stockholmu po Curych a od Berlína po Bergen. A další bude ve Vídni v září 2014.⁸

Iva Šmídová: *Mám už jen takovou tradiční poslední otázku, chtěla byste českým vědkyním něco vzkázat?*

Liisa Husu: Silně věřím v důležitost mezinárodní spolupráce a výměny informací a zkušeností, nejen v provádění výzkumů, ale i v jiných aktivitách, které vedou ke zlepšení genderové rovnosti v akademickém prostředí a ve vědě. Síťujte se mezinárodně, inspirujte se tím, co funguje jinde a půjčujte si nápady pro akce, iniciativy a strategie od kolegů a kolegyně a jejich sítí v jiných zemích. Právě z jiných kontextů se lze poučit i o formách reakcí proti genderové rovnosti, genderovému výzkumu, ženám ve vědě. Důležitá je výměna zkušeností se zahraničními kolegy. V malých zemích, mezi které skandinávské země a Česká republika patří, je samozřejmě velice důležité pokoušet se vytvářet účinné národní aliance a spolupracovat na národní úrovni jak na zlepšení genderové rovnosti ve vědě, tak na podpoře genderových studií a genderového výzkumu. Skandinávské země v tomto ohledu mohou poskytnout mnoho dobrých příkladů úspěšné spolupráce mezi univerzitami, odbornou veřejností a politiky.

Když mluvím o inspiraci mezinárodní spoluprací, mám na mysli nápady pro strategie a akce na podporu žen ve výzkumu, akce na podporu genderové rovnosti ve výzkumech, na změnu vědeckých organizací směrem k genderové rovnosti – to se dělo a realizovalo s úspěchem jinde. To je to, co jsme dělali ve skandinávských zemích roky – vyměňovali si poznámky, půjčovali nápady, inspirovali se navzájem. Prostě se díváme – OK, v Norsku dělají zajímavou věc, proč to nevyzkoušíme také? Takže například maraton gendero-

vých studií byl akcí, kterou, mám dojem, jako první udělali Norové, ale Švédové a Finové si ji vzápětí půjčili. Maraton genderových studií je druhem události, kde badatelé a badatelky z genderových studií mluví o svém výzkumu v průběhu dne nebo půldne v desetiminutových nonstop prezentacích, je to otevřené pro širokou veřejnost a je to někde na lehce dostupném místě. Akci je třeba široce propagovat a lidé tam mohou chodit a poslouchat jednu nebo pět takových prezentací, představujících, jak zajímavé, relevantní a široké genderové výzkumy mohou být. Takže to je třeba jedna z věcí, kterou si Švédové a Finové úspěšně vypůjčili od Norů.

Takže se inspirujte, půjčte si nápady a rozvíjejte je. Nevzdávejte se, změna se děje pomalu, potřebuje čas. V akademickém prostředí je samozřejmě přítomný mohutný odpor vůči jakýmkoli reformám. To, že jsou vědecké instituce velice odolné vůči změnám, není nic nového. A myslím, že je důležité pochopit a akceptovat skutečnost, že pokoušet se o změnu směrem k větší genderové informovanosti a férovosti není nikdy lehké, ale neměli byste se vzdát. Zůstaňte vytrvalé, kreativní, spolupracujte, zkoušejte nové přístupy a prostředky, když staré nefungují.

Poznámky

1 <http://www.genderportal.eu>

2 <http://www.gendrexcel.org>

3 <http://www.sciencenet.se/converis/publicweb/contract/16247;jsessionid=82d20b029e050b22398a07151bd9;>

<http://www.oru.se/English/Research/Research-Environments/Research-environment/HS/Center-for-Feminist-Social-Studies-CFS/Research-projects/Research-project/?rdb=961>

4 *Nature*; tematické číslo k Mezinárodnímu dni žen 2013: <http://www.nature.com/nature/journal/v495/n7439/>. Pokryto ve zprávách například zde: http://sciencecareers.sciencemag.org/career_magazine/previous_issues/articles/2013_03_08/caredit.a1300037

5 Al-Gazali, L., Valian, V., Barres, B., Andrei, E. Y., Wu, L. A., Handelsman, J., Moss-Racusin, C., Husu, L. 2013. „Laboratory life: Scientists of the world speak up for equality.“ *Nature*, No. 495: 35–38, <http://dx.doi.org/10.1038/495035a>; <http://www.nature.com/nature/journal/v495/n7439/full/495035a.html> (pro stažení potřebujete online přístup k časopisu *Nature*)

6 <http://genport.uoc.edu/>

7 <http://www.helsinki.fi/tasa-arvo/svenska/equni.html>. Do EQ-UNI se můžete zapojit odesláním e-mailu s předmětem SUBSCRIBE EQ-UNI na adresu MAJORDOMO@HELSINKI.FI.

8 http://gender2014.conf.tuwien.ac.at/about_the_conference/

© Iva Šmídová, Liisa Husu, 2014.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014.

POZVÁNKA NA 3. NÁRODNÍ KONFERENCI O GENDERU A VĚDĚ KULTURNÍ A INSTITUCIONÁLNÍ ZMĚNA: ROLE STÁTU A VÝZKUMNÝCH INSTITUCÍ

Dne **22. října 2014** se na Akademii věd (Národní 3, Praha 1) uskuteční konference, která se bude věnovat prosazování genderové rovnosti na úrovni institucí výzkumu a vývoje a v oblasti vědní politiky. Konference se zaměří na tři klíčové oblasti: profesní rozvoj, zastoupení žen navedoucích pozicích a genderové aspekty vzniku vědeckého poznání. Cílem konference je navázat spolupráci s institucemi výzkumu a vývoje a podnítit diskusi o současném stavu genderové rovnosti v české vědě.

V rámci konference bude uspořádán odborný diskusní panel Legislativní a institucionální zabezpečení genderové rovnosti ve vědě, kterého se zúčastní přední představitelé a představitelky odpovědných státních a veřejných výzkumných a vysokoškolských institucí. Jeho účastníci a účastnice budou diskutovat o legislativním a institucionálním zabezpečení genderové rovnosti, včetně vytvoření národní strategie prosazování genderové rovnosti ve výzkumu a ustavení odpovědných orgánů státní správy.

Záštitu nad konferencí přijal místopředseda vlády pro vědu, výzkum a inovace Pavel Bělobrádek a předseda Akademie věd profesor Jiří Drahoš. Účast přislíbil poradce předsedy vlády **Vladimír Špidla**, předsedkyně Technologické agentury ČR **Rut Bízková**, předseda České konference rektorů **Jan Zima** nebo experti v oblasti genderové rovnosti profesorka Stanfordské univerzity **Londa Schiebinger** a **Paul Walton** z Univerzity v Yorku.

Podrobnosti včetně předběžného programu a registračního formuláře jsou k dispozici na stránkách NKC – ženy a věda: <http://www.zenyaveda.cz/3-narodni-konference-o-genderu-a-vede>.

**NEDOKONČENÁ, ČI NEKONEČNÁ REVOLUCE? RODINA, PRÁCE
A GENDER VE SVĚTLE SOCIÁLNÍCH ZMĚN / ROMANA VOLEJNÍČKOVÁ**
GERSON, KATHLEEN. 2009. *THE UNFINISHED REVOLUTION*. NEW YORK:
OXFORD UNIVERSITY PRESS.

Kniha Kathleen Gerson *The Unfinished Revolution* pojednává o postojích a názorech v otázkách rodiny, práce a genderu v generaci mladých lidí ve věku 20–30 v let v USA. Autorka vychází z předpokladu, že dnešní mladá generace čelí v oblasti rodiny a práce jiným výzvám, které ovlivňují a formují jejich životy, než generace jejich rodičů. To na ni klade úplně nové nároky – musí se přizpůsobit měnícím sociálním podmínkám a adaptovat se na nový životní styl. Gerson v knize popisuje, jak generace rodičů dnešních dvacátníků a třicátníků žila v době vymezených a jasných hranic modelů rodinného a pracovního života (např. muž byl živitelem rodiny, žena byla doma a pečovala o děti a domácnost). Mladá generace však vyrůstala v době, kdy rodiče naplňovali tyto tradiční modely, a zároveň v době, kdy docházelo k proměně společnosti (ženy masivně nastupovaly na pracovní trh, muži se více zapojovali do péče o děti a domácnost atd.) a vymezené hranice rodinných a pracovních modelů začínaly být mlhavé a nejasné. Hlavním zájmem Gerson je zjistit, jak tato mladá generace žije v době přetrvávajících tradičních modelů práce a rodiny a zároveň společenských změn, které činí tyto modely nejasnými a bez přesně vymezených očekávání a pravidel. Gerson vidí tuto generaci jako generaci, která prožívá nedokončenou revoluci rodinných a pracovních modelů a genderu, která v sobě zahrnuje neustálé vyjednávání mezi udržením tradičních modelů práce a rodiny a adaptováním se na nové sociální podmínky.

Koncept nedokončené revoluce považují za velice slibný. Slovo „nedokončená“ evokuje představu, že nedojde ke konzervování současného stavu v oblasti rodiny, práce a gen-

deru. A slovo „revoluce“ zase evokuje změnu, která se ale nebude dít jen na povrchu, ale půjde do hloubky a začne měnit struktury, na kterých stály a stojí tradiční modely práce a péče. Autorka ve vyprávění mladých lidí ukazuje, že se tak již děje. Uvažování těchto mladých lidí o jejich pracovní dráze, rodičovství a genderu začíná jít proti původním strukturám (např. mladé ženy se adaptují na nové sociální podmínky v podobě seberealizace na trhu práce; mladí muži zase do své životní biografie více zahrnují péči o děti a domácnost). V této mladá generaci revoluce začíná, a i když nevíme, kdy tato revoluce skončí, přesto je již zaseto semínko pro další generace, které se nebudou muset vměštnávat do předem vymezených rolí, ale budou moci životní biografii přizpůsobovat svým potřebám.

Kniha vychází z kvalitativního výzkumu s muži a ženami v rozmezí 18–32 let (celkem se dotazovala 180 mužů a žen), z různých sociálně-ekonomických skupin, různých etnik, různého náboženského vyznání a z různých forem rodiny (úplné rodiny, samoživitelky, samoživitelé, lidé bez partnera apod.). V rozhovorech se autorka zaměřuje na celou životní dráhu komunikačních partnerů a partnerek – zajímá ji, jaké modely rodičovství a pracovní dráhy převládaly u rodičů komunikačních partnerů a partnerek a jak se k nim komunikační partneři staví, dále ji zajímá současná situace partnerství a práce, a v neposlední řadě se autorka zajímá o budoucí představy v oblasti práce, partnerství a rodičovství. Kniha je podle této chronologie strukturována, což vidím jako velké pozitivum. Čtenář a čtenářka se seznamuje s životními příběhy a tématy postupně a každá kapi-

KRITICKÁ TEORIE V GLOBÁLNÍM DIALOGU: ZPRÁVA Z KONFERENCE PHILOSOPHY AND SOCIAL SCIENCE /
Zuzana Uhde

Ve druhé polovině května se jako každý rok konala ve Vile Lanna v Praze konference Philosophy and Social Science, která je jedním z hlavních pravidelných setkání kritických teoretiků a teoretiček. Mezinárodní organizační tým konference má své zázemí především v Centru globálních studií, společném pracovišti AV ČR a UK v Praze. Mezi ústředními tematickými liniemi letošního, již 22. ročníku bylo téma rezistence, revoluce a transformace či dialog kritické teorie s nezápadními perspektivami. Jednu z plenárních přednášek přednesl emeritní profesor McGillovy univerzity v Kanadě Charles Taylor, významný teoretik uznání a komunitarismu. Na konferenci vystoupili vedle evropských vědců a vědkyň také akademici z USA, Číny, Brazílie, Mexika či Jihoafrické republiky. Čtyři dny se 112 přednesenými příspěvky a řadou intenzivních diskusí poukázaly na zásadní otázky, před kterými v současné době kritická teorie společnosti stojí.

K tématu rezistence, revoluce a transformace se vztahovaly jak teoretické přednášky, tak i příspěvky o vývoji událostí tzv. arabských revolucí, na téma sociálních hnutí v Latinské Americe či fenoménu tzv. unikání tajných informací (whistleblowing). Současné protesty v Brazílii využila Miriam Madureira z UFABC v Brazílii jako výchozí bod svých úvah o zdrojích náchylnosti sociálních protestů k příklonu k ideologickým pravicovým myšlenkám. Tyto zdroje vidí ve zneuznání manifestovaném ve zkušenosti s útlakem, který v lidech vytváří „jizvy iracionality“. Tématu úniku tajných informací se věnoval Bill Scheuerman z Indické univerzity v Bloomingtonu, který na případu Edwarda Snowdena rozvíjel úvahy o strategii občanské neposlušnosti. Fenomén úniku tajných infor-

tola tak přibližuje představu partnerství a práce mladé generace o něco konkrétněji. Na knize je zajímavé, jak Gerson pracuje s rozhovory s komunikačními partnery a partnerkami. Ke každé argumentaci autorka přidává citace z rozhovorů. Kniha je tak více postavena na úryvcích z rozhovorů než na práci s teoretickými koncepty. Kvalitě knihy však zvolená strategie neubírá, právě naopak.

Positivně musím zhodnotit i řazení a témata jednotlivých kapitol. V úvodní kapitole autorka vypráví o cílech výzkumu, o mladé generaci, o výzkumném vzorku a o genderové revoluci, čímž seznamuje čtenáře a čtenářky s teoretickým i metodologickým vymezením knihy. Další kapitoly s názvy „Dospívání v měnící se rodině“ a „Jak čelím budoucnosti“ popisují výše uvedené oblasti zájmu autorky v životních biografiích komunikačních partnerů a partnerek. Zajímavý je i závěr knihy, kde Gerson popisuje podmínky, které umožní dokončení dosud nedokončené revoluci. Vztahuje se zde především k politikám péče, proměně pracovního trhu a institucionálnímu nastavení, které by umožnilo dokončit tuto revoluci.

První kapitola s názvem „Dospívání v měnící se rodině“ pojednává o proměně rodinného a pracovního života a očekávání od mužské a ženské role. V kontextu této proměny hovoří Gerson o tzv. genderové flexibilitě (*gender flexibility*). Autorka tímto konceptem míní překračování tradičně vymezených hranic mužských a ženských rolí, které umožní adaptovat se na novou sociální situaci (např. překonat striktní vymezení pečující role ženy a žitelské role muže v situaci, kdy žena nastupuje do zaměstnání a muž se více zapojuje do péče o děti a domácnost). Na ukázkách z rozhovorů s mladou generací Gerson ukazuje, že v rodinách, kde převládala genderová flexibilita, byl rodinný život hodnocen jako harmonický a vztahy v rodině jako egalitární. Naopak v rodinách, kde rodiče naplňovali tradičně vymezené role muže živatele a ženy pečovatelky, byl rodinný život hodnocen jako více stresující a vztahy v rodině byly mocensky ne-

vyrovnané. Genderová flexibilita neznamená jen překračování hranic mezi pečující a pracující rolí, ale také flexibilitu napříč různými typy rodin (genderová flexibilita umožňuje tzv. ušít na míru životní styl pro konkrétní situaci rodiny, např. dvoupříjmové rodiny, rodiny s jedním rodičem apod.).

Mladí lidé ve svých výpovědích zdůrazňovali dynamiku rodinného a pracovního života. Dynamika spočívala v různém užití genderové flexibility v jednotlivých obdobích rodinné a pracovní biografie (např. muži a ženy musí být více genderově flexibilní v době, kdy mají malé děti a chodí do práce, než když jsou sami dva a pracují). Gerson ukazuje, jak genderová flexibilita v rodinném životě (muž se více zapojí do péče a žena bude také vydělávat peníze) umožní lépe reagovat i na měnící se pracovní příležitosti obou partnerů. Pro mladou generaci je flexibilita doma i v práci podstatná především pro vytvoření rovnocenného partnerského vztahu a jistého a bezpečného domova. Kombinace pojetí domova a práce jako dynamických jednotek a genderové flexibility je podle mého názoru dobrý úhel pohledu, jak řešit kombinaci práce a péče. Toto pojetí má v sobě velký potenciál jako návod, jak měnit svůj život podle konkrétních potřeb a jak neustrnout ve statických rolích, které nereflakují měnící se společnost.

Druhá kapitola s názvem „Jak čelím budoucnosti“ pojednává o budoucím pracovním a rodinném životě mladé generace. Většina mladé generace chtěla vytvořit rovnocenný partnerský vztah, který by jim umožnil balancovat mezi rodinou a prací a zároveň umožnil genderovou flexibilitu. Gerson identifikovala ve vyprávění tři ideály budoucnosti: a) důležitost osobní svobody ve vztazích i v práci, b) důraz na tradiční vymezení genderových rolí v rodině i práci, c) nejvíce tematizovaný, egalitární pohled, tedy balancování a sdílení závazků. Nicméně mladé ženy a mladí muži mají o pracovní a rodinné budoucnosti rozdílné představy. Například mladé ženy v kontextu pracovní budoucnosti hovořily o potřebě soběstačnosti a autonomie (nemíní

mací – ač je dnes trestněprávně některými státy stíhán – představuje součást občanského protestu proti autoritářským tendencím, které jsou v rostoucí míře realitou v zemích, jež mají navzdory tomu ambice se hodnotově vymezovat jako demokratické. Lauren Langman z Loyolské univerzity v Chicagu pak přednesl příspěvek, který připravil spolu s kolegyní Val Moghadam z Northeasternské univerzity v Bostonu, teoreticky reflektující vývoj posledních dvou let od prvních protestů na káhirském náměstí Tahrír v Egyptě.

Emil Sobottka z PUCR v Porto Alegre a Danilo Streck z UNISINOS v São Leopoldo v Brazílii na konferenci představili koncept, praxi a výzvy participativního rozpočtu, který byl v Porto Alegre zaveden již v roce 1990 a odtud se rozšířil do řady dalších měst po celém světě. Na úrovni státu Rio Grande do Sul, jehož hlavním městem je Porto Alegre, byl zaveden později systém veřejné a občanské participace, kde je participativní rozpočet jedním z pilířů. Danilo Streck rovněž rozvíjí přístup participativního angažovaného výzkumu (participatory action research), kde jsou výzkumníci součástí komunity a procesu utváření a reflexe praxe. Dlouhá zkušenost – teoretická i praktická – s participativním systémem umožňuje vyzdvihnout výzvy, které takový systém participace před jeho účastníky klade. Společenský kontext, ve kterém je participativní rozpočet zaváděn, nasměrovává jeho podobu a fungování, přesto je možné určitě prvky považovat za obecně platné. Motivace lidí účastnit se časově náročného procesu deliberace, který se odehrává na několika úrovních, vzrůstá s prvními relevantními výsledky a zkušenostmi lidí, že jejich názor a hlas je brán vážně a může něco změnit. Podstatným důsledkem zavedení participativního rozpočtu je i vytváření důvěry občanů a občanek v politický systém. Proces participativního rozpočtu je současně neustálým procesem učení se diskusi, vzájemnému naslouchání a respektu. Nelze očekávat, že se lidé s touto znalostí rodí, a bohužel na ni často nejsou v současných vzdělávacích systémech ani připravováni. V procesu participativního rozpočtu také dochází neustále k prolínání dvou momentů: participativního rozpočtu jako principu a jako strategie. Princip par-

tím, že chtějí žít bez partnera, ale chtějí mít vlastní práci, která je naplňuje, chtějí vlastní příjem, který zlepší rodinné ekonomickou situaci a zároveň jim umožní být ekonomicky soběstačné). Soběstačnost však byla různými ženami definována různě – pro svobodnou matku to byla péče o ni a dítě, pro vdanou ženu to byla péče o celou rodinu a možnost nebyť závislá na manželově příjmu. Stejně tak existovaly i rozdíly v tom, jak chtěly mladé ženy soběstačnosti dosáhnout – nešlo jen o vlastní příjem, soběstačnosti napomáhal i trvalý a rovnocenný vztah, autonomie ve vztahu nebo síť podpory přátel a nejbližší komunity. Gerson ukazuje, že kladení důrazu na soběstačnost redefinuje v mladé generaci definici dobré matky – již to není žena, která se všeho vzdá a bude pečovat o dítě a domácnost, ale je to žena, která svou prací umožní rodině lepší život. V kontextu rodinné budoucnosti hovořily mladé ženy o manželství, které pro ně představovalo důležitý bod v rodinné biografii, dále hovořily o atributech, které jsou pro ně ve výběru životního partnera podstatné (chtěly, aby se partner zapojil do péče, aby respektoval jejich autonomii, aby respektoval jejich finanční podíl na chodu domácnosti apod.). Některé mladé ženy však chtěly zůstat s dětmi doma. Ale nebyla to pro ně životní cesta, spíše jen časově omezená zkušenost a především jedna z možných cest, kterou se mohou v životě ubírat.

Zatímco mladé ženy čelily výzvě v podobě uplatnění na pracovním trhu a kombinaci práce a péče, mladí muži čelili tlaku „zapojit se více doma a vydělat více peněz v práci“. Mladí muži však stále dávají přednost image živitele rodiny než image pečujícího otce. V kontextu rodinné budoucnosti dávají mladé ženy přednost rovnému rodičovství, kdy se povinnosti rozdělí tzv. půl na půl. Uvažování o rodičovství u mužů nazvala Gerson „rovné, ale rozdílné“ (*equal but different*) – muži se tedy v rodičovství vracejí k tradičním hodnotám (např. intenzivní rodičovství by měla obstarat žena), ale zároveň se chtějí do péče o dítě a domácnost zapojit, ale

ne na úkor zaměstnání. V kontextu pracovní dráhy mladí muži zdůrazňují zaměstnání, které je pro ně automatickou životní volbou, zatímco u žen pro ně představuje jen jednu z možností (žena si může vybrat být s dítětem doma, nebo pracovat). To ovlivňuje i jejich pohled na genderovou flexibilitu – pro mladé ženy je důležité, aby balancování mezi prací a péčí a genderová flexibilita byly neustále ustavovány a vyjednávány, mladí muži však o balancování uvažují jako o sekvenci. Podle mladých mužů je v určité životní situaci důležité jedno nebo druhé, jen málokdy je to obojí najednou. Zároveň je pro ně práce vždy na prvním místě, a když je potřeba, aby byla na prvním místě rodina (např. po narození dítěte), muži očekávají, že se o ně postará žena. Definování práce ženy jako možnosti, ne již jako nedosažitelného cíle, na jednu stranu umožňuje ženám soustředit se kromě rodiny i na práci, na druhou stranu tento pohled utvrzuje hranice mezi rolemi mužů a žen a znesnadňuje genderovou flexibilitu i případné dokončení revoluce.

Nicméně i přesto mladí muži i mladé ženy hledají novou cestu ke kombinaci práce a péče a překročení hranic genderových rolí. I přes značnou snahu mladá generace neustále čelí překážkám nastaveným minulou generací (v oblasti práce i rodiny). Snaha o otevřené možnosti či překračování genderových rolí někdy narazí na překážku v podobě rigidních a nepřekonaných modelů a rolí (viz placená práce – rozdílné pojetí pro ženy a pro muže). Gerson ukazuje, že prostřednictvím genderové flexibility jsme schopni tyto překážky překonat. Pokud budeme v životě přecházet z pečující role do pracující, balancování mezi domácností a prací bude jednodušší. Pokud budou ženy pracovat a muži pečovat, stane se jejich vztah nejen rovnější, ale také harmoničtější. Podle Gerson mají mladí lidé hledat harmonii a bod rovnováhy, ve kterém bude jejich život příjemný pro celou rodinu, ne se vměšovat do předem daných kategorií a snažit se je naplnit, i když nechtějí. Na závěr knihy autorka podotýká, že k dokončení genderové revoluce nestačí jen

ticipativního rozpočtu směřuje k prohloubení demokracie a odpovědné veřejné správy, jejímž legitimizačním zdrojem jsou primárně občané. Naproti tomu participativní rozpočet jako strategie, bez provázání s demokratickými hodnotami, se může stát instrumentem pro získání vlivu různých organizovaných lobbistických skupin. Vědomí těchto dvou momentů a snaha udržet primární důraz na princip participace se v brazilské zkušenosti ukazuje být zcela klíčové.

K tématu dialogu kritické teorie s nezápadními perspektivami přednesla příspěvek mimo jiné Gurmindera K. Bhambra z Warwické univerzity. Bhambra se zaměřila na kritiku geopolitiky znalosti a v návaznosti na postkoloniální teorii na jedné straně a dekolonialitu na straně druhé rozvrhla cestu k rekonstrukci sociologie jako globální vědy. Dialog s nezápadními perspektivami otevřel také Albert Kasanda z Centra globálních studií v Praze, který se ve svém příspěvku zaměřil na dílo Chinua Achebe, nigerijského spisovatele a kritika. Otevření se jiným formám vyjadřování, např. literární tvorbě, umožňuje včlenit africké myšlení do dialogu sociálních věd a překonat západocentrické vidění Afriky jako kontinentu bez historie idejí. Snahu o překonání západocentrického pohledu na svět ve svém příspěvku tematizoval rovněž Jeff Flynn z Fordhamské univerzity v New Yorku, který se zaměřil na reflexi etnografie. Posun v etnografii od zkoumání „domorodých společenství“ k výpovědi o utrpení a traumatech, který se podle jeho názoru projevuje v etnografii humanitární pomoci, uchopil jako posun k artikulaci imanentní kritiky humanitární pomoci a reflexi geopolitických a socioekonomických tenzí, v nichž se aktéři neustále nacházejí, a prostřednictvím morálního svědectví se snaží překonat neustálé riziko spoluviny v procesech reprodukcí geopolitické a globální nerovnosti.

Z perspektivy kritické teorie společnosti, jejímž východiskem je nezbytná interdisciplinarita sociálních věd, přednesl kritiku současného dominantního pojetí sociologie John Holmwood z Nottinghamské univerzity. Holmwood svůj příspěvek ukotvil v kritice do-

změna v uvažování mužů a žen, protože je potřeba implementovat genderovou flexibilitu do institucionálního rámce a rodinné politiky, a v neposlední řadě je důležité změnit i rámec uvažování o kombinaci rodiny a práce (aby nepřetržovaly staré duality práce versus péče, soukromé versus veřejné atd.), aby nová generace našla vlastní rámec uvažování o svém životě.

Ač se domnívám, že tato kniha přináší mnoho užitečných pohledů a podnětů pro další uvažování o proměnách rodiny, práce a genderu, přesto mám ke knize i několik kritických poznámek. Autorka v úvodu jen velice střídavě popisuje metodologii, detailní popis metodologie výzkumu je umístěn až na konci knihy (bez viditelnějšího odkazu v knize). Teprve po seznámení se s příběhy komunikačních partnerů a partnerek si čtenář nebo čtenářka přečte detailnější popis výzkumného vzorku a ledacos si spojí až po přečtení celé knihy. Má druhá a poslední kritická poznámka se vztahuje k tématům, která autorka v analytické části popisuje. Autorka rozdělila druhou kapitolu o představách o budoucnosti na představy mladých žen a mladých mužů (což je dobře,

protože tím mohla ukázat rozdíly v budoucích představách), nicméně u žen řeší otázku práce především ve vztahu k mateřství a partnerství a u mužů analyzuje práci samostatně. Otázkou zůstává, zda analýza toto smýšlení odhalila (což z rozboru není úplně jasné), nebo autorka poněkud stereotypně analyzovala témata ve skupině žen a mužů (i když cílem knihy bylo ukázat na potenciál genderové flexibility, jež má překračovat hranice genderových rolí).

Knihy Kathleen Gerson sice pojednávala o situaci v USA, jejichž historie (např. v oblasti zaměstnanosti žen) byla rozdílná, nicméně hlavní myšlenka knihy (požadavek genderové flexibility) je konceptem, který by i v českém prostředí pomohl nasměrovat přemýšlení o kombinaci práce a péče správným směrem. Dalším čtenářům a čtenářkám mohu knihu vřele doporučit, úryvky z rozhovorů přidávají knize na záživnosti a čtivosti a skladba kapitol dodává knize na gradaci. Tato kniha si rozhodně zaslouží přečtení, protože její hlavní myšlenka může být přínosem nejen pro akademickou obec, ale také pro neakademické čtenáře a čtenářky.

KONSTRUKCE ŽIVITELSTVÍ V ČESKÉM PROSTŘEDÍ – „DĚLÁNÍ“, NEBO „ROZVOLŇOVÁNÍ“ GENDERU? /

ŠTĚPÁNKA LEHMANN

MAŘÍKOVÁ, HANA (ED.), KRÍŽKOVÁ, ALENA, VOHLÍDALOVÁ, MARTA. 2012. ŽIVITELÉ A ŽIVITELKY: REFLEXE (A) PRAXE. PRAHA: SLON.

Česká odborná literatura s genderovou tematikou se nezřídka zaobírá dělbou práce mezi muži a ženami v rodině, jejími příčinami, důsledky a souvislostmi. Ačkoli se v posledních letech dostává do popředí otázka ekonomických dopadů této nerovnováhy pro ženy i pro společnost, nepřiměřeného zatížení žen a jejich znevýhodnění na trhu práce, proble-

matika genderových souvislostí finančního zabezpečování rodiny nebyla dosud příliš tematizována. Kniha Hany Maříkové, Aleny Krížkové a Marty Vohlídalové věnující se reflexi a praxi živelství v českých rodinách se v tomto smyslu vymyká běžné české produkci na genderová témata. Samy autorky upozorňují na to, že koncept živelství není ani

minimálního neoliberálního režimu vědění, který současné západní sociální vědy zavedl do slepé uličky, z níž nemohou poskytnout adekvátní odpovědi na aktuální společenský vývoj. Problémem současné podoby sociálních věd – sociologie stejně jako ekonomie – je jejich multiplikační charakter, neustálé množování pojmů a konceptů, kdy se všechno stává novinkou bez vztahu k minulosti a předchozímu zkoumání. Sociálnímu zkoumání separovanému do jednotlivých oborů chybí transformační moment, který vede k rekonstrukci kategorií a konceptů. Holmwood dále upozornil, že současné podoba sociologie neposkytuje ucelený pohled na společenský vývoj, sociologické zkoumání je fragmentováno do jednotlivých podoborů, jejichž výsledkem jsou pouze dílčí rozborů bez zkoumání jejich vzájemného vztahu. Ze společenských vztahů, které měly být předmětem sociologie, byla rovněž uměle vydělena oblast ekonomie, sociologie se tak stala pouhým zbytkovým doplňkem ekonomie. To nazval novým zatměním rozumu, které znemožňuje sociologickou kritiku ekonomie. A jako cestu, jak tuto slepou uličku překonat, nabídl vizi transdisciplinární sociální vědy.

Na konferenci zazněla řada dalších příspěvků na téma současného vývoje kritické teorie a sociální kritiky, kosmopolitismu, globálních nerovností a globální spravedlnosti či demokracie. Z českých vědců vystoupil na konferenci například Oleg Suša z Centra globálních studií v Praze s příspěvkem k současné civilizační krizi, Milan Kreuzzieger ze stejného pracoviště s příspěvkem o kosmopolitismu a interkulturním obratu nebo Jiří Krejčík z Filozofické fakulty UK v Praze o vývoji v Indii, který podle jeho názoru umožňuje nové nastartování skryté revoluce. Ze slovenských kolegů přednesl na konferenci svůj příspěvek například Martin Solík z Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnavě nebo Ladislav Hohoš z Univerzity Komenského v Bratislavě. Další, 23. ročník konference Philosophy and Social Science se uskuteční opět v květnu v Praze a vše nasvědčuje tomu, že můžeme znovu očekávat živé diskuse a inspirativní rozborů navazující na bohatou tradici kritické teorie společnosti v kontextu určujících vývojových tendencí současnosti.

detailně rozpracován na poli společenských věd ani reflektován ve veřejném diskursu, a právě tento nedostatek se autorky snaží svou knihou překonat.

Ústřední otázkou, jíž se kniha zabývá, je, jakým způsobem si jednotlivci vysvětlují žití, jak je v každodenním životě konstruují, jakou roli hraje v jejich životě a jak vůbec k genderovému rozdělení rolí dochází. Z hlediska uvažování o rovných příležitostech má toto téma klíčový význam, neboť pomáhá odhalit mechanismy utváření nerovností v rodině a vysvětluje jejich reprodukci nebo naopak odbourávání. Proto je také nadměrně přínosné mikrosociologické pojetí, jež autorky pro studium žití zvolily, které umožňuje zachytit interpretační schémata a racionalizace, o něž se ve výsledku opírá jednání aktérů ve směru potvrzování nebo narušování zažitých norem rodinného uspořádání. K uchopení takto subtilní problematiky nebyla vhodnější metoda než kvalitativní analýza polostrukturovaných rozhovorů s vybranými aktéry. Badatelky za tímto účelem oslovily rodiče menších dětí, kteří oba alespoň částečně pracují, a podařilo se jim provést rozhovory se zástupci 26 rodin. Dotazovaly se obou partnerů ve studovaných párech, aby zachytily genderově podmíněnou percepci rozdělení rolí v rodině. V případě neúplných rodin se výzkum zaměřoval jen na ty páry, které praktikují střídavou péči o děti, aby bylo možné sledovat dynamiku vzájemného vztahu sfér žití a pečovatelské. Úplné rodiny pak byly podle dosahovaného příjmu partnerů rozděleny na tři skupiny: skupinu s tradičním rozdělením rolí (hlavním živatelem je muž), skupinu rodin se ženou jako hlavní žitelkou a skupinu párů s vyrovnanými příjmy.

Autorky pro svou analýzu využily konstruktivistický přístup, jenž umožňuje objasnit vzájemnou dialektiku mezi jednáním aktérů a významy, které tomuto jednání přiřkládají. Tato perspektiva je mimo jiné podnětná proto, že umožňuje zachytit dynamický aspekt genderových nerovností tím, že je pojímá jako výsledek vztahového vyjednávání

a sociálního jednání. Právě proměny vztahů jsou v českých genderových studiích často opomíjeny, takže se pozornost zpravidla soustředí na přetrvávající stereotypy a nerovnosti, odhlíží se ale mnohdy od nových tendencí, které stávající struktury narušují a předznamenávají možné budoucí proměny.

Teoretická kapitola podává přehled o tom, jak se vyvíjel koncept žití. Rozdělení žití a pečovatelské role stejně jako jejich hierarchizaci připisují autorky oddělení veřejné a soukromé sféry v procesu modernizace, které významně ovlivnilo sebepojetí mužů a žen, jejich genderovou identitu i společenskou pozici. I když vzniklá nerovnováha přetrvává, došlo v posledních desetiletích k oslabení modelu mužského žití a autorky si v této souvislosti kladou otázku, co to znamená pro finanční fungování rodin, dělbu rolí a jejich legitimizaci. Obzvláště přínosná je v rámci knihy pasáž, jež důkladně mapuje a představuje teoretické koncepty žití a rodinného uspořádání. Autorky pracují s rozsáhlými prameny a podávají vyčerpávající přehled u nás dosud známých i neznámých konceptů žití. Za velice nosnou lze z hlediska sledovaného problému pokládat koncepci „dělání genderu“, která souzní s konstruktivistickým uchopením látky. Jedinci ve vzájemné interakci „dělají gender“ ve snaze být čitelnými pro druhé a odpovídat daným společenským normám. To vede k reprodukci stávajícího sociálního řádu představovaného mimo jiné daným genderovým uspořádáním společnosti. Tento koncept tedy vysvětluje, proč některé genderové rozdíly ve společnosti přetrvávají i poté, co ztratily oporu ve striktním oddělení sféry mužů a žen. K tomu, abychom pochopili, proč se někteří jedinci od genderových norem odchylojí a vlastně tak genderové kategorie dekonstruují, je však potřeba využít takový analytický nástroj, jenž se zaměřuje na dynamickou složku genderu a umožňuje zkoumat překračování genderových hranic jednotlivci. Tím je pro autorky koncept „rozvolňování genderu“ zavedený americkou badatelkou Francine

ZÁVISLÁCI NA ŽEBŘIČCÍCH, EXCELENCE A GENDEROVÉ PŘEDSUDEKY. ZPRÁVA Z WORKSHOPU EMPOWERING WOMEN AND ADVANCING GENDER IN RESEARCH AND INNOVATION / Marcela Linková

Dne 20. června se v řecké Nadaci pro výzkum a technologie v Heraklionu konal workshop akce COST genderSTE (gender, science, technology and environment) s názvem Empowering Women and Advancing Gender in Research and Innovation. Díky silnému zastoupení z USA nabídl workshop skvělou příležitost diskutovat o tom, jak konkrétně funguje program ADVANCE, který od roku 2001 realizuje National Science Foundation.

V úvodu workshopu vystoupila profesorka Edeltraud Hanappi-Egger z Vídeňské univerzity ekonomiky a obchodu, která hovořila o systému genderového znevýhodnění ve vědě. Klíčovou hodnotou dnešní vědy je institucionální excelence, která v sobě nese orientaci na výstupy: počty publikací, citační index a žebříčky časopisů. To s sebou podle Hanappi-Egger přináší problémy v podobě strategického publikačního chování a obrovského nárůstu v počtu publikací. Systém se ale dobře udržuje a reprodukuje v hierarchii vědy prostřednictvím hodnotících komisí a výborů, výběrových řízení a grantových soutěží. Důraz na excelenci má dopad na začínající výzkumníky a výzkumnice, neboť stávající systém preferuje vědce a vědkyně, kteří jsou single, a tudíž jsou mobilní, flexibilní a sociálně nezávislí. Jsou to lidé ochotní riskovat a pracovat na dočasných smlouvách za velice nejistých pracovních podmínek. Hanappi-Egger ve svém výzkumu identifikovala jedince, kterým říká „závisláci na žebříčkách“ (ranking junkie). Typicky jde o mladé muže nové výzkumné generace, kteří jsou již během doktorátu schopni přijít se sofistikovanými publikačními strategiemi na několik let dopředu. Přestože se pracovní podmínky zásadně proměnily, věda je stále vykreslována jako životní koncept, který vyžaduje absolutní

Deutsch, umožňující reflektovat jak nekonformní jednání, tak jeho symbolickou rovinu.

Právě proto se autorky knihy ve svém výzkumu zaměřují především na situace, které slibují otevření prostoru k rozvolňování zavedených genderových schémat, jakými je např. výměna tradičních rolí mezi partnery, jejich egalitární redefinice či soustředění genderově opačně vymezených rolí u jednoho jejich nositele. Nejprve ale zkoumají tradiční model založený na konceptu mužského živitelství, který se jeví jako nejvíce problematický z hlediska genderové nerovnosti. V jeho rámci je muž zodpovědný za finanční zabezpečení rodiny a žena za péči o děti a domácnost, což jsou ale podle autorek role hierarchicky komplementární s negativními dopady na dlouhodobé socioekonomické postavení ženy. Přesto partneri uplatňující toto uspořádání vnímají genderovou specializaci jako něco zcela normálního a přirozeného, což dokládá jejich identifikaci s převládající normou ohledně rolí mužů a žen v rodině. Badatelky poukazují na to, že realizace tohoto modelu je za daných strukturálních podmínek pracovního trhu, v daném institucionálním kontextu a v prostředí genderových stereotypů a tradičních preferencí nejjednodušším řešením problému dělby práce v rodině.

Vůči dominantní normě se oproti tomu musejí vymezit ti aktéři, kteří žijí v rodinách aplikujících model ženského živitelství. Musí se vyrovnat s tím, že nesplňují očekávání ohledně svých genderových a rodičovských identit, proto si jasně uvědomují, že jejich rodinné uspořádání je v daném společenském kontextu neobvyklé. Většina komunikačních partnerek a partnerů v souladu s tím interpretuje tento rodinný model jako přechodný. Podle autorek se takový model může ustálit pouze za předpokladu, že živitelská role ženy vycházejí z výrazně vyšší pozice a finančního ohodnocení ženy ve srovnání s partnerem a že je muž schopen přijmout roli hlavního pečovatele v rodině a je ochoten se podílet na práci v domácnosti. Avšak ani v okamžiku, kdy se model ur-

čitým způsobem ustálí, nedochází k úplnému převrácení tradičních rolí mezi mužem a ženou. Hlavní odpovědnost za údržbu domácnosti totiž i v tomto rozvržení leží na bedrech ženy. Páry musí navíc vyvíjet různé strategie k udržení mužovy integrity, čímž se vlastně genderové nerovnosti reprodukuje i v modelu do značné míry netradičním.

Třetím modelem analyzovaným kolektivem autorek je ten, v němž potenciálně vzniká významný prostor pro rozvolňování genderových nerovností, tj. model, v němž muž i žena mají zhruba vyrovnané pozice z hlediska finančního zajišťování rodiny. V tomto uspořádání se skutečně stává vyváženějším i rozdělení péče o děti a domácnost, přičemž rozdělení rolí zde má proměnlivější charakter než ve dvou předchozích případech. Žena sice i tady zůstává primární pečovatelkou, většina mužů v tomto typu rodin však uplatňuje v praxi tzv. otcovství nového typu, tedy přístup, v němž otec participuje na každodenních pečovatelských aktivitách v přímém kontaktu s dítětem. I v tomto modelu však autorky rozkrývají určité mechanismy méně zjevné dominance mužů, jež je o to rafinovanější, že není aktéry reflektována, a tedy ani problematizována.

Patrně nejzajímavější pasáží knihy je sonda do života rodičů s dětmi ve střídavé péči. Jde totiž o fenomén u nás poměrně nový, a tudíž zatím příliš neprobádaný. Situace rozvodu nezbytně vede k redefinici rodičovských rolí, přičemž v případech střídavé péče se rodiče rozhodují rovným dílem sdílet živitelskou i pečovatelskou odpovědnost vůči dětem. Podle zjištění autorek je model střídavé péče preferován zejména muži, kteří si jím zachovávají kontrolu nad výchovou svých dětí. Důležitým aspektem tohoto modelu je to, že muži praktikující střídavou péči patřili v předchozím uspořádání k tzv. novým otcům. Právě páry praktikující střídavou péči byly identifikovány jako ty, jež neuznávají (a přímo odmítají) tradiční genderově vymezené role a přiklánějí se k egalitární dělbě práce a péče v rodině. Z hlediska živitelské dimenze rodičovství však autorky upozorňují na si-

dostupnost a flexibilitu, což lze pochopitelně jen obtížně kombinovat se soukromým životem. Taková pracovní kultura pak v soudobém genderovém řádu méně vyhovuje ženám. K maskulinní orientaci výzkumné kultury se dále přidávají každodenní praktiky v podobě genderových předpokladů, sexistických vtípků a komentářů, tlaku na to, aby se ženy adaptovaly na mužské normy a fungování mužských podpůrných sítí. Ptala jsem se profesorky Hanappi-Egger, zda se v jejím výzkumu (podobně jako ve výzkumu Národního kontaktního centra – ženy a věda) vyskytují začínající vědci, kteří také měli problém s tím, jak se proměňuje výzkumná kultura směrem k extrémní soutěživosti, a kteří hledají způsoby, jak kombinovat vědeckou práci s rodinným životem, protože jim představa absentujícího otce nevyhovuje. Odvětila, že ano, ale že se tito muži často považují za oběti systému, kde jedním nepřítelem je systém hodnocení vědecké práce, druhým nepřítelem jsou politiky genderové rovnosti, které vnímají jako neopodstatněně protežující ženy.

Emeritní profesorka Joan Williams z Kalifornské univerzity, Hastings College of Law se bojí s genderovými předsudky a nerovnostmi věnuje velice dlouho, na Hastings College of Law vede Centre for WorkLife Law (<http://worklifelaw.org/>), jehož cílem je znovu nastartovat „pozastavenou“ genderovou revoluci (s odkazem na důležitý článek Pauly England, jehož český překlad „Genderová revoluce: Nerovnoměrná a zastavená“ přinesl odborný časopis Gender, rovné příležitosti, výzkum v roce 2011). Výsledky své práce a konkrétní nápomocné a tréninkové materiály poskytuje Joan Williams k dispozici online na webech www.newgirlsnet.com a www.toolsforchangeinSTEM.org.

Na počátku letošního roku Joan Williams se svou dcerou Rachel Dempsey vydala knihu What works for women at work: Four patterns working women need to know, v níž autorky ukazují, jak genderová diskriminace vypadá v každodenních praktikách, a dávají praktické rady, jak se bránit a jaké strategie používat. První znevýhodňující praktikou je „chůze po visutém laně“.

tuace, které nemusí být nutně pro oba (ex)partnery spravedlivé, např. pokud má jeden z partnerů (většinou žena) výrazně nižší příjem nebo horší možnosti pracovního uplatnění než druhý partner. Při pohledu na jednotlivé modely uspořádání rolí v rodině se tedy paradoxně zdá, že ke skutečnému rozvolnění genderových nevolností může dojít teprve po zániku partnerského vztahu, ve stavu, kdy partneři nemají možnost specializovat se jen na určitou roli. Autorky však upozorňují na to, že porozvodová střídavá péče není vhodná pro všechny rozcházející se páry, neboť má poměrně vysoké finanční nároky.

Provedené analýzy představené kolektivem autorek svědčí o tom, že výsledek vyjednávání o uspořádání žitelské a pečovatelské role v rodině závisí v největší míře na tom, jak ženy a muži sami sebe pojmají z hlediska svých rodičovských a genderových rolí, do jaké míry reflektují a akceptují obecná očekávání a do jaké míry se s nimi identifikují. Nepotvrzuje se totiž předpoklad, že čím vyšší je příspěvek ženy do rozpočtu domácnosti, tím vyrovnanější je dělba práce v rodině. Naopak, jak kniha ukazuje, genderová nerovnost v dělbě rolí spojených s péčí o děti a domácnost i mocenská nerovnováha v rodině přetrvávají i tam, kde je žena hlavním živatelem.

K publikaci lze mít dvě výtky směřující k interpretaci dat. Za prvé, zvolenou metodou výběru vzorku se podařilo získat k rozhovorům zejména páry, v nichž dosáhl alespoň jeden z partnerů vysokoškolského vzdělání. Výzkum tak postihuje jen úzce vymezenou skupinu aktérů, která obvykle reprezentuje spíše ty úspěšnější na trhu práce, tj. ty, kteří dosahují jednak relativně vysokých příjmů, jednak se svou prací mnohdy výrazně realizují, což má jistě vliv na postoje těchto komunikačních partnerů a partnerek k pracovní aktivitě a ve výsledku i na rozdělení rolí v rodině. Vzhledem k tomu, že vzdělanější lidé jsou obvykle „prů-

kopníky“ nových rodinných vzorců, nemusel by tento fakt být v kontextu daného výzkumu na škodu, specifčnost vzorku však není při analýze a interpretaci dat autorkami až na výjimky nijak reflektována. Druhou slabinou analytické části textu je skutečnost, že autorky kladou (přinejmenším v případě popisu prvních dvou modelů rodinného uspořádání) důraz spíše na reprodukci nerovností než na jejich odbourávání, což vyvolává v čtenáři pocit, že známky „rozvolňování“ genderu jsou přehlíženy a akcentovány jsou naopak aspekty reprodukce genderových nerovností. Tato výtky se netýká analýzy modelu střídavé péče, která už tím, že popisuje v zásadě nový koncept uspořádání rodinných rolí, obrací pozornost k překračování zažitých norem rozdělení odpovědností v rodině.

Nic z toho ovšem nesnižuje význam publikace, která svým zaměřením i pojetím zaplňuje určité prázdné místo na poli českého genderově orientovaného výzkumu. Je patrné, že některé modely uspořádání práce a péče jsou „rozvolňování“ genderu nakloněny více, jiné méně. Jakákoliv snaha o dělbu práce v sobě skrývá potenciál nerovného uspořádání, a je tedy důležité, aby se vyjednávání rolí v rodině neopíralo o neuvědomované stereotypy či zaběhané formy, které již nemusí být funkční. Proto je dobré o pozadí dělby práce v rodině mluvit a upozorňovat na skryté mocenské mechanismy, jež při ní spolupůsobí. Definice žitelského a s ním úzce souvisejícího pečovatelského je navíc navýsost politickou otázkou, neboť přímo ovlivňují nejen rozdělení rolí v rodině a jejich subjektivní vnímání jednotlivci, ale i hierarchické uspořádání společnosti vůbec. V tomto smyslu kniha dává zájemcům o genderovou problematiku do rukou solidní bázi pro veřejnou debatu o nastavení institucionálního rámce žitelského. Otevírá navíc nové výzkumné téma a naznačuje možné cesty, kterými by se mohlo bádání na tomto poli ubírat.

Věda totiž není pouze zaměstnáním, ve kterém dominují muži, je také zaměstnáním, které je maskulinní, tj. staví na hodnotách a principech, které si pojme s muži a které odpovídají spíše jejich životnímu stylu. Jak říká Williams, ženy se pak musejí naučit se správně chovat. Pokud ale ženy ve vědě zastávají „správné“ ženské role, které Williams definuje jako „poslušná dcera“ a „vždy chápaná matka“, nejsou uznávány jako „správné“ vědkyně. Druhou praktikou je nutnost neustále dokazovat své schopnosti. U žen nestačí, že uspějí, svůj úspěch a schopnosti musejí dokazovat stále a znovu. Williams uvedla příklad mladé vědkyně, jejíž školitel systematicky postupoval její nápady a myšlenky mladým mužům ve svém týmu. Zřejmě na základě předpokladu, že jde pouze o náhodu, že na něco přišla. Tento problém se pojí s tím, že chyby, které udělají ženy, jsou více vidět a děle si je pamatujeme. Třetí bariérou, na kterou ženy narážejí, je „zeď mateřství“. Mateřství se stává znamením neschopnosti, nedostatečné oddanosti a ženy samo o sobě v profesi diskvalifikuje. Posledním problémem, kterému Williams věnuje pozornost, je „přetahovaná“ – genderové nerovnosti a předsudky totiž vedou k tomu, že ženy často soupeří mezi sebou o těch několik vyšších postů, které se zdají být dostupné. Častou odpovědí žen na tyto kulturní a institucionální předsudky a znevýhodnění je odchod z vědy. Jak ale argumentuje Williams, pokud ideálního pracovníka definujeme na základě mužských těl a mužských vzorců chování, jde o diskriminaci na základě pohlaví.

O to, aby americké univerzity nefungovaly jen na mužském principu, se již od roku 2001 snaží program ADVANCE, který financuje National Science Foundation (NSF). Podle Beth Mitchneck, která program na workshopu představila, je cílem programu vyvíjet systémové a dlouhodobé přístupy, které napomohou zvýšení zastoupení žen a jejich profesnímu postupu v přírodních, technických, lékařských, sociálních, ekonomických a behaviorálních vědách. NSF financovala 157 projektů Institucionální transformace v celko-

O PROMĚNĚ ŽIVOTNÍCH DRAH (PŘEVÁŽNĚ)**Z KVANTITATIVNÍ PERSPEKTIVY / MARTA VOHLÍDALOVÁ**

HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, JAROSLAVA, KREIDL, MARTIN (EDS.). 2012.

PROMĚNY PARTNERSTVÍ: ŽIVOTNÍ DRÁHY A PARTNERSTVÍ V ČESKÉ SPOLEČNOSTI.

PRAHA: SLON.

Kniha, na níž se kromě editorů Jaroslavy Hasmanové Marhánkové a Martina Kreidla podíleli Barbora Hubatková, Alena Pařízková, Ladislav Rabušic a Martina Štípková, si klade za cíl mapovat proměny partnerského života z perspektivy životních drah.¹ Tato perspektiva vychází z předpokladu, že naše životní události, a to včetně přechodů úzce spojených s naším rodinným a partnerským životem, nejsou náhodným sledem událostí, ale že je možné tyto události smysluplně popsat a vysvětlit v kontextu strukturálních a společenských podmínek, které významným způsobem formují naše individuální volby. Svým způsobem se tak tento přístup vymezuje vůči některým současným individualizačním teoriím, které kladou důraz na stále větší prostor osobní volby a individuálních rozhodnutí v našich životech a specificky v oblasti rodinného a partnerského života (viz např. Giddensův koncept čistého vztahu). Přístup studia životních drah však ukazuje, že nejsme natolik svobodní, jak bychom se mohli na první pohled domnívat, a to ani tam, kde bychom to čekali nejméně. Kniha, která ukazuje, jak jsou naše rozhodnutí týkající se rodinného a partnerského života ovlivněna např. pohlavím, vzděláním nebo příslušností ke generaci, přitom navazuje na současný trend studia životních drah, který je v posledních dekádách dobře patrný také v české sociologii rodiny a soukromého života.

Kniha je rozdělena do dvou částí – na část zaměřenou na obecnější popis proměn časování životních událostí v životní dráze a část představující studie dílčích událostí a přechodů, jakými jsou např. vstup do manželství nebo partnerské

dráhy po rozvodu nebo ovdovění. První část knihy s názvem „Proměna životních drah“ otevírá kapitola Aleny Pařízkové věnovaná vývoji sociologických přístupů ke studiu životní dráhy, která je zároveň jedinou neempirickou kapitolou v knize a která slouží jako určité uvedení do problematiky studia životních drah. Následující kapitola Martiny Štípkové a Martina Kreidla popisuje, jak se proměňuje časování ukončení vzdělání, získání prvního zaměstnání a založení rodiny, a autoři v ní identifikují proces destandardizace životních drah v české společnosti, který je podle jejich názoru patrný v několika různých oblastech. Konkrétně jej spatřují v odklonu od univerzálního výskytu sledovaných událostí v životech lidí, jako jsou manželství či rodičovství, vynoření nových etap životní dráhy souvisejících s prodlužující se dobou mezi ukončením vzdělání a ekonomickou samostatností, ve vzrůstající rozvolněnosti jednotlivých přechodů, zejména pokud jde o vztah mezi manželstvím a rodičovstvím, a v rostoucí různorodosti sledu životních událostí (autoři identifikovali rostoucí podíl mladých lidí s nízkým vzděláním, kteří ani ve věku kolem 30 let nenabývali pracovní zkušenosti, nebo rostoucí podíl vysokoškoláků, kteří nevstoupili do manželství a nemají děti).

O proměně standardů životní dráhy vypovídá druhá empirická kapitola, tedy kapitola Martiny Štípkové, která se zaměřuje na nesezdaná soužití. Ukazuje, že u mladé generace se nesezdané soužití a předmanželská kohabitanace stávají určitou normou, zatímco přímé vstupy do manželství jsou jevem velmi ojedinělým. Podstatným zjištěním této ka-

ve hodnotě převyšující 145 milionů dolarů. Tato částka ale není konečná, neboť samy instituce k projektům přispívají ze svých rozpočtů, údajně částkou 230 000 až 250 000 dolarů ročně. Projekty zahrnují široké spektrum aktivit od podpory individuálních vědkyň v intencích přístupu „naprav ženy“ – profesní rozvoj, síťování, rozvoj dovedností pro vedoucí pozice, zviditelňování vědkyň, mentoring na postdoktorské úrovni a podpora vědkyň jiné barvy pleti než bílé. Druhou částí projektů jsou iniciativy, které se zaměřují na proměnu procedur a politik instituce (např. integrace práce a soukromého života, nastavení systému tenure). A co ukazuje uplynulých čtrnáct let programu ADVANCE? Přispěl k obrovskému rozmachu teoretických a empirických studií, v univerzitních kampu- sech se běžně diskutuje o fungování a roli nevědomých genderových předsudků, existují silné příklady toho, co funguje, a program pochopitelně ovlivnil profesní rozvoj mnoha akademiček na amerických univerzitách. Nejdůležitějším přínosem programu je ale podle Mitchneck pochopení a uznání toho, že institucionální kontext hraje klíčovou roli. Více informací najdete na portálu ADVANCE (<http://www.portal.advance.vt.edu/>).

Programová ředitelka projektu ADVANCE na Washingtonské univerzitě Joyce Yen se zaměřila na fungování nevědomých předsudků. Sama se s nimi mnohdy setkává – protože je asijského původu, od lidí si často vyslechne poznámky o tom, že její angličtina je skutečně výborná (na to odpovídá: ano, je výborná, a je to také bohužel jediný jazyk, kterým mluvím). Joyce Yen jako příklad fungování nevědomých předsudků uvedla ocenění Alana T. Waterman udílené NSF. Jde o nejvyšší americkou cenu pro mladé vědce a vědkyň do 35 let. Posledními jedenácti držiteli jsou muži. Yen se pak řečnický táže, jsou všichni tito muži skvělí vědci? Bezpochyby ano. Zaslouží si toto ocenění? Bezpochyby ano. To ale neznamená, že neexistují vědkyň, které si je nezaslouží úplně stejně. A vzhledem k výraznému vychýlení ve prospěch mužů jde o vzorec, který nám něco důležitého říká. Říká nám, že práce mužů je hodnocena výše

pitoly je také to, že navzdory obecné debatě týkající se růstu podílu singles mezi mladými lidmi, se nepotvrzuje, že by současná mladá generace odmítala život v páru. Autorka totiž zjistila, že podíl lidí, kteří do 30 let věku nemají zkušenosti s korezidenčním vztahem, zůstává mezi generacemi zhruba stejný. Jak tedy uzavírá autorka, lidé se nevyhýbají vstupům do korezidenčních vztahů, pouze místo do manželství vstupují častěji do nesezdaných soužití. Mladá generace tedy zdá se není o nic individualističtější a nemá o nic menší chuť sdílet svůj život s partnerem než generace jejich rodičů, jak jí bývá někdy neprávem vytýkáno.

Druhá část knihy s názvem „Partnerství, stratifikace a sociální mobilita“ přináší šest dílčích empirických studií konkrétních aspektů životních a partnerských přechodů, které se snaží zasadit proměny v partnerském a rodinném životě do kontextu strukturálních podmínek, společenské situace a sociodemografických charakteristik jedinců. První dvě kapitoly jsou věnovány vztahu mezi rodinnými přechody a vzděláním. Martina Štípková se věnuje vzdělanostní homogamii rodičovských párů a jejich proměně a dochází k překvapivému a společensky závažnému zjištění, že vzrůstá homogenizace rodičovských párů s nejnižším vzděláním, což může mít za následek rostoucí sociální rozdíly mezi různými společenskými vrstvami a negativní dopady zejména na děti z těchto nejnižších vzdělanostních skupin. Je přitom zřejmé, že zjištění vyplývající z této kapitoly by bylo možné použít také jako argument pro podporu soustavné a cílené práce s dětmi z těchto rodin i kvalitní předškolní péče a práce se znevýhodněnými skupinami.

Kapitola Martina Kreidla sleduje vzdělanostní stratifikaci vstupu do manželství a to, jakým způsobem se proměňoval vztah mezi sňatečností a vzděláním po roce 1989. Dochází přitom ke zjištění, že ústup od manželství byl silně determinován vzdělanostní úrovní, kterou zároveň chápe jako proměnnou úzce spojenou s pozicí jedince v sociální struktuře. V nejnižších vzdělanostních skupinách se lidé podle něj od

manželství odkláněli nejrychleji, což interpretuje jako důsledek specifických sociálních a ekonomických rizik, kterým byla tato skupina vystavena po roce 1989. Celá analýza je však prováděna na datech více než 12 let starých, a bohužel tedy neodpovídá na otázku, jak se odvíjí vztah mezi vzděláním a sňatečností v současnosti.

Další kvantitativní kapitola – Martina Kreidla a Barbory Hubatkové – se věnuje v českém kontextu jen velice málo probádanému tématu partnerských drah po rozvodu a prezentuje popisná zjištění týkající se intenzity vstupu do nových korezidenčních svazků po rozvodu, toho, zda jde o nesezdaná soužití či manželství, jak se tento trend proměnil mezi jednotlivými generacemi a jaké další charakteristiky vstupy do těchto partnerství ovlivňují.

Poslední kvantitativní kapitola autorského kolektivu B. Hubatková, M. Kreidl, M. Štípková a L. Rabušic je věnována dopadu rozvodu na vzdělanostní šance dětí. Na datech z roku 2005 kapitola potvrzuje v zahraniční literatuře dobře popsanou a známou skutečnost, že rozvod rodičů negativním způsobem ovlivňuje šanci dětí získat terciární vzdělání. Ze skutečnosti, že rozdíly v šancích dětí se neliší, ani pokud je kontrolován vliv vzdělání rodičů a jejich zaměstnanecký status (měřený ISEI), autoři vyvozují, že spíše než horším socioekonomickým postavením rozvedených rodin jsou vzdělanostní šance těchto dětí ovlivněny psychologickými a sociálními okolnostmi rozvodu. Domnívám se přitom, že s tímto závěrem je možné polemizovat. Prezentovaná data totiž přináší jen velice omezený obraz rozvedených rodin a dostatečně nepostihují problém sestupné mobility pečujících rodičů, stejně jako ani relevantní strukturální bariéry, na které tyto rodiny narážejí a které mohou mít v konečném výsledku za následek sníženou úspěšnost dětí z rozvedených rodin při získání vysokoškolského titulu. Je přitom zřejmé, že skutečně společensky závažné výsledky by patrně přineslo právě hlubší a detailnější zkoumání toho, co stojí v pozadí těchto nerovností.

a lépe a ženské úspěchy nejsou vidět. Jaké jsou dopady nevědomých předsudků? Snížená očekávání, nerovnost v hodnocení, různě formulované doporučující dopisy, omezené a úzké představy o excelenci a vylučování. A jak na předsudky? Je nutné uznat, že problém existuje, zamyslet se nad vlastní rolí v systému a vytvořit situaci, kdy se lidé budou cítit odpovědní za změnu situace. Že to jde, ukazuje Pioneer Award udělená National Institutes of Health. Cena měla původně nejasná výběrová kritéria, důraz byl kladen na to, že se nominovaní měli sami chválit, důležitou roli hrály doporučující dopisy a byla hodnocena osobní prezentace (a ne vědecké výsledky samotné). Mezi prvními devíti oceněnými nebyla žádná žena. Pak došlo ke změně. Změnila se kritéria, nominační proces, externím hodnotitelům byl poskytnut trénink, proběhl nábor a informace o ceně byla široce rozšířena. Jak uzavřela Joyce Yen, „pak přišly ženy...“. Jak říká Jackson Katz: „Nepotřebujeme trénink citlivosti (sensitivity training), potřebujeme trénink toho, jak správně lidi vést a zastávat vedoucí posty (leadership training).“

„JE NUTNÉ, ABY LIDI MĚLI POCIT, ŽE NA TOM VEČÍRKU MUSÍ BÝT“:

ZPRÁVA Z KONFERENCE STRUKTURÁLNÍ ZMĚNA NA PODPORU GENDEROVÉ ROVNOSTI VE VÝZKUMNÝCH ORGANIZACÍCH / Marcela Linková

Ve dnech 21. a 22. listopadu 2013 se v litevském Vilniusu konala pod záštitou litevského předsednictví a Evropské komise konference Strukturální změna na podporu genderové rovnosti ve výzkumných organizacích. Konference se zaměřovala na všechny klíčové hráče: národní státy, výzkumné a vysokoškolské instituce, vědecké spolky a společnosti i grantové agentury. Téma strukturální

Druhá část knihy obsahuje také jediné dvě kvalitativní kapitoly knihy, které se zaměřují na roli partnerství, a to v příbězích mladých českých pracovních migrantů ve Velké Británii autorky Aleny Pařízkové, a kapitolu Jaroslavy Hasmanové Marhánkové věnovanou zcela opomíjenému a tabuizovanému tématu partnerského a intimního života ovdovělých žen, která svou kvalitou, teoretickým rámováním, poutavostí výkladu i citlivostí interpretační práce jednoznačně představuje zlatý hřeb knihy. Její kapitola přináší překvapivý pohled na starší ženy, které své názory na rodičovství a partnerství zásadním způsobem proměňují v souvislosti se svými životními zkušenostmi. Jen málokdo by přitom očekával, že právě vdovy patří k průkopnicím nejvíce individualizovaných životních forem, jako je soužití „spolu, i když zvlášť“ (*living apart together*) apod. Kvalitativní analýza názorně ukazuje, jak se tyto ženy stávají kritické vůči klasické podobě genderové smlouvy, vůči manželství a často i kohabitaci, a jak začínají s přibývajícím věkem preferovat vztahy s odděleným bydlením. V souvislosti s touto kapitolou čtenáře napadne, že je velká škoda, že v knize není více takových kapitol, které by takovým způsobem pracovaly s kvalitativními daty.

Knihy přináší řadu zajímavých a společensky závažných zjištění. Obávám se však, že pro čtenáře z řad laické veřejnosti, případně pro ty, kteří nejsou zběhlí v pokročilých kvantitativních metodách, může být určitou bariérou její nepřilišitě velká čtenářská vstřícnost a celkově silně deskriptivní charakter. Druhým momentem, který knize podle mého názoru ubírá na čtenářské vřidnosti, je také skutečnost, že patrně kvůli množství probíraných témat a velikosti autorského týmu se autorům a autorkám úplně nepodařilo udržet jednotného ducha monografie. Spíše než jako vnitřně provázaná monografie, kterou spojují a zároveň i uvozují určitá společná východiska či teoretický rámec a kde jsou kapitoly do určité míry provázány nebo na sebe navazují, tak kniha místy působí spíše jako soubor na sobě nezávislých studií. Kniha nicméně přináší řadu analýz a dat, které v českém kontextu dosud nebyly publikovány a na které bude jistě možné dobře navazovat.

Poznámky

1 Recenze vznikla v rámci projektu MŠMT ČR č. LE12003.

VŠECHNO, CO JSTE CHTĚLI VĚDĚT O FEMINISMU... /

KATEŘINA MACHOVCOVÁ

HOOKS, BELL. 2013. *FEMINISMUS DO VRECKA. O ZANIETENÝCH POLITIKÁCH*. BRATISLAVA: ASPEKT.

Chcete se dozvědět základní informace o tom, čím se feminismus vlastně zabývá? Jak se feminismus staví k některým kontroverzním tématům? Chcete se dozvědět, jak feminismus reaguje na některé výhrady? Jak se feministické hnutí myšlenkově vyvíjelo a proměňovalo? Odpovědi na tyto otázky s největší pravděpodobností naleznete v útlé knižce au-

torky bell hooks. Publikace *Feminism is for everybody: Passionate Politics* (2000) vyšla v roce 2013 ve slovenském překladu Jany Juráňové, známé feministky ze sdružení Aspekt, pod názvem *Feminizmus do vrecka: o zanietených politikách*.

bell hooks, vlastním jménem Gloria Jean Watkins, je ikonou současného feministického hnutí, která je zná-

(nebo kulturní a institucionální) změny se zde řešilo z hlediska managementu organizací, jejich vedení, budování pracovní kultury, která nebude vytvářet překážky pro profesní uplatnění žen, a z hlediska integrace genderové dimenze do obsahu výzkumu a inovací. Konference se konala pod patronací litevské prezidentky a svůj pozdrav na konferenci poslala i komisařka Maire Geoghegan-Quinn. Plenární diskuse se první den věnovala redefinici problémů a rozšíření odpovědnosti tak, aby ve výzkumných organizacích a na vysokých školách bylo možné nastartovat strukturální změny.

Profesorka Isabelle Vernos, členka Vědecké rady Evropské výzkumné rady (ERC) a předsedkyně pracovní skupiny Gender Balance, ve svém vystoupení uvedla, že hlavní překážky profesního uplatnění vědkyň leží v kulturní rovině genderových stereotypů, v obtížích s kombinací profesního a rodinného života a v nedostatku vzorů. ERC se otázce genderové rovnosti v současné době intenzivně věnuje. Monitoring dat ukazuje, že hlavním problémem je nízká účast žen v soutěžích ERC a jejich nižší úspěšnost. Proto se v posledním období ERC zaměřila na otázku, zda mohou v hodnocení projektů a ve formulářích žádosti o projekt existovat genderové předsudky. Zkoumali tedy, jaký typ informací ERC ve formulářích vyžaduje. Ukázalo se, že kolonka, kde vědci a vědkyně měli popsat své největší úspěchy, je problematická. Ženy totiž mají zábrany samy sebe vychvalovat. Srovnání toho, co ženy skutečně dokázaly, s tím, jak své výsledky vykreslily, ukázalo, že ženy své úspěchy prostě nestavějí tolik na odiv. ERC proto tuto kolonku zrušila. Pokud totiž žijeme v kultuře, kdy nejen že se od žen neočekává, že by se měly vychloubat, ale jsou za takové chování i společensky sankcionovány, pak nelze předpokládat, že tato kulturní determinanta najednou zmizí, když vědkyně žádají o granty. Taková kolonka dává mužům nezaslouženou výhodu, která plyne pouze z genderové organizace společnosti a rozdílných očekávání, která máme na chování žen a mužů.

má především tím, že cíleně poukazuje na propojení mezi genderem, rasou a kapitalistickým systémem v dnešní společnosti. A uvedená knížka je vlastně především sumářem jejího vlastního filosofického přístupu formulovaného po desetiletí od vydání její první klíčové práce *Ain't I a Woman? Black Women and Feminism* v roce 1980, který reprezentuje jeden z nejnámennějších feministických proudů. Sama autorka se v publikaci i poměrně často vymezuje vůči různým myšlenkovým směrům, které společně tvoří různorodý a rozmanitý feministický přístup, a objasňuje svou konkrétní pozici.

Kniha je přehledně členěna do devatenácti kapitol, kdy každá z nich se uceleně vyjadřuje k jednomu konkrétnímu tématu. Není tedy v zásadě nutné číst knihu celou, stačí nalistovat kapitolkou, která vás právě zajímá. Autorka se dotýká témat velmi osobních, ať už začátků feministického sebeuvědomování, tělesnosti a krásy, vztahů a sexuality, ale i témat, jako je práce, gender a rasa, násilí, mužnost či spiritualita.

Jednou z klíčových myšlenek celé knihy, na kterou bell hooks opakovaně upozorňuje, je porozumění tomu, že ženy nejsou v patriarchální společnosti „nevinné“. Nerozehrává zde bitvu ženy versus muži, ale snaží se důkladně poukázat na důsledky sexistického myšlení, kterého se dopouštějí ženy stejně tak jako muži. Například v kapitolách věnovaných násilí možná až překvapivě mnoho prostoru věnuje problému násilí žen vůči dětem. Upozorňuje na to, že ačkoliv v počátcích feministických kampaní proti násilí v rodině se pozornost soustředila zejména na násilí mužů vůči ženám, již záhy byly zjištěny důkazy pro existenci násilí i ve vztazích jednopohlavních i důkazy o tom, že oběťmi násilí, a to ze strany mužů i žen, se často stávají děti. „Patriarchálně násilí v domácím prostředí je založené na přesvědčení, že jednotlivec s větší mocou může ovládat ostatních prostřednictvím rôzných foriem nátlaku“ (s. 91).

Dalším žhavým tématem, kterému se bell hooks věnuje, je i právo na interrupci a vyjasnění postoje, který pova-

žuje za feministický. Podle jejího názoru každá žena může zároveň sdílet, že by interrupci nikdy nevyužila, a přitom jednoznačně veřejně obhajovat právo žen na možnost volby. Takový postoj zahrnuje možnost volby, stejně jako určité osobní etické stanovisko. Nelze být feministkou a upírat právo volby jiným, a to ani volby, kterou třeba já sama nikdy nehodlám využít. I tento postoj ukazuje na empatické kořeny feministického hnutí a snahu chápat, že ostatní lidé mohou zcela právoplatně využít jiné možnosti než já sama, a nejsou proto horší, či dokonce odsouzeníhodní.

A jak se bell hooks dívá na vztahy žen a mužů? Připouští, že zejména v počátcích do hnutí za práva žen přicházely ženy rozhořčené z toho, jaké vztahy zažívaly. Setkávaly se s muži, kteří byli násilní, krutí, nevěrní, a s touto zkušeností se začaly angažovat za sociální spravedlnost. Postupně se však rozvinulo jasné vědomí toho, že problém není v mužích, ale v patriarchálním nastavení společnosti založené na sexismu a nadvládě. A jak jsem se již zmínila o něco dříve, ochránkyněmi patriarchátu jsou velmi často samy ženy. Současný feminismus oceňuje vztahy žen a mužů založené na společné péči, citových či ekonomických vazbách. Tvrzení, že feminismus šíří nenávisť vůči mužům, je proto pouze laciným způsobem, jak se vyvléci z diskuse o negativních dopadech patriarchátu a potřebných společenských změnách.

Klíčovým přínosem práce autorky, jako je bell hooks, je snaha představit tzv. intersekcionalní přístup, tedy snahu uchopit a porozumět spolupůsobení charakteristik, jako je gender, rasa, věk, sexuální orientace či zdravotní stav. Ani ženy ani muže nemůžeme chápat jako homogenní skupinu se stejnými zkušenostmi, potřebami a životními plány.

To nejlépe ukázaly právě ty feministky, které pocházely z dříve opomíjených skupin, černošské, hispánské či lesbické, transsexuální a jiné. Požadují, aby feministické hnutí bylo realistické v tom, že zhodnotí i jiné aspekty než pouze genderové. A v první řadě požadují, aby feministické hnutí bylo také hnutím antirasistickým.

Profesor Gustav Amberg, viceprezident Královského technologického institutu ve Švédsku, hovořil o tom, že odpovědnost za prosazování genderové rovnosti mají univerzity, a že je tedy nutné, aby se vedení univerzit k této odpovědnosti přihlásilo. Jako účinný nástroj pro dosažení změny vidí úpravy kariérního systému, zavedení mentoringu a hlavní roli připisuje nejvyššímu vedení. To musí „mluvit o genderové rovnosti a věřit v ni“. Potřebná jsou ale i formální a neformální pravidla a v neposlední řadě je nutné využívat zjištění genderového výzkumu a znalostí.

Michele Garfinkel z Evropské organizace molekulární biologie (European Molecular Biology Organization, EMBO) představila program Ženy ve vědě, který EMBO již delší dobu realizuje. Mezi hlavními problémy uvedla nízké procento uchazeček o granty a péči o rodinu, zejména v případech, kde oba partneři pracují ve vědě. V souvislosti se snahami o genderovou proměnu kultury a institucí vědy hovořila o „ergonomické změně“ s odkazem na ergonomii sezení: tu je možné řešit tak, že máme špatnou židli a naučíme lidi, jak na této židli sedět tak, aby to přežili, nebo vytvořit novou židli, která bude lépe vyhovovat. Co se týká genderové rovnosti, jsme nyní v situaci, kdy se snažíme spíše učit (zejména ženy) sedět na špatně navržené židli. Jak v této souvislosti Garfinkel uvedla: „Vědci jsou vědeckí ve vztahu ke všemu jinému než k vědě.“ Vědecké argumenty, které přináší genderový výzkum, odmítají poslouchat. Proto je možné, že i když existuje spousta poznatků o tom, jak by měla taková správná „genderová židle“ být navržena, lidé na odpovědných místech je často tvrději odmítají. V závěrečné diskusi pak Michele Garfinkel ještě na adresu hodnocení vědy, které se linulo jako červená nit celou konferencí, uvedla: „Stávající systém hodnocení ve skutečnosti nemůže fungovat téměř pro nikoho.“

Doporučení z konference, která jsou předložena všem klíčovým hráčům i litevskému předsednictví, naleznete na webových stránkách <http://www.sapgeric.eu2013.vu.lt/recommendations/>.

Průběžně se při čtení seznamujeme s tím, jak se feministické hnutí vyvíjelo. Dozvídáme se například o tom, že v boji za volební právo se spojily bílé ženy s bílymi muži raději, než aby dopustily situaci, že volební právo získají nově černí muži, ale ženy žádné. Připomeneme si lpění bílých feministek na tom, aby rod byl klíčovou charakteristikou, a odmítání zapojení rasových a etnických témat. Jejich zahrnutí však rozhodně nevedlo k oslabení feministických politik: „A napokon se nám podarilo dosiahnuť, že v hnutí sa záujmy privilegovaných žien, najmä bielych žien, nekládli nad záujmy všetkých ostatných. Ponúkli sme víziu sesterstva, v rámci ktorej sa dalo rozprávať o všetkom, čo sme žili.“ (s. 87–88)

Určitým omezením knihy, kterým se ale i bell hooks opakovaně sama zabývá, je skutečnost, že feministická kritika často dobře analyzuje problémy, ale to je pouze první krok při hledání praktických řešení. V řadě oblastí již existuje

množství feminismem inspirovaných praktik, leckde je však třeba stále hledat a zkoušet. V žádném případě není možné nabídnout nějaké zaručené jednoduché návody.

Dalším omezujícím aspektem je fakt, že se autorka opírá o svou znalost tématu, ale velmi málo předkládá jasnou evidenci uvedených problémů, tím myslím odkazy na dostupné výzkumy či práci dalších odborníků a odbornic. V tomto ohledu některé stati nemusejí vyznít zcela přesvědčivě, zejména pro někoho, kdo třeba zpochybňuje kredit feministického přístupu.

Na druhou stranu by tak samozřejmě vznikla úplně jiná publikace. Kouzlo „zaujatých politik“ spočívá v tom, že je to kniha čtivá, dobře srozumitelná a na nočním stolku ji může mít snad kdokoli. Feministy a feministkami se nerodíme, stáváme se jimi. K tomu může přispět i tato myšlenkově inspirativní kniha.

ŽENY BEZ DOMOVA: IDENTITA, STRATEGIE A BEZPEČNÝ PROSTOR / RAD HETMÁNKOVÁ

Ženské bezdomovectví, jeho specifika a podoby, stejně tak jako zkušenosti žen, které se ocitly bez přístřeší, nejsou v českém prostředí dosud známy. V kontextu feminizace chudoby, jejímž drastickým produktem může být právě propad do situace bez přístřeší, je taková absence vědomosti podivuhodná. Organizace *Jako doma*, která se v ČR zabývá genderovými aspekty bezdomovectví, proto ve svém výzkumu *Zpátky ze dna: zaostřeno na ženy* pootevřela dveře tohoto fenoménu.

Ženy bez domova se staly ohniskem zájmu *Jako doma* již při vzniku sdružení v roce 2012, kdy zakladatelky organizace reagovaly na absenci genderově specifických sociálních politik a služeb zaměřených na ženy ohrožené chudobou,

sociálním vyloučením a bezdomovectvím. Feminizace chudoby je i v českém prostředí nezpochybnitelná (např. podle Statistického úřadu se zhruba 50 % žen ocitne po rozvodu v pásmu osob ohrožených chudobou). Tato skutečnost se kupodivu příliš neodráží ve statistikách, které se věnují bezdomovectví. Průběžné sčítání lidí bez domova vykazuje konstantně nižší podíl žen. Zároveň je třeba dodat, že množství žen bez domova v posledních letech dramaticky roste. Organizace Naděje například uvádí, že přestože v 90. letech jejich služeb nevyužila jediná žena, v roce 2009 již tvořily 17 % uživatelů a uživatelek služeb. Tuto skutečnost lze přepisovat jak reálně rostoucím počtům žen bez domova (podobně jako například ve Francii, která od

Všechna výše uvedená témata byla z různých perspektiv a v různých kontextech probírána v jednotlivých sekcích. Jedna z nich se věnovala modernizaci řízení výzkumu s cílem podpořit rovnost žen a mužů v oblasti výzkumu. Sekci předsedala profesorka Gerd Bjørhovde z norského Národního výboru pro genderovou vyváženost ve výzkumu. První řečnicí byla profesorka Rossella Palomba z italské Národní výzkumné rady. Ve svém příspěvku s názvem „Principy a praxe managementu genderové rovnosti ve vědě“ zdůraznila, že je třeba věnovat pozornost kulturním aspektům organizace výzkumu. Na příkladu Itálie ilustrovala stávající nerovnosti, které se odrážejí i v tom, že při současné „rychlosti“ jmenování žen by parity v zastoupení žen a mužů na profesorské úrovni bylo dosaženo v roce 2138 a na Univerzitě La Sapienza v Římě v roce 2497! Proto nemůže být pro nápravu situace dostačující přijmout zákony a zavést struktury pro genderovou rovnost. Věda sebe samu pojímá jako kulturu meritokracie, přičemž zdůrazňuje neutralitu a kvalitu. Ale může v současné kultuře existovat rovnost vedle excelence?, ptala se profesorka Palomba. Kulturní změna je podle jejího názoru založena na „supervedení“, transparentnosti a odstranění neprůhlednosti v procesech jmenování do funkcí. Argumentovala také, že genderová rovnost musí být součástí základní vize institucí. V závěru profesorka Palomba zdůraznila nutnost používat genderové poznatky a znalosti, které jsou v současné době nevyužívané, podhodnocované a podceňované.

Jako druhý vystoupil profesor Thomas Brage z Univerzity ve švédském Lundu, který představil genderový certifikační systém zavedený na univerzitě v příspěvku s názvem „Genderová certifikace ve fyzice v Lundu – cesta ke změně?“ Profesor Brage argumentoval, že v případě, že instituce zavede politiku na podporu genderové rovnosti, která ale není dále podporována, může se celkem jednoduše „vypařit“. Na rozdíl od častého předpokladu zkušenosti na Univerzitě v Lundu ukazují, že při prosazování genderové rovnosti nejde

roku 1999 pozorovala nárůst z 14 % na 22 % žen bez domova v roce 2011¹), tak i prohlubujícím se odbornému zájmu o genderové složení skupin osob bez domova.

Rozpor mezi vyšší pravděpodobností chudoby u žen a jejich dlouhodobě nižším zastoupením mezi osobami bez domova (podle ČSÚ tvořily ženy v roce 2011 21% podíl osob bez domova) mimo jiné poukazuje na fenomén takzvané neviditelnosti ženského bezdomovectví. Zájem organizace *Jako doma* o ženské bezdomovectví a jeho specifika současně přinesl potřebu posílit feministické a genderově citlivé přístupy ve službách pomoci lidem bez domova. *Jako doma* usiluje o zviditelnění tématu ženského bezdomovectví a o vytváření služeb a programů na míru ženám bez domova a ženám ohroženým bezdomovectvím. Mnohé z těchto programů *Jako doma* samo od roku 2012 realizuje. Silná snaha o posílení pozice (*empowerment*) žen bez domova, zlepšení jejich náhledu na vlastní situaci, včetně získání schopnosti kriticky nahlédnout na strukturální faktory a souvislosti, které mohou ovlivňovat jejich životy, rovněž představují zaměření práce *Jako doma*. Příběhy žen bez domova, jejich sebenahlášení a vnímání vlastní identity potřebu takového úsilí potvrzují.

Identita

V průběhu kvalitativní studie *Zpátky ze dna: zaostřeno na ženy* realizátorky usilovaly o co největší zapojení zkoumaných žen do uvažování o přijatelném označení, stejně tak jako o sebeidentifikaci v rámci skupiny osob bez domova i širší společnosti. Specifická pojmenování pro osoby bez domova dosud nebyla podrobena zkoumání, ačkoli správné užití vhodných výrazů, stejně tak jako pochopení různých identit žen bez domova, může ovlivnit nastavení služeb a bude determinovat, které služby ženy vyhledají a které naopak nevyužijí vůbec. Studie potvrdila předpoklad, že pohled žen na jejich situaci přímo souvisí s jejich každodenními strategiemi přežití a ovlivňuje jejich prožívání bezdomovectví, které se značně liší od mužů.

Přestože všechny komunikační partnerky podle evropské kategorizace ETHOS (FEANTSA 2013) definici osoby bez domova odpovídaly,² jen naprosté minimum z nich se jako „žena bez domova“ samo identifikovalo, a to přesto, že neměly vlastní střechu nad hlavou a dlouhodobě pobývaly v azylových domech a noclehárnách. Naprostá většina komunikačních partnerek navíc zažila nedobrovolný pobyt na ulici. Lze se domnívat, že tato dynamika může být mimo jiné důkazem hluboké stigmatizace lidí bez domova.

Participantky se ostře distancovaly proti pojmenování „bezdomovkyně“, a to pro jeho ponižující povahu. Termín spojovaly s obrazy bolesti, samoty, špíny, zimy a zoufalství. Skupina považovala za daleko přijatelnější pojmenování „žena bez domova“ – přesto byly mnohé ženy (i ty z azylového bydlení) schopny se s tímto termínem identifikovat teprve po získání hlubšího náhledu na vlastní situaci. Považovaly jej za daleko důstojnější než termín „bezdomovkyně“.

Kromě obecné stigmatizace osob bez domova participantky navíc identifikovaly genderovou nerovnost, když popisovaly vlastní vnímání kritičtějšího pohledu společnosti na ženy (v porovnání s muži), zejména v souvislosti s neschopností péče o děti v situaci akutního skluzu do situace bez střechy nad hlavou. Tyto ženy navíc popisovaly obtíže při znovuzískání dětí do vlastní péče, a to i po stabilizaci své situace. Nevyvážený pohled veřejnosti i poskytovatelů služeb na gender a bezdomovectví má zároveň přímý vliv na to, jak ženy bez domova vidí samy sebe. Respondentky v naprosté většině vyjádřily, že se cítí ostatními lidmi, včetně poskytovatelů služeb, považovány za druhořadé, méněcenné a opovržením hodné. Tato zkušenost se objevovala kromě kontaktu se sociálními službami také při setkání s úřady, policií, veřejností a zdravotnickými zařízeními. Častým důsledkem takového jednání je rezignace na osobní práva, včetně práva na pomoc a podporu. Pocity studu a selhání („...nezasloužím si pomoc...“) často provází nižší pravděpodobnost, že daná žena vyhledá odbornou pomoc,

ani tolik o odpor, jako o nedostatek znalostí a informací o tom, jak a jaké změny vlastně v instituci zavádět. Ukazuje se také, že funguje, je-li otázka genderové rovnosti vědcům a vědkyním prezentována jako intelektuální problém, neboť je to právě zvědavost, která vědce pohání.

Genderová certifikace na Univerzitě v Lundu zahrnuje čtyři aspekty: 1. zvýšení povědomí o otázkách genderu, 2. zahrnutí genderového hlediska do obsahu znalosti, 3. plány a strategie a 4. antidiskriminační opatření. K účasti v pilotním programu se dobrovolně přihlásily tři katedry – fyzika, geovědy a energie. Na katedře fyziky, kde pracuje na 300 lidí, zahrnuje certifikační program kromě jiného genderové vzdělávání a poskytování informací, katedra rovněž na jeden rok najala tzv. genderového kouče a upravila podmínky pro poskytování rodičovské dovolené doktorandům a doktorandkám a postdokům a postdočkám. Podle profesora Brage také skvěle funguje „infiltrace“ – do prosazování genderové rovnosti jsou zapojeni bývalí fyzikové a fyzičky, kteří se začali věnovat otázkám genderové rovnosti. Ti totiž chápou výzkumné otázky i výzkumnou kulturu a požívají vyšší důvěryhodnosti. Navíc byla otázka genderové rovnosti zahrnuta i do hodnocení studijních kurzů.

Profesor Brage mimo jiné zdůraznil důležitost možných epistemických dopadů strukturální změny, totiž to, že genderová agenda se může postupně promítnout i do procesů vytváření vědecké znalosti. Na příkladu oddělení spalovací fyziky ukázal, že se vědecké zaměření katedry přes důraz na genderovou rovnost posunulo k environmentálně orientovaným výzkumným otázkám. Vědci, kteří na katedře zásadně dominují, totiž v návaznosti na řešení agendy rovnosti začali jinak uvažovat o dopadech svého výzkumu a o jeho možném využití. Tento příklad jasně ukazuje, že pozornost věnovaná genderové rovnosti v pracovním prostředí může mít vliv i na epistemické otázky, může zpochybňovat to, jaký typ otázek si běžně klademe, a ukázat, že genderová rovnost je i součástí procesu vytváření vědeckého poznání. Cel-

a také snížená motivace k pozitivní změně. Je logickým důsledkem, že ty, které se od termínu „žena bez domova“ distancovaly zcela, měly zvýšenou tendenci své bezdomovectví skrývat, ale zároveň také považovaly za nemyslitelné, aby využily služby pomoci lidem bez domova: „Z práce jsem šla rovnou do tramvaje, vsedě jsem spící projezdila celou noc, a ráno zase nastoupila na směnu. Dvanáctky jsem měla nejradši. V práci bylo teplo.“ (Pavla, 45 let)

Naopak ženy, které své bezdomovectví přijaly a jako „ženy bez domova“ se identifikovaly, reprezentovaly spíše ty, které boj o důstojný život vzdaly: „Jste na to úplně sama. Občan druhé kategorie. Nikdo vám nepomůže.“ (Dana, 55 let)

Strategie a adaptace

V rámci výzkumu *Jako doma* se ukázalo, že nejčastějším spouštěčem pádu do bezvýchodné situace bezdomovectví u žen je rozpad rodinných vazeb a partnerských vztahů a/nebo násilný vztah s partnerem či partnerkou v kombinaci s ekonomickou nouzí. I když ostatní důvody ztráty domova bývají podobné jako u mužů (finanční potíže a dluhy, návrat po výkonu trestu, zdravotní problémy, odchod z dětského domova apod.), u žen je jejich finanční a sociální situace mnohdy komplikována vícenásobným znevýhodněním. Často je doprovázena faktory, které samy zkoumané ženy chápaly jako bariéry v návratu do normálního života. Mezi ně patří např. neheterosexuality, maskulinní vzhled, etnicita, věk, zdravotní postižení, nemoc či prolínání výše uvedených faktorů.

Jak již bylo uvedeno, dalším distinktivním jevem ženského bezdomovectví se ukázalo zažité násilí, a to v jeho nejrozličnějších formách. Komunikační partnerky uváděly, že útěk v průběhu vyhocení domácího násilí byl mnohdy důvodem k odchodu z prostředí domova a důvodem ztráty bydlení a často i zaměstnání. Tím však problémy leckdy teprve začínaly. Značné množství žen totiž uvedlo, že násilí ze strany mužů a žen, ať už sexuální, verbální či fyzické, po od-

chodu z domova pokračovalo, a s bezdomovectvím se navíc zvýšila jeho četnost. Vyhrožování, útok, okradení, sexuální narážky a obtěžování nadále představovaly hrozby ze strany veřejnosti, ostatních osob bez domova, ale často i policie. Zbývajících 10 % žen, které se ocitly na ulici a samy násilí nezažily, bylo přinejmenším svědkyněmi fyzického násilí proti jiným osobám bez domova.

Z rozhovorů vyplývalo, že komunikační partnerky adaptovaly své chování a vizáž tak, aby se útokům a nebezpečí na ulici co nejvíce vyhýbaly. Mezi tyto strategie patřilo vyhledání ochrany druhé osoby (často muže), úzkostlivá péče o zevnějšek a vyhledávání nepřístupných úkrytů. Vysoká míra zažitého násilí mezi ženami bez domova může být tudíž vnímána jako jeden z důvodů tolik typické skrytosti ženského bezdomovectví. Dalšími důvody jsou absence genderově specifických zařízení pomoci lidem bez domova a již uvedený kritický společenský pohled na ženy bez domova, který si ony internalizují (nenaplnění role krásné, čisté ženy, která pečuje a udržuje „rodinný krb“). Identifikované strategie, ke kterým ženy v takové situaci přistupují, nabývají dalších různých podob. Jedná se o přespávání u známých, na podlahách různých bytů a squatů, vstupování do krátkodobých i dlouhodobých nežádoucích a jinak ohrožujících vztahů za účelem získání střechy nad hlavou.

Bylo již připomenuto, že sociální služby, které jsou pro ženy v této tísnivé situaci k dispozici, jsou omezené. Nalezeme nižší počet azylových domů, které jsou zaměřeny pouze na ženy, nízkoprahová centra pro ženy bez domova neexistují vůbec. Ženy, které se, jak je uvedeno výše, dostávají na ulici i proto, že se staly oběťmi genderově podmíněného násilí, tak při vyhledání pomoci narážejí na prostředí, kde často početně dominují muži i jejich potřeby. Ženy nemají možnost setkávat se v prostoru, který je určen pouze jim a kde se mohou cítit bezpečně, což vede k zacyklenosti situace, kdy sociální služby nejsou soustředěny na potřeby žen, a ženy je proto příliš nevyhledávají.

kově lze říci, že certifikační mechanismus se soustřeďuje na to, co se podařilo, na poskytování podpory a pomoci katedrám. Zajišťování kvality probíhá prostřednictvím kvalitativního sebehodnocení, kde hodnotící kritéria mohou mít formu otázek. Dalším předpokladem úspěchu je volba správného vedení a zajištění toho, že se genderová agenda v instituci „prodá“, takže lidé mají pocit, že „na tom večírku musí být“.

V diskusi, která následovala, řešili diskutující problém, zda je možné výsledky dosažené například na Univerzitě v Lundu replikovat jinde. Je zřejmé, že příklad Univerzity v Lundu v sále silně rezonoval. Profesor Brage v diskusi připustil, že vědci ve Švédsku jsou „poslušní“, což může být součástí úspěchu certifikačního programu. Velmi relevantní otázkou pro uskutečňování kulturní změny bylo, jak mohou být programy genderové rovnosti úspěšné, pokud vždy začínáme od excellence a genderová rovnost je jen jakýmsi přílepkiem, který není součástí hlavní agendy. Profesorka Drew z Trinity College na to odpověděla, že pro ni se „excellence rovná genderové rovnosti“ a „excellence bez genderové rovnosti je padesátiprocentní excellence“. Diskuse se rovněž zabývala tím, že značná část opatření na podporu genderové rovnosti se zaměřuje téměř výhradně na technické, přírodní a matematické vědy. Přitom sociální a humanitní vědy také trpí genderovými nerovnostmi, přičemž filosofie posloužila jako skvělý příklad. Auditorium se shodlo, že je nutné kulturní a institucionální změny řešit i v oborech humanitních a sociálněvědních. Dalším bodem, v němž panovala shoda, bylo, že je třeba kombinovat kvantitativní a kvalitativní přístupy, ať už je to v produkci znalosti či v hodnocení programů strukturálních změn. A posledním bodem, který byl v plénu silně podpořen, byl důraz na využití existující genderové a feministické znalosti a výzkumů a finanční podpora dalšího výzkumu v této oblasti, neboť genderový výzkum nám pomáhá pochopit dynamiky genderových organizací. Některé účastnice v diskusi rovněž vznesly téma intersekcionality, které jinak na konferenci do značné míry chybělo.

Bezpečný prostor pro ženy

Přestože mohou poznatky výzkumu *Zpátky ze dna: zůstře-no na ženy* v českém prostředí znít „nově“, zahraniční zkušenosti jeho nálezy potvrzují. Organizace *Jako doma* spolupracuje s britskou organizací St Mungo's, která v Británii jako první upozornila na konstantně horší výsledky v práci se ženami bez domova a nižší míru jejich zotavení v systému britských sociálních služeb. Podobně jako organizace *Jako doma* i St Mungo's upozorňuje na skutečnost, že stejné přístupy v práci se ženami a muži bez domova znamenají znevýhodnění pro ženy. Specifické problémy si zaslouží specifickou odezvu. I v jiných zemích na západ od české hranice najdeme celou řadu programů šitých na míru ženám bez přístřeší, ať už se jedná o denní centra, azylové domy či pomoc obětem násilí. Uvědomění si toho, že ulice je rizikovějším prostorem zejména pro ženy, se odráží v nabízených službách a sociálních programech, které jsou poskytovány například v Dánsku, Rakousku, Velké Británii, ale i napříč Spojenými státy americkými, kde existují již od 80. let.

Organizace *Jako doma* nyní navazuje na tyto zahraniční zkušenosti a poznatky z výzkumu a usiluje o vytvoření po-

dobného bezpečného prostoru pro ženy bez domova. Realizuje proto workshopy a kurzy pro ženy bez domova za účelem posílení jejich kapacit a sebevědomí a vytváří prostor, kde tyto ženy mohou sdílet své zkušenosti a rozvíjet své zdroje, dovednosti a sebestopůrné sítě. Nicméně organizace si je současně vědoma, že jediné transformace již existujících univerzálních služeb směrem k genderové senzitivitě může ukončit současnou nevyváženou situaci: bezdomovectví ženy doprovází ohrožení a stigma, které vede ke skrývání a nevyužívání sociálních služeb.

Poznámky

1 CLEF: Coordination française pour le Lobby Européen des Femmes.

2 Podle ETHOS (Evropská typologie bezdomovectví a vy-loučení z bydlení) označujeme osobami bez domova populační skupinu zahrnující jak viditelné bezdomovce, tj. osoby, které spí venku, tak osoby, které v důsledku nemožnosti zajistit si jiné bydlení žijí v ubytovacích zařízeních, dále osoby, jejichž bydlení je nejisté, a osoby, které žijí v podmínkách, které neodpovídají minimálním standardům bydlení v daném kulturním a sociálním prostředí.

Z 58. ZASEDÁNÍ KOMISE PRO POSTAVENÍ ŽEN ANEB MLUVÍME SPOLU, I KDYŽ SE NESHODNEME / LUCIA ZACHARIÁŠOVÁ

Každý rok v březnu se v New Yorku koná zasedání Komise OSN pro postavení žen (*Commission on the Status of Women*, CSW, dále také „Komise“). Březen je příznačně zvolen jako měsíc, v němž si svět připomíná stávkou newyorských švadlen v roce 1908, tedy Mezinárodní den žen.

Samotná Komise je pracovní komisí Ekonomické a sociální rady OSN (ECOSOC) a byla zřízena v roce 1946 k při-

pravě doporučení, která budou podporovat práva žen. Od roku 1995, kdy se v Pekingu konala Čtvrtá světová konference o ženách, kde byla přijata tzv. Pekingská deklarace a akční platforma, je v kompetenci CSW revidovat tyto dokumenty a sledovat jejich naplňování. Pekingská deklarace a akční platforma jsou v celosvětovém měřítku dokumenty, v nichž se podařilo prosadit významné závazky pro členské

Ve své závěrečné řeči profesorka Anne Glover, hlavní vědecká poradkyně předsedy EU Barrosa, na úvod použila příklad časopisu pro ženy z 50. let, který v jednom článku manželkám radil, jak se mají chovat, když přijde manžel z práce: upravit sebe a děti, uklidit, naladit se do dobré nálady, mít poklizeno, vyslechnout, co chce manžel říct, ničím ho nezatěžovat, držet děti v klidu a potichu, aby tatínka nerušily. V sále tento příklad vzbudil oprávněný smích – dnes nám pochopitelně podobné rady připadají naprosto nemístné. S kolegyněmi z východní a střední Evropy a těmi Západoevropankami, které jsou citlivé na historické a geografické rozdíly, jsme se ale nemohly ubránit poznámce, že ženám v bývalém východním bloku a na spoustě míst planety nikdy nikdo podobné rady dávat nemohl, protože to prostě bylo nereálné: většina žen totiž musí pracovat, aby přežily ony a jejich rodiny. Přestože se konference konala ve Vilniusu, v bývalé sovětské republice, zastoupení ze střední a východní Evropy bylo nízké. To se odráželo i v programu obou dní. Je zřejmé, že se konference chtěla soustředit na příklady dobré praxe a na sdílení zkušenosti, jak strukturální změnu provádět. Zcela však chyběl pohled těch zemí (zejména nové členské státy), kde vlády a instituce podobné změny odmítají. Samotná představa, že by na takovém mezinárodním fóru vystoupili např. rektor Univerzity Karlovy, předseda Akademie věd ČR nebo Grantové agentury ČR a hovořili o tom, co se jim daří pro genderovou rovnost dělat v jejich instituci, je značně iluzorní. Právě proto se ale domnívám, že by bylo důležité věnovat prostor i sekci, kde by mohli vystoupit ti a ty, kteří se podpoře genderové rovnosti v těchto zemích věnují, a hovořit o tom, jaké strategie vyvíjejí, aby dosáhli alespoň toho, že téma genderové rovnosti bude uznáno jako relevantní téma, kterému by se měla politika výzkumu věnovat.

státy OSN, a dosud se je pro jejich šíři a ambicióznost nepodařilo překonat. Organizaci a přípravu podkladů pro Komisi má v současné době v kompetenci UN Women – agentura OSN pro genderovou rovnost a posílení postavení žen, která vznikla v roce 2010.

Komise zasedá každoročně dva týdny v hlavním sídle OSN v New Yorku. V rámci každého zasedání je určeno prioritní téma, v roce 2014 to byly „Výzvy a úspěchy v implementaci Rozvojových cílů tisíciletí pro ženy a dívky“.¹ Dále je každoročně specifikováno tzv. revizní téma, které se vždy vrací k některému prioritnímu tématu z předešlých let, a také tzv. formující se téma, tedy téma, jež dosud nebylo v rámci agendy rovnosti žen a mužů širěji otevřeno, ale které je pro celosvětovou diskusi o postavení žen významné. V roce 2014 byl například tímto formujícím se tématem „Přístup žen k výrobním zdrojům“.

Základní součástí programu Komise je všeobecná rozprava, do níž jednotlivé členské státy OSN, ale také skupiny států či mezinárodní organizace, vstupují se svými projevy. Probíhají rovněž další tematické panely k prioritnímu, reviznímu i formujícímu se tématu, v nichž vystupují aktéři a aktérky z různých oblastí. Také v rámci těchto panelů je otevřena diskuse a státy i mezinárodní a nevládní organizace mohou reagovat. Vzhledem k počtu zúčastněných subjektů i postavení jejich zástupců a zástupkyň (často nejvyšší představitelky a představitelé států) se jedná o proces vysoce formalizovaný, v jehož rámci je jen omezený prostor na spontánní vyjádření či živou debatu.

Důležitou součástí zasedání Komise jsou také paralelně probíhající workshopy (*side events, parallel events*) organizované jedním či více členskými státy, mezinárodními organizacemi nebo nevládními organizacemi. Tyto workshopy se zpravidla vážou k prioritnímu tématu, ale jejich záběr je mnohem širší. Také Česká republika v několika posledních letech uspořádala tyto workshopy. V roce 2014 to byl například workshop o dopadech domácího a genderově pod-

míněného násilí na trh práce. Workshopy jsou oproti formalizovaným součástem zasedání právě tím místem, kde dochází k živé diskusi a cennému propojování osob z různých částí světa. Odlišný pohled na věc, jiné zkušenosti a realita jsou obohacujícím a jedním z nejdůležitějších prvků zasedání Komise.

Nejvýznamnější součástí zasedání je vyjednávání tzv. souhlasných závěrů (*Agreed Conclusions*, dále také jako „Závěry“) k prioritnímu tématu jako hlavní výstup celého zasedání. Jde o složitý vyjednávací proces, který trvá v rámci formálních i neformálních jednání celé dva týdny a je připravován již několik týdnů před samotným zasedáním. Na jeho konci by měly být Závěry konsenzem všech členských států OSN přijaty, k čemuž však například v roce 2012 nedošlo (prioritním tématem bylo Postavení žen ve venkovských oblastech a jejich role v oblasti chudoby, vymýcení hladu a rozvoje).

Zpravidla několik týdnů před zasedáním je členským státům OSN i dalším subjektům rozeslán návrh Závěrů, který je možné okomentovat. V rámci samotného zasedání probíhají tzv. neformální jednání, kde je již na stole konkrétní text. V těchto neformálních jednáních vystupují státy či skupiny států dohodnuté na společném postupu (např. EU, Africká skupina) a vznášejí konkrétní připomínky k navrženému textu Závěrů. Česká republika se také podílí na přípravě a průběžné diskusi o společné pozici EU. To se děje zpravidla každý den před začátkem neformálních jednání, kdy se zástupci a zástupkyňe na nižších diplomatických pozicích jednotlivých misí při OSN a expertky a experti z domovských států scházejí a diskutují o strategii společného postupu v rámci předem schváleného mandátu EU. V závěru zasedání Komise je otevřeno formální jednání ke schválení Závěrů. Zde by již měl být text dojednan tak, aby jej bylo možné souhlasně přijmout. Výjimkou však nejsou jednání do pozdní noci či finální vyjednávání na úrovni velvyslanek a velvyslanců. Důležitou úlohu v procesu vyjednávání

MPSV PODPORUJE TVORBU METODIKY ŘÍZENÍ DIVERZITY NA PRACOVÍŠTI¹ / Alena Křížková, Marie Čermáková, Lenka Formánková, Hana Maříková

Rovnost přístupu a eliminace genderových, věkových nebo etnických nerovností na trhu práce je podporována v České republice antidiskriminační legislativou. Kromě ochrany vybraných skupin proti diskriminaci se v poslední době prosazuje přístup oceňující odlišnost známý jako řízení diverzity. Diverzita představuje rozmanitost na straně zaměstnanců i klientů, zejména z hlediska genderu, věku a etnicity/národnosti. Poukazuje na pozitivní vztah mezi diverzitou zaměstnanců, konkurenceschopností, ekonomickými výsledky týmů a firem a spokojeností na pracovišti. Řízení diverzity představuje strategický řídicí přístup zaměřený na uvážlivé využívání různorodosti zaměstnanců a organizačního prostředí. Jeho cílem je vytvořit strukturální a sociální podmínky, ve kterých mohou všichni zaměstnanci rozvíjet své schopnosti a dosáhnout optimálního výkonu k užítku všech zainteresovaných stran a ke zvýšení úspěchu organizace. Výzkumy ukazují, že diverzita má pozitivní dopady, pokud je doprovázena podporou sladování pracovního a soukromého života zaměstnaných osob (Beauregard, Henry 2009).

Oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., se tématem diverzity dlouhodobě zabývá. V současné době, v rámci projektu Metodika řízení diverzity a sladování pracovního a soukromého života na pracovišti (podpořené Technologickou agenturou ČR), pracuje na vytvoření metodiky pro zavádění a řízení diverzity a sladování pracovního a soukromého života, která bude využitelná v prostředí soukromých firem i v institucích státní a veřejné správy. Cílem je přispět ke zmírnění sociálních nerovností na trhu práce. S využitím metod analýzy dobrých praxí, analýzy pracovní síly, analýzy dokumentů, skupinových diskusí a hloubkových rozho-

ní hraje také osoba každoročně vybrané facilitátorky, která vede vyjednávání, navrhuje kompromisní řešení a průběžně připravuje revidované verze Závěrů.

Proces vyjednávání Závěrů je nejen časově náročný, ale je nutno se také dobře orientovat v drobných nuancích a odstíněných konotacích diplomatického jazyka mezinárodní politiky. Nezasvěcenému pozorovateli či pozorovatelce se může zdát, že tyto jemné nuance v jazyce jsou nevýznamné. Pro odborníky a odbornice v mezinárodní politice a diplomaty a diplomatky v OSN je to však otázka zásadních souvislostí, které s sebou ta či ona formulace nese. Jednání se vedou mimo jiné i o to, zda bude použit pojem rodina v jednotném či množném čísle, zda se bude hovořit o sexuálních a reprodukčních právech či zdraví, nebo zda budou souhlasné závěry obsahovat klauzuli o přihlídnutí k tradicím a místním zvyklostem, typicky se vážícím např. k ženské obřízce, ale mohou se vázat třeba i k našim násilným velikonočním radovánkám s pomlázkou. Paradoxem je, že kupříkladu muslimské státy a státy v rámci Africké skupiny jsou při vyjednávání silně podporovány Vatikánem jako nikoliv členským, ale pouze pozorovatelským, nicméně o to silněji se projevujícím státem. Otázkou však zůstává, zda pro reálné využívání Závěrů jsou tyto jazykové nuance významné a jakým způsobem jsou později Závěry interpretovány zástupci a zástupkyněmi vlád jednotlivých států.

Závěry přijaté v roce 2014² odkazují, stejně jako mnohé jiné přijaté v předchozích letech, k významným mezinárodním úmluvám (zejména Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen) a k dalším mezinárodním závazkům. Vyzdvihují také roli žen jako důležitých aktérek udržitelného rozvoje, jejichž role v tomto procesu by měla být posilována a ženy by z něj rovněž měly rovnoměrně těžit. Posilování postavení žen v ekonomické oblasti, placená i neplacená práce a péče jako zásadní společenská funkce, to všechno považují Závěry za důležité oblasti pro naplňování Rozvojových cílů tisíciletí. Závěry hovoří o nutnosti genderového

mainstreamingu v programech zaměřujících se na snižování chudoby i v rámci ekonomického, sociálního, kulturního a politického života. Konstatují také, že přestože jedním z Rozvojových cílů tisíciletí je prosazování genderové rovnosti a posilování postavení žen, žádnému z členských států se toho nepodařilo dosáhnout a zlepšování postavení žen a dívek je nadále velmi pomalé a nevyvážené.

Pozornost je v Závěrech věnována rovněž jednotlivým Rozvojovým cílům tisíciletí a jejich souvislostem s postavením žen, které jsou značné, avšak stále nedůsledně naplňované. Například v případě cíle č. 5: Zlepšení zdraví matek Závěry uvádějí, že mateřská úmrtnost je stále na neakceptovatelně vysoké úrovni. Je proto třeba mimo jiné zajistit přítomnost kvalifikované osoby u porodu, bezpečnou a efektivní antikoncepci, bezpečný způsob potratu či odpovídající pracovní podmínky pro těhotné ženy. V případě cíle č. 7: Zajištění ekologické udržitelnosti je podle Závěrů třeba dosáhnout dostupnosti pitné vody i hygienického vybavení pro všechny, i nedostatky v této oblasti nerovnoměrně více postihují ženy, stejně jako dopady desertifikace, odlesňování, přírodních katastrof a klimatických změn. Závěry také poukazují na skutečnost, že některá důležitá témata nejsou v Rozvojových cílech tisíciletí vůbec reflektována, například násilí na ženách, nerovnoměrný podíl žen na neplacené práci, rozdíl v odměňování žen a mužů či sexuální a reprodukční zdraví a reprodukční práva žen.

EU vstupovala do vyjednávání letošních Závěrů s mandátem dosáhnout jejich silného vyznění, nicméně ne ve všech oblastech se podařilo tohoto cíle dosáhnout. Někde bylo třeba ustoupit konzervativnějšímu pohledu, někde byly zachovány formulace vyjednané již v minulosti, nedošlo však k žádnému zásadnímu posunu dopředu či posílení textu. Je škoda, že tomu tak je, avšak zdá se, že se celosvětově nacházíme ve fázi, kdy jsou takové změny jen velmi těžko prosaditelné. Také z toho důvodu to například zatím vypadá, že se v příštím roce nebude konat revizní konference k Pekingské

vorů a ve spolupráci se zaměstnavateli působícími na českém trhu práce a dalšími sociálními partnery (experty, státní správou) budou navrženy postupy, které budou ověřeny na dvou pracovištích. Metodika bude návodem, jak v závislosti na oboru, velikosti podniku a situaci na pracovišti nastavit cíle rozvoje diverzity a sladování pracovního a soukromého života a jakými opatřeními jich může být dosahováno. Projekt také získal podporu Ministerstva práce a sociálních věcí ČR, které má zájem o spolupráci při certifikaci metodiky i na zavádění výsledků do praxe.

Důvody, proč se diverzitou zabývat, je možné rozdělit na dvě skupiny: ekonomické a sociální. Ekonomické argumenty zahrnují reakce na globalizaci trhů, restrukturalizaci a globalizaci pracovní síly, snahy po zvýšení konkurenceschopnosti a využití schopností všech zaměstnanců, potřebu porozumět a přiblížit se zákazníkům a jejich potřebám, zvýšení inovativního potenciálu a kreativity pracovních týmů. Mohou zahrnovat i diverzitu jako přidanou hodnotu nebo konkurenční výhodu např. v podobě získání určitého ocenění za práci s diverzitou, jež pak může přitáhnout klienty i zaměstnance. Sociální argumenty vycházejí z teorie sociální spravedlnosti, nediskriminace a z hlediska rovných příležitostí a v poslední době i ze sociálního začleňování. Diverzita tak může mít pozitivní dopady na sociální kohezi a solidaritu, uplatnění, nediskriminaci a začlenění různorodých skupin populace, na zvýšení motivace a spokojenosti zaměstnanců.

Historie a kritiky konceptu řízení diverzity

Koncept řízení diverzity se rozvinul nejprve v USA jako určitá alternativa ke konceptům rovnosti příležitostí a afirmativní akce. Souviselo to s konzervativním obratem 80. a 90. let 20. století, ale také s globalizací a restrukturalizací trhů práce. Došlo tak v podstatě k vytlačení debaty o moci a systematickém znevýhodnění, rovnosti a organizační spravedlnosti a k nastolení konceptů racionality,

deklaraci a akční platformě, opakující se pravidelně v pěti-letých intervalech, neboť zde existuje reálná obava, že by se snížil vysoký standard dosažený v těchto dokumentech.

Komise OSN pro postavení žen, jejíhož zasedání jsem se mohla již třikrát zúčastnit, je pro mě vždy silným zážitkem a je nabitá novými podněty, zkušenostmi, nápady i inspirativními setkáními. Rozličnost přístupů i účastníků mi vždy otevře svět za obzory České republiky, resp. EU, a přinese mnoho inspirace. Velkým pozitivním zážitkem je pro mě především to, že se každý rok na dva týdny sejde celé mezinárodní společenství a za přítomnosti nejvýše postavených osob, třeba i včetně generálního tajemníka OSN, společně otevřeně mluví o jedné ze světových priorit, kterou je postavení žen ve společnosti a genderová rovnost. A i když se ne vždy shodnou a jednotliví vyjednávači a vyjednávačky mají ze svých domovských států často velmi rozdílné pokyny, nakonec všichni sdílejí radost nad přijatými Závěry,

bez záště se zase rozejdou a třeba spolu zajdou i na pivo. A z toho mám dobrý pocit, protože být je většině z nás realita OSN značně vzdálená, je důležité, že jsme takového dialogu schopni.

Poznámky

1 Rozvojové cíle tisíciletí jsou cíle stanovené na Summitu tisíciletí OSN v roce 2000. Celkem osm cílů bylo přijato především s ambicí snížení celosvětové chudoby a zajištění potřeb nejchudších v časovém horizontu do roku 2015. V současné době proto probíhá nejen vyhodnocování naplňování Rozvojových cílů tisíciletí na různých úrovních, ale také vyjednávání o nových Cílech udržitelného rozvoje pro období po roce 2015.

2 Souhlasné závěry přijaté v roce 2014 v anglickém jazyce je možné najít zde: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=E/CN.6/2014/L.7.

SANDRA BEM – SILNÁ A REFLEKTUJÍCÍ I VE SMRTI /

IRENA SMETÁČKOVÁ

V úterý 20. května 2014 zemřela ve věku 69 let světově významná badatelka a feministka Sandra Bem. Způsob, jakým odešla ze života, se v mnohém podobal jejímu přístupu k vědě, učení, aktivismu i rodině – všechno dělala s obrovským nasazením a hlubokou reflexí. Byla aktérkou svého života (v plném významu tohoto pojmenování), který prožila v intenzivním spojování individuálního a společenského, soukromého a veřejného, vědeckého a politického.

Sandra Bem se narodila 22. 6. 1944 v Pittsburgu v Pennsylvánii v rodině poštovního úředníka a sekretářky, která se před svými dcerami velmi kriticky vyjadřovala o své úloze ženy v domácnosti. Během vysokoškolských studií psycho-

logie se seznámila se svým budoucím manželem Darylem Bemem. Doktorské studium v oboru vývojové psychologie absolvovala na Michiganské univerzitě a po jeho dokončení v roce 1967 začala působit na Univerzitě Carnegie-Mellonově, odkud po několika letech přešla na Stanfordovu univerzitu a poté na Cornellovu univerzitu. Tam až do roku 2010 působila jako ředitelka programu ženských studií.

Svou světově významnou kariéru zahájila vytvořením standardizovaného dotazníku BSRI (Bem Sex Role Inventory), který je určen pro měření míry identifikace s genderovými rolemi. Tento nástroj je silně kulturně závislý, kvůli čemuž (a nejen proto) byl kritizován – jeho použití totiž

konkurenceschopnosti, využití lidských zdrojů a zvýšení globální produktivity (Holvino, Kamp 2009). Problematické je to, že kladením důrazu na rozdíly a individuální přínosy může docházet k individualizaci nerovností a diskriminace a k zastírání jejich historického a systémového zakotvení. Ženy a menšiny jsou pak postaveny do pozice „jiných“ a normou, ke které jsou vztahovány, a s níž jsou porovnávány, jsou „bílé muži“. Může to znamenat, že „jiní“ jsou v organizaci vítáni, ale jsou akceptováni pouze tehdy, pokud ji nějak obohatí a zároveň zapadají do nezpochybněných definic úspěchu (Holvino, Kamp 2009; Noon 2007). To vede k závěru, že řízení diverzity může udržovat a reprodukovat existující privilegia a mocenské vztahy. Někdy však mohou morální argumenty a argumenty sociální spravedlnosti koexistovat s argumenty ekonomickými. Rozpoznání rozdílů nemusí vylučovat rovné zacházení a zároveň principy meritokracie mohou být otevřeny reinterpretaci.

Do Evropy se koncept řízení diverzity dostal zhruba o deset let později, zejména do Velké Británie a Holandska, a okolo roku 2000 do Skandinávie. Také v Evropě byl tento koncept spojen s nástupem neoliberalismu, kde je trh podporován jako prostředek regulace místo práva a legislativy. Ve Velké Británii je tento koncept hojně kritizován za zaměření na nejvyšší management, individualismus a nedostatek důrazu na morálku a spravedlnost (Holvino, Kamp 2009; Noon 2007)2000, and Humphries and Rubery, 1995. Různé chápání řízení diverzity ukazuje, že se nejedná o „neutrální“ koncept, ale o koncept, který koresponduje s hodnotami a kulturou dané společnosti v dané době.

Řešením by tedy mohl být důraz na alternativní organizační cíle, jako je učení a lidský a sociální rozvoj, např. v podobě propojení se společenskou odpovědností firem. Důležité však je i to, aby řízení diverzity bylo zakotvené v morálním a legálním klimatu, včetně etiky a práva, antidiskriminace. Vždy by měly vedle ekonomických argumentů fungovat i argumenty sociální.

předpokládá nejprve zjišťování, zda charakteristiky považované za femininní a maskulinní jsou pro testovanou populaci platné. Navzdory této kritice byl však dotazník významný svou konstrukcí. Na rozdíl od jiných podobných dotazníků je totiž založený na představě, že maskulinita a femininita jsou dvě nezávislé dimenze, takže jedinec se může identifikovat jak s charakteristikami asociovanými s jednou, tak druhou dimenzí. Výsledkem dotazníku je tedy stanovení, zda je osoba především typem maskulinním (převaha jedné dimenze), femininním (převaha druhé dimenze), androgynním (silná identifikace s oběma dimenzemi) nebo nediferencovaným (slabá identifikace s oběma dimenzemi). Právě konceptem androgynie, k němuž uskutečnila několik výzkumů, Sandra Bem výrazně ovlivnila vývoj genderových teorií.

Její dalším klíčovým počinem je teorie genderových schémat, ve které se snažila o jakousi syntézu existujících teorií genderové socializace. Genderové schéma chápe jako kognitivní kategorii, kterou lidé používají k tomu, aby organizovali své zkušenosti se sociální realitou. Čím významnější je gender jako třídící princip dané společnosti, tím individuálně důležitější jsou genderová schémata. Děti si proto s pomocí kulturních vodítek již od útlého věku vyvíjejí své představy o tom, co znamená být mužem a být ženou. Ve své nejslavnější knize *The Lenses of Gender* (1993) ukazuje, že se tak děje postupně prostřednictvím interiorizace tří prizmat. Prvním je genderová polarizace, druhým je androcentrismus a třetím je biologický esencialismus. Ačkoliv genderová schémata mají tendenci být jednoznačně oddělená a vzájemně se vylučující, reálné genderové projevy tomu neodpovídají. Sandra Bem se ve svých výzkumech mimo jiné zaměřovala na flexibilitu v behaviorální oblasti. I ze své klinické praxe usuzovala, že v praktickém životě většina lidí přistupuje k prolínání charakteristik asociovaných s maskulinitou a s femininitou, protože příliš striktní následování

jen jedné či druhé skupiny charakteristik brání efektivnímu fungování osobnosti. Rovina přesvědčení (stereotypů) a rovina konkrétních projevů se tak dostává do nesouladu. V tom viděla příležitost ke změně společnosti – rozvíjela úvahy o žádoucím omezování genderových stereotypů a o cestách, které by k tomu mohly vést.

Sandra Bem byla také významnou postavou aktivistického feministického hnutí. Na začátku 70. let se například podílela na soudní žalobě proti pittsburským novinám, které oddělovaly nabídku zaměstnání pro ženy a muže, přičemž oddíl pro muže zahrnoval výrazně větší počet nabídek. Sandra Bem realizovala studii, ve které předložila studentkám seznam nabízených povolání bez jejich přiřazení k ženskému či mužskému oddílu. Studie jednoznačně prokázala, že studentky se významně častěji rozhodovaly žádat o zaměstnání asociované s maskulinitou, pokud tak nebylo označeno. Výsledek této studie přispěl k tomu, že soud v roce 1973 rozhodl ve prospěch žaloby a zakázal dennímu tisku používat genderově segregované inzeráty.

Jako vzor pro mnohé působilo i její dvoukariérové manželství s psychologem Darylem Bemem, který je znám např. jako autor teorie sebepercepce. Své partnerství dokonce veřejně představili v médiích a v roce 1998 Sandra Bem vydala knihu *An Unconventional Family*, ve které popisovala svůj pohled na to, jak lze vybudovat rovnoprávné partnerství a jaké výhody přináší život ve vztahu, kde oba lidé mají stejnou příležitost ke svému osobnímu a profesnímu rozvoji. Daryl Bem se opakovaně účastnil aktivistických projektů, které organizovala jeho žena, a spolu s ní veřejně kritizoval negativní vliv genderových stereotypů.

Sandra Bem se rozhodla zemřít, protože jí nemoc odebrala možnost rozhodovat, aktivně se podílet a radovat se ze svého života. Na konci dne, který zvolila po dohodě se svou rodinou a který strávila se svým manželem, odešla ve spánku.

Řízení diverzity v českém kontextu

V českém podnikatelském prostředí je jen zcela obecné povědomí o konceptu a možných přínosech nebo rizicích diverzity (Jiřincová 2011; Rašticová 2012). A to přesto, že realitou mnoha organizací či firem je rostoucí komplexnost sociálního prostředí, kdy se vyčerpávají staré praktiky a zavedené mechanismy řízení lidských zdrojů přestávají být funkční a efektivní. Většinou je v českých firmách identifikována potřeba realizace cíleně zaměřených opatření na zvládnání současné neřízené diverzity lidských zdrojů. Jedná se zejména o postup žien v hierarchii firmy či zaměstnávání cizinců. Zcela marginálně se zatím otevírá téma strategického řízení diverzity. V prostředí českého trhu práce je možné identifikovat různé příčiny slabého povědomí a využívání řízení diverzity. Za první, firma buď prosazuje ideologii liberálního modelu tvrdého kapitalismu jako jediného možného ziskového ekonomického modelu. Za druhé, firma není součástí nově se formujících ekonomik, které aktivně strategicky vyhledávají trhy, mají dlouhodobě koncepčně promyšlené cíle, aktivně plánují budoucnost a jsou sociálně odpovědné jak společnosti, tak okolí. Za třetí, firma nepotřebuje vůbec žádnou diverzitu, protože má „dodavatelský“, „prodejní“ nebo „těžební“ profil. Potřebuje pracovní sílu pouze k zajištění zakázek. Státu a společnosti předstírá, že podporuje zaměstnanost. Diverzitou by se zřejmě firma zabývala, pokud by byla státem, EU či jinak dotovaná. Tento model ekonomiky u nás přežívá v důsledku politických a sociálních problémů, které ČR má, a vede k prohlubování sociálních nerovností a sociální nespravedlnosti.

I na českém trhu práce však již existují firmy, které provádějí genderové audity, hodnocení pracovníků a výzkumy spokojenosti zaměstnanců a na základě zjištění realizují programy na podporu udržitelnosti kvalifikované pracovní síly. Nejčastěji jde o podporu

CONCHITA WURST „NASTAVILA ZRCADLO“ NEJEN GENDEROVÝM STEREOTYPŮM / JANA VALDROVÁ

Po sérii menších úspěchů oslovil rakouský gay drag queen zpěvák Tom Neuwirth svět populární hudby novou identitou: na pódiu zazářila „zpěvačka s hlasem anděla, postavou panenky Barbie, havraní hřívou Disneyho Pocahontas a vousem loupežníka Rumcajse“ (L. Jarkovská in www.a2larm.cz, 19. 5. 2014). Zvolila příjmení Conchita Wurst, která o sobě mluví v ženském rodě, podle frazeologismu „je mi to buřt“, aby deklarovala právo na uznání genderové odlišnosti (jméno i příjmení jsou navíc slangovými narážkami na mužské a ženské pohlaví). Překvapivý zevnějšek, výborný pěvecký výkon a psychologický účinek poslání písně *Rise like a Phoenix* vynesly Conchitu v soutěži Eurovision Song Contest v květnu 2014 na vrchol – vysoký počet bodů udělilo i jinak konzervativní Polsko, Rusko, Bělorusko nebo Rumunsko. Obecenstvo i většina porot Eurovize porozuměly zpěvaččině záměru pohrát si s „tradičním“ chápáním genderu jako *přirozeného* a neměnného a vyslat naléhavý vzkaz o rovných právech menšin.

V Conchitině mateřské zemi, poučené diskursy a feministickým hnutím 70. let 20. století, se vystoupení dočkalo živého ohlasu. Odkázal na ni A. Schieder (SPÖ) v parlamentní debatě o právech sexuálních menšin na adopci dětí, asistovaném oplodnění lesbických žen nebo postavení registrovaných svazků na roveň manželství (www.dieStandard.at, 13. 5. 2014). Rakouská spolková ministryně pro vzdělávání G. Heinisch-Hoschek (SPÖ) se zmínila o zpěvaččině úspěchu jako o „pěkné události“, která snad přinese posun v postojích ÖVP vůči adopci dětí homosexuálními páry (tamtéž, 14. 5. 2014). A ledy se hnuly: Ministr životního prostředí Andrä Rupprechter (ÖVP), který se obvykle vyslovoval proti adopci dětí homosexuálními páry, označil v rozhlasovém pořadu na Ö1 triumf Conchity Wurst za „opravdové posel-

ství ohleduplného vzájemného vztahu“, které je zároveň velmi působivé, a on sám hodlá přispět ke změně. Vídeňská homosexuální iniciativa HOSI si od Conchity Wurst vypůjčila motto *Rise like a Phoenix* a uspořádala letos 17. 5. akci s vypouštěním balonků na oslavu Mezinárodního dne protestu proti transfobii a homofobii s bohatou účastí sympatizujících spolků, organizací a široké veřejnosti.

K události vydala prohlášení Rakouská vysokoškolská rada ÖH. Oznámila přípravu podzimního shromáždění nově založené sítě *Rainbow Cities Netzwerk*, kde se budou projednávat strategie boje s homofobií a transfobií (APA, 16. 5. 2014), a také se zasadila o citlivější zacházení úřadů s personáliemi LGTBIQ osob s cílem snížit diskriminaci na školách (www.ots.at, 17. 5. 2014).

Filosofky Esther Hutfless a Elisabeth Schäfer spatřují v Conchitině vouse „performanci superženství prolomeného vousem“, který ji činí hravou, vtipnou, parodickou a sebekritickou a zdůrazňuje umělou konstruovanost genderu (www.dieStandard.at, 13. 5. 2014). Deník *Salzburger Nachrichten* prohlásil zpěvaččin výkon za společenskopolitický úspěch, jakého aktivisté a aktivistky jinak stěží dosáhnou (www.salzburg.com, 12. 5. 2014). Zpěvačce poblahopřál sám rakouský prezident Heinz Fischer.

Z opačného konce se věci chopila ruská oficiální média. Ruský spisovatel a filosof a zřejmě i vizionář A. Aškerov líčí chmurnou budoucnost Evropy v článku „Conchita la commedia“ (www.izvestija.ru, 12. 5. 2014): „V roli hospodáře se ocitají multikulturní bytosti nejen se smíšenou etnickou příslušností, nýbrž i s hybridním pohlavím, nacházejícím se někde na půl cesty mezi „m“ a „ž“. Pro *Izvestija* byl zpěvaččin úspěch „cirkusem s vousatou ženou“ (tamtéž, 15. 5. 2014).

síťování pracovního a soukromého života, např. zaváděním alternativních forem práce, výstavbou firemních školek nebo široké nabídky benefitů. Tato pracoviště jsou zatím nejlépe připravena na to, aby ve svých strategiích propojila řízení diverzity s principy nediskriminace, sociální spravedlnosti a sociálního začleňování.

Řízení diverzity představuje v České republice spíše „deficitní“ téma. Cílem projektu je proto vytvořit metodiku, která by mohla být v praxi adaptována a využívána podle konkrétního oborového a firemního kontextu a v průběhu její tvorby ji rovněž ověřovat na pracovištích v ČR. Vzhledem k tomu, že v zemích, kde jsou tyto koncepty široce ve společnosti akceptovány, se aktivity na podporu rovnosti a nediskriminace rodily ve veřejné sféře a regulace jsou vždy nejdříve zaváděny tam (Dale-Olsen, Schøne, Verner 2013), rozhodly jsme se provést audit diverzity a poté ověřit možné postupy a dobré praxe řízení diverzity jednak na pracovišti státní správy – Ministerstvo práce a sociálních věcí a jednak v české firmě – Linet spol. s r. o.

Literatura

- Beauregard, T. A., Henry, L. C. 2009. „Making the link between work-life balance practices and organizational performance.“ *Human Resource Management Review*, No. 19: 9–22.
- Dale-Olsen, H., Schøne, P., Verner, M. 2013. „Diversity among Norwegian Boards of Directors: Does a Quota for Women Improve Firm Performance?“ *Feminist Economics*, Vol. 19, No. 4: 110–135, <http://dx.doi.org/10.1080/13545701.2013.830188>.

S Ruskem si notuje Jiří Peňás (www.lidovky.cz, 12. 5. 2014), pro nějž je Conchita Wurst jen „vousatou ptákovinou“, kterou není třeba brát vážně. Deník www.idnes.cz (11. 5. 2014) příznačně umístil zprávu o Eurovizi nikoli do rubriky Kultura, nýbrž do Revue. Náš nejčtenější deník se neobtěžoval úvahami, co mohla Conchita Wurst přinést české společnosti – asi by nebyly náležitě skandální. Seriózní zprávy a doslovné znění Conchitina poselství musíme hledat na menšinových serverech jako www.femag.cz, www.freshgaymag.cz nebo www.queermag.cz (12. 5. 2014): „Ano, samozřejmě! Bojuji za toleranci a přijetí, prostě za lidská práva. Chci, aby naše společnost byla více otevřená. Můj vlastní příběh je plný diskriminace a já chci tuto směšnou nenávist proti lidem, kteří jsou ‚jiní‘, zastavit.“

Conchita Wurst ušetřila lekci nejen „tradičnímu“ pojetí genderu. Podle toho, která naše média se tématu chopila a jak, můžeme usuzovat na přetrvávající celospolečenský nezáměr o menšiny vůbec. Zatímco v Rakousku v květnu 2014 kuli železo rozmanitosti a tolerance, dokud bylo žhavé, v Česku jsme nenapravitelně promrhali příležitost rozvinout debatu na podnět, který se snesl z nebe jako fénix.

Pesimismus Lucie Jarkovské (www.femag.cz, 13. 5. 2014) je oprávněný: vlny budou prolomeny, „až se Conchita nebo někdo jí podobný/á zhostí významného postu politického nebo ve vedení nějaké nadnárodky“ a až je budeme denně potkávat na ulicích nebo mezi studenty a studentkami. A nejen je, dodejme, nýbrž také členky a členy romských, muslimských a dalších komunit, českou majoritou opomíjených.

Holvino, E., Kamp, A. 2009. „Diversity management: Are we moving in the right direction? Reflections from both sides of the North Atlantic.“ *Scandinavian Journal of Management*, Vol. 25, No. 4: 395–403, <http://dx.doi.org/10.1016/j.scaman.2009.09.005>.

Jiřincová, M. 2011. „Diverzita v ČR a její reflexe pro podniky a zaměstnatelnost.“ *Trendy v podnikání*, roč. 1: 5–10.

Noon, M. 2007. „The fatal flaws of diversity and the business case for ethnic minorities.“ *Work, Employment & Society*, Vol. 21, No. 4: 773–784, <http://dx.doi.org/10.1177/0950017007082886>.

Rašticová, M. 2012. *Efektivní přístupy k vedení diverzitních týmů v českých podnicích*. Brno: VUT Brno.

Poznámky

1 Článek vznikl v rámci projektu *Metodika řízení diverzity a sladování pracovního a soukromého života na pracovišti, podpořeného Technologickou agenturou ČR (TD020134)*.

Časopis *Gender, rovné příležitosti, výzkum* je recenzovaný vědecký transdisciplinární časopis v oblasti genderových studií a feministické teorie. V časopise jsou publikovány stati, které uplatňují genderovou či feministickou perspektivu v oboru sociologie, filosofie, politologie, kulturních studií anebo v dalších sociálních a humanitních vědách. Časopis *Gender, rovné příležitosti, výzkum* vydává od roku 2000 Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. Redakční rada časopisu podporuje publikace, které přispívají k rozvoji transdisciplinárních genderových studií v České republice s přihlédnutím k autorskému analytickému přínosu textů.

Časopis je zařazen v databázi SCOPUS, *European Reference Index for the Humanities* (ERIH), v databázi *Central European Journal of Social Sciences and Humanities* a v dalších databázích.

Instrukce pro autorky a autory

Redakce přijímá rukopisy v elektronické podobě v editoru Word zaslané na adresu genderteam@soc.cas.cz. Rukopisy zasílejte ve dvou variantách: 1. v plné variantě, včetně abstraktu v angličtině, klíčových slov, informace o autorovi/ce a kontaktní adresy; 2. v anonymní verzi, která musí být shodná s plnou verzí s výjimkou údajů, podle kterých je možné identifikovat autora/ku. Redakce si vyhrazuje právo provést další nezbytnou anonymizaci textu předtím, než text postoupí do recenzního řízení. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně e-mailové adresy a telefonu.

Formát rukopisu

Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu rovněž abstrakt v angličtině (800–1200 znaků včetně mezer), název stati v češtině a angličtině, nejméně tři klíčová slova v angličtině. Příložená musí být stručná informace o autorce či autorovi, včetně kontaktního e-mailu. Stati se musí pohybovat v rozsahu 20 až 30 normostran (1800 znaků včetně mezer na stránku bez literatury včetně poznámek pod čarou), recenze by neměly přesahovat 7 normostran a zprávy a komentáře 5 normostran.

Pokud článek obsahuje tabulky či grafy, musí být součástí stejného souboru jako hlavní text. Současně je ale pošlete také jako zvláštní soubory (každý zvlášť). Pro grafy a obrázky požadujeme zdrojový soubor. Použijte písmo Times New Roman velikosti 10 bodů (u všech textových položek v grafu i v tabulce, tj. popisky os, legenda, zdroj dat atd.). Vždy musí být rovněž uveden zdroj. Název grafu, tabulky uveďte písmem Times New Roman, tučně, velikost 12 bodů. Obrázky preferujeme ve formátu TIF.

Podrobnější pokyny naleznete na internetové stránce časopisu www.genderonline.cz

Stati nabídnuté k publikaci v časopise *Gender, rovné příležitosti, výzkum* jsou postoupeny k posouzení dvěma recenzentům/kám. Autoři a posuzovatelé zůstávají pro sebe navzájem anonymní. Redakce provádí základní jazykovou úpravu textu.

Adresa redakce:

časopis *Gender, rovné příležitosti, výzkum*

SOÚ AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1

telefon: +420 210 310 351

e-mail: genderteam@soc.cas.cz

<http://www.genderonline.cz>

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

